TOPLUMSAL

Tarih

253
OCAK
2015

Şubat Devrimi'nde Kars'ta Kızıl Bayrak
Alexander E. Balistreri

II. Mehmed evrensel egemenlik iddiasını oluşturarken tarihten nasıl faydalandı?

Çağdaşı Batı ve Bizans kaynakları Troya'nın öcünü aldığını düşünen Fatih'in bu iddiasını ve bunu meşrulaştırma araçlarını nasıl değerlendirdiler? Johannes Koder'in kaleminden,
sayfa 22.

I. Dünya Savaşı'nda Anadolu
Tehcir, Açlık ve Propaganda
Taylan Esin

Elbise-i Osmaniye'yi Tekrar Ele Almak—4
Edhem Eldem

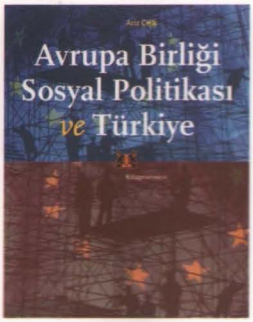
Sanayiden ve Emekten Yana Bir Dergi:
Sanayi Mecmuası
Zafer Toprak

TOPLUMSAL TARİH | AYLIK TARİH DERGİSİ | TARİH VAKFI TARAFINDAN YAYIMLANIR | Fiyatı: 10 TL. (KDV Dahil) | ISSN: 1300-7025

ISSN 1300-7025-9-1

Dört kitap daha!

Avrupa Birliği Sosyal Politikası *ve* Türkiye

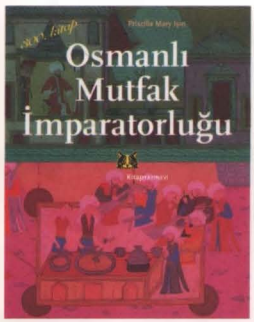
Bu kitap, piyasaya karşı bir koruma aracı olarak sosyal politikanın gelişimini, ona asıl rengini veren Avrupa sosyal geleneğini ve bu geleneğin bir uzantısı olarak Avrupa Birliği sosyal politikasını inceliyor. Bu ana çerçeve içinde, geçmişte olduğu gibi günümüzde de temel bir gerilim ve mücadele alanı olmaya devam eden Türkiye sosyal politikasının evrimine ve onun AB sosyal politikasıyla uyum sorunlarına eğiliyor.

Balıklı Rum Hastanesi Kayıtlarına Göre **İstanbul'un Ortodoks Esnafı *1833 – 1860***

Balıklı Rum Hastanesi'nin hekimi Aleksandros Paspatis (1814 – 1888) hastane kayıtlarına dayanarak 19. yüzyıl ortalarında iş bulmak için İstanbul'a gelen çeşitli etnik gruplardan Ortodoks esnafın zor çalışma ve hayat koşullarını anlatıyor. Yazar İstanbul'un akıllara durgunluk veren kirliliği, rutubeti hakkında bir "rapor" sunduktan sonra İstanbul'a akın eden işçi ve zanaatkârları 47 esnaf koluna tasnif ederek tanıtıyor.

Osmanlı Mutfak İmparatorluğu

Priscilla Mary Işın birbirinden ilginç konuları ele alıyor: 17. yüzyıldan Yiyecek Manzaraları / Kadının Mutfaktaki Rolü / Mizaha Yansıyan Yemek Kültürü / Karagöz'de Yemek ve Mutfak / Osmanlı'da Meyvecilik / Kudret Helvası / Havyar Hikâyesi / Av Etleri / Osmanlı Mutfağında Fıstık / Külünk Helvası / Şamama Kültürü / Kavatanın / Yufka / Demir Tatlısı / Yemek Kültüründe Kalıplar.

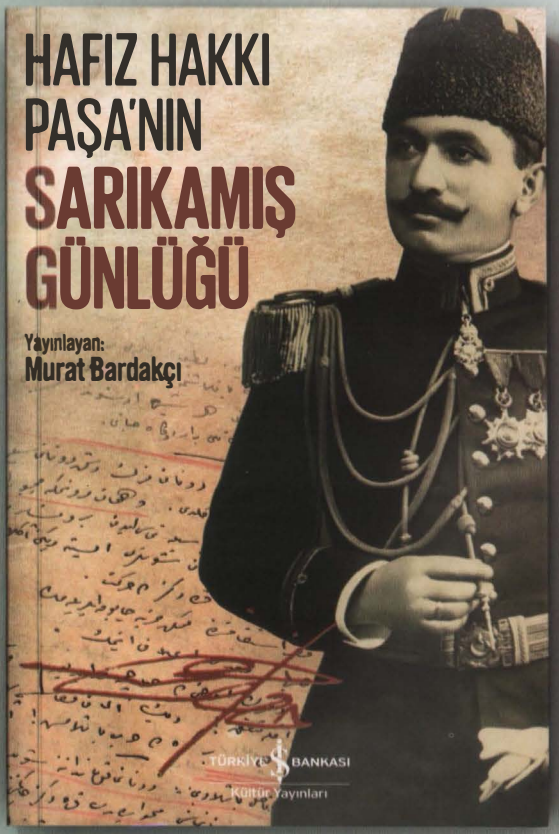
Tütün İçmek Haram mıdır? *Bir Osmanlı Risalesi*

Osmanlılar Batılıları afyon, kahve ve lalelerin verdiği zevkle tanıştırdılar. Buna karşılık Avrupalılar 17. yüzyıl başında Osmanlılara tütün ihraç etti. Osmanlı İmparatorluğu sakinleri kısa bir süre içinde kelimenin tam anlamıyla "dumanaltı" olunca ulema bu yeni icat nesnenin tehlikelerini fark ederek tütün içmeye karşı çıktı. Bunlardan biri de 1631 ya da 1634'te ölmüş olan Ahmed er-Rûmî el-Akhisârî'ydi.

Kitapyayınevi
www.kitapyayinevi.com

SARIKAMIŞ GERÇEĞİ

KOMUTANININ 100 YIL SONRA YAYINLANAN ANILARIYLA GÜNYÜZÜNE ÇIKIYOR

Sarıkamış Muharebeleri'nin Enver Paşa'dan sonra gelen ikinci ismi olan ve kendisi de Sarıkamış bozgununun hemen ardından can veren 3. Ordu Kumandanı Hafız Hakkı Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı'na girişimiz ile Şark Cephesi'nde uğradığımız büyük mağlubiyeti anlattığı, askeri tarihimiz bakımından son derece önem taşıyan ama tam bir asır boyunca saklı kalan günlüğünün tam metni ve tıpkıbasımı.

Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü
Murat Bardakçı
244 sayfa, 24 TL

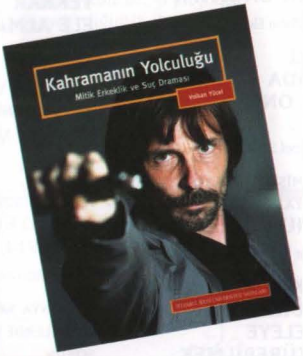
Nişantaşı kitabevimiz açıldı.
Rumeli Cad. Villa İş Hanı No: 4/6
Nişantaşı, Şişli - İstanbul
Tel: (0212) 234 80 71

Kitabevlerimiz: İstanbul - Kadıköy, Tel: (0216) 348 97 84 Eminönü - Müze, Tel: (0212) 511 13 37 Caddebostan, Tel: (0216) 386 65 62 Beşiktaş, Tel: (0212) 258 77 43 Bakırköy, Tel: (0212) 571 20 32 **Ankara** - Yenişehir, Tel: (0312) 430 33 66 Tunalı Hilmi, Tel: (0312) 324 10 73 • **İzmir** - Karşıyaka, Tel: (0232) 364 71 42 • **Diyarbakır** - Ofis, Tel: (0412) 228 42 16 • **Eskişehir** - Tepebaşı, Tel: (0222) 220 49 13 **Trabzon** Merkez, Tel: (0462) 326 98 39 • **Mersin**, Tel: (0324) 238 18 14 Samsun - Çiftlik, Tel: (0362) 233 38 30

Kurucusu olduğumuz İş Bankası Kültür Yayınları yeni kitaplarla büyümeye devam ediyor.

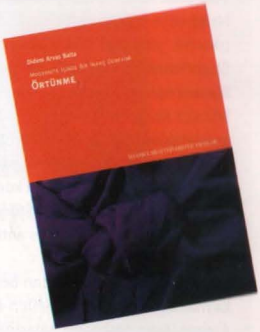
TÜRKİYE İŞ BANKASI
Türkiye'nin Bankası

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

VOLKAN YÜCEL
KAHRAMANIN YOLCULUĞU
MİTİK ERKEKLİK VE SUÇ DRAMASI
464 sayfa, ISBN: 978-605-399-360-5

Volkan Yücel, Kahraman'ın Yolculuğu adlı bu çalışmasında, 2000'li yıllarla birlikte seyretmeye başladığımız ve bir Suç Kahramanlığı etrafında kurtarıcı erkeğin rolünü, erkeklik temsiliyetini, muhafazakârlaşan bir toplumsal alanda yüceltilen mitik erkekliğin değişik veçhelerini konu edinen yerli dizi ve filmleri ele alıyor. Kurtlar Vadisi'nden Deli Yürek'e, Ezel'den Kabadayı'ya, Sessiz Fırtına'dan Adanalı'ya uzanan örnekleri yorumlayan eser; birbirini dönüştüren, aşan kültür ve bunun ürettiği politikalar ile muhafazakâr bir toplumsal doku içinde yoğrulan, farklı biçimler alan suçlu-kahraman ilişkisini yeniden değerlendirmeyi, bir başka deyişle yeniden okumayı amaçlamaktadır.

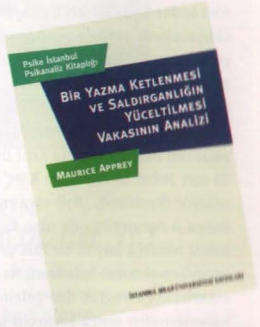
DİDEM ARVAS BALTA
MODERNİTE İÇİNDE BİR İNANÇ DENEYİMİ
ÖRTÜNME
130 sayfa, ISBN: 978-605-399-364-3

Balta, 1980'li yıllardan itibaren çeşitli sosyolojik araştırmalara konu olan örtünme kavramının, bireyselliğe değinmeden açıklanmaya çalışıldığı ve dolayısıyla örtünme deneyiminin tam anlamıyla irdelenemediği tartışmasıyla yola çıkarak, bu tür yaklaşımların örtünen kadını ötekileştirici ve kategorize edici nitelikte olduğunu savunuyor. İkinci nesil örtünen kadın olarak tanımlanan eğitimli ve kentli kadını araştırma konusu yapan araştırmacıların, modernizm ile dini inanç arasında kurdukları karşıtlık temelinde ortaya koydukları tartışmalara karşı çıkıyor ve ikinci nesil örtünen kadının otonom bir kendilik oluşturamadığı yönündeki fikirlerin gündelik hayattaki pratiklerle örtüşmeyen varsayımlar olduğunu savunuyor.

KARDEŞİ ANLA(T)MAK
DER. NESLİ KESKİNÖZ BİLEN
121 sayfa, ISBN: 978-605-399-366-7

Çocuklar oyunu, oyun çocukları, oyun arkadaşları birbirlerini şekillendirirler. Bebeğin anneden sonraki ilk dünyasıdır, oyun. Bu dünyanın diğer vatandaşı ise sıklıkla kardeştir. Babadan önce, anneden sonra...
Nesli Keskinöz Bilen

MAURICE APPREY
BİR YAZMA KETLENMESİ VE SALDIRGANLIĞIN YÜCELTİLMESİ VAKASININ ANALİZİ
202 sayfa, ISBN: 978-605-399-367-4

Bir Yazma Ketlenmesi ve Saldırganlığın Yüceltilmesi Vakasının Analizi başlıklı bu çalışma Bay H.'in Maurice Apprey ile birlikte çıktığı zorlu psikanalitik yolculuğu, katillikten yazarlığa doğru yol aldığı trajik yaşam öyküsünü, ölüm kalım mücadelesini edebi, felsefi ve psikanalitik bir gölen tadında takip etmemizi sağlıyor. Kitap Apprey'nin Bay H.'nın analizi ve bu analizin teorik arka planını aktardığı bir bölüm ve Mine Özgüroğlu'nun Bay H.'nın analiz[illegible] yaratıcılık ve sembol oluşumu sürecini ele aldığı ve derinlemesine ikinci bir okuma şeklinde tartıştığı bir bölümden oluşuyor.

www.bilgiyay.com
Telefon: 0212 311 52 59 Faks: 0212 253 47 00
e-mail: yayin@bilgiyay.com - dagitim@ bilgiyay.com

Genel Dağıtım: PUNTO
www.puntokitap.com
Telefon: 0212 496 10 50 Faks: 0212 [illegible]
e-mail: punto@puntokitap.com

MERHABALAR,

2015 umarım herkes için barışçıl ve iyi bir yıl olur. Yeni yılda ilk sayımızda Johannes Koder'in II. Mehmed'le ilgili önemli bir çalışmasını kapağa çıkarttık. Johannes Koder, Viyana Üniversitesi Bizantinistik ve Çağdaş Yunan Çalışmaları Bölümü'nün eski başkanı ve halen Avusturya Bilimler Akademisi üyesi. 1966'dan beri Bizans araştırmaları için bir temel kaynak olan *Tabula Imperii Byzantini* projesinde çalışmakta ve 1969-2005 arasında da bu projenin komisyon üyeliğini sürdürdü. 2008-2009'da Avusturya Arkeoloji Enstitüsü'nün yürüttüğü Efes antik kenti kazı başkanlığını yaptı.

Koder yazısında Eskiçağ'dan beri tarih kaynaklarında yer alan Hellen-Barbar, Avrupa-Asya antagonizmalarına bakarak söz konusu antagonizmalar bağlamında II. Mehmed'in kendisini nasıl konumladığını anlamaya çalışıyor: II. Mehmed kendini, bu Doğu-Batı karşıtlığını Doğu lehine çözen bir imparator olarak sunuyor. Koder esas olarak çağdaşı Batı ve Bizans kaynaklarının Fatih'in kendisini bu şekilde sunmasını neden kabul etmiş gözüktükleriyle ilgileniyor. Bu makale ilk olarak Viyana'da *Thetis* dergisinde yayınlandı. Makalenin *Toplumsal Tarih*'te yayınlanmasına izin veren *Thetis* editörleri Reinhard Stupperich ve Heinz A. Richter'e teşekkür ederiz.

Alexander E. Balistreri bu sayımızda okuyacağınız yazısını *Toplumsal Tarih*'e göndermeye, Sezai Yazıcı ve Candan Badem'in Ocak 2014 sayımızda yer alan "1905 Devrimi'nin Kars'taki İzleri" başlıklı yazısını gördükten sonra karar vermiş. Balistreri'nin yazısının başlığı "Kars'ta Kızıl Bayrak"; o da 1917 Şubat Devrimi'nin Kars'taki izlerine bakıyor diyebiliriz. 1878-1917 arası Çarlık Rusya'sı egemenliğinde olan Kars şehri ve kalesi oldukça büyük bir Rus garnizonunu barındırmaktadır. Balistreri, Kars Kalesi'ndeki askerlerin Petrograd'dan gelen ayaklanma haberlerinden sonra kontrolü ele geçirip subaylarını enterne ettiklerini yazıyor.

Taylan Esin'in "I. Dünya Savaşı'nda Anadolu; Tehcir, Açlık ve Propaganda" başlıklı yazısı savaş yıllarında Tehcir'in yoğun olduğu bölgelerde savaş koşullarından ayrı, nüfus kaybının da bir neticesi olarak iktisadi yaşamın alt üst olması sebebiyle başlayan açlık sorunuyla ilgileniyor. Esin'in yazısı yaşanan kıtlığın sadece sivilleri değil bu bölgelerde bulunan Osmanlı birliklerini de zor durumda bıraktığını ortaya koyuyor.

2015 Şubat sayısında görüşmek üzere.

Ahmet Akşit

04 1867 PARİS SERGİSİ'NDE MADALYA DAĞITIMI
Hazırlayan: Edhem Eldem

06 OSMANLI BASININDA YÜZ YIL ÖNCE BU AY
Hazırlayan: Emel Seyhan

10 İÇ İÇE GEÇMİŞ BİR YAŞAM İLE TARİH YAZICILIĞI
RASİH NURİ İLERİ
Erden Akbulut

12 ALEVİLİKTE KADIN: UZUN SÜREN YASI MÜCADELEYE DÖNÜŞTÜREBİLMEK
Fatmagül Berktay

14 "İKİNCİ MEŞRUTİYET SONRASI OSMANLI ERMENİLERİNİN SÖYLEMLERİ"
Hazal Özdemir

22 TARİHİN SİYASETE FAYDALARI ÜZERİNE:
FATİH SULTAN MEHMED ÖRNEĞİNDE UYGULAMALI BİLİM
Johannes Koder

34 KARS'TA KIZIL BAYRAK
Alexander E. Balistreri

40 I. DÜNYA SAVAŞI'NDA ANADOLU
TEHCİR, AÇLIK VE PROPAGANDA
Taylan Esin

52 *ELBİSE-İ OSMANİYE*'Yİ TEKRAR ELE ALMAK - 4
Edhem Eldem

60 SANAYİDEN VE EMEKTEN YANA BİR DERGİ:
SANAYİ MECMUASI
Zafer Toprak

72 HAGOP SİRUNİ'NİN ANILARI
HARBİYE'DE BİRKAÇ AY (1914)
Yaşar Tolga Cora

77 II. DÜNYA SAVAŞI'NIN DENİZLERDE NEDEN OLDUĞU SORUN
MAYIN VE TORPİL TEHLİKESİ
Murat Koraltürk

84 BİRECİK'TE ERMENİ SÜRGÜNLERİNİ ÖLÜMDEN KURTARAN
CEMİL (BAHRİ) KÖNNE
Ümit Kurt

88 1914-2014: TÜRKİYE'DE KADINLARIN ÜNİVERSİTEDE 100. YILI
ÖNEMLİ BİR YILDÖNÜMÜNÜN BUGÜN DÜŞÜNDÜRDÜKLERİ
Meral Akkent

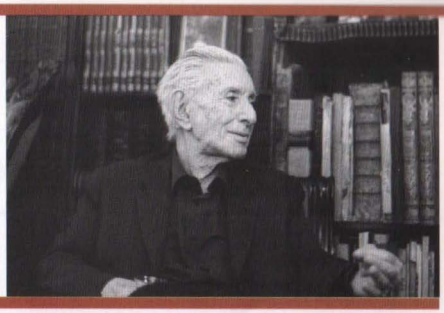
92 AVRUPA RESMİNDE İŞLER: TERZİLER
Hazırlayanlar:
Zerrin İren Boynudelik
Emine Önel Kurt

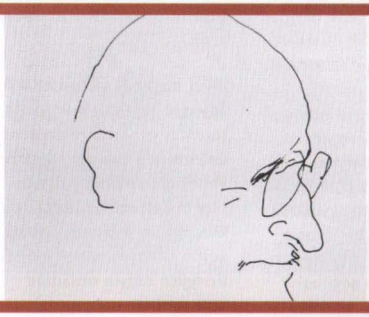
Kapak Görseli:
Bertoldo di Giovanni'nin yaptığı II. Mehmed bronz madalyonunun ön ve arka yüzleri, y. 1480-81.
Ön yüzde II. Mehmed'in portresi bulunurken, arka yüzde Fatih'in üzerinde bulunduğu at arabasındaki üç kadınla temsil edilen Yunanistan, Trabzon ve Asya'yı fethi konu ediliyor. Arabayı çeken iki ata Savaş Tanrısı Mars yol gösteriyor. Fatih de elinde Zafer'i temsil ettiği düşünülebilecek küçük bir figür tutmakta. Tasvirin alt tarafında elinde boynuz (cornucopia) tutan kadın ve çatallı mızrak tutan erkek figürleri bulunuyor.

10 RASİH NURİ İLERİ'NİN ARDINDAN

Erden Akbulut, geçtiğimiz ay yitirdiğimiz Rasih Nuri İleri'nin, heyecanını yitirmemiş bir komünist ve üretken bir aydın olarak portresini çiziyor.

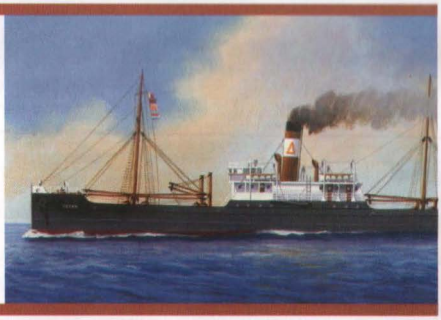

72 HAGOP SİRUNİ'NİN ANILARI

Yaşar Tolga Cora, Armeniolog, Şarkiyatçı ve yazar Hagop Siruni'nin Osmanlı ordusunda ihtiyat zabitliği yaptığı günleri ve Tehcir'den kurtulma hikâyesini yazarın İnknagensakragan Noteri *adıyla yayımlanan anılarından alıntılarla aktarıyor.*

77 II. DÜNYA SAVAŞI'NIN DENİZLERDE NEDEN OLDUĞU SORUN

Murat Koraltürk, II. Dünya Savaşı'na dâhil olmayan Türkiye'nin, etrafını çevreleyen denizlerde ve zaman zaman karasularında gündeme gelen çatışmalar nedeniyle yaşadığı sorunları anlatıyor.

84 ERMENİ SÜRGÜNLERİNİ KURTARAN CEMİL BAHRİ KÖNNE

Ümit Kurt, Tehcir sırasında Birecik'te Ermenileri sürgün ve ölümden kurtarmak için atölyesinde istihdam eden eden Cemil Könne'nin yaşam öyküsünü ve çabalarını ele alıyor.

88 TÜRKİYE'DE KADINLARIN ÜNİVERSİTEDE 100. YILI

Meral Akkent, İstanbul Kadın Müzesi'nin hazırladığı sergiden yola çıkarak, kadınların üniversitede yer edinebilmek için verdikleri mücadeleyi inceliyor.

TOPLUMSAL TARİH
Aylık Tarih Dergisi
Sayı: 253, Ocak 2015

TARİH VAKFI ADINA SAHİBİ
Bülent Bilmez

TARİH VAKFI
Zindankapı Değirmen Sokak No: 10
Eminönü34134 İstanbul
(0212) 522 02 02
www.tarihvakfi.org.tr

YAYIN KURULU
Mehmet Ö. Alkan, Adil Baktıaya, Murat Belge, Fatmagül Berktay, Bülent Bilmez, Aydan Çelik, Doğan Çetinkaya, Esra Danacıoğlu, Edhem Eldem, Ahmet Ersoy, Nurşen Gürboğa, Murat Güvenç, Mehmet Hacısalihoğlu, Vangelis Kechriotis, Murat Koraltürk, Elçin Macar, Mustafa H. Sayar, İrvin Cemil Schick, Canay Şahin, Oğuz Tekin, Taner Timur, Meltem Toksöz, Zafer Toprak, Mete Tunçay, Nuran Yıldırım

S. YAZIŞLERİ MÜDÜRÜ VE YAYIN YÖNETMENİ
Ahmet Akşit

YAYIN YÖNETMENİ YARDIMCISI
Nihal Boztekin

REDAKSİYON VE DÜZELTİ
Eyüp Yıldırım

DERGİ VE KAPAK TASARIMI
Rauf Kösemen

KAPAK, SAYFA TASARIM/ UYGULAMA
Erdal Bektaş

İLETİŞİM
(0212) 513 52 35 (Dahili 11)
(0212) 513 54 00 (Faks)
aaksit@tarihvakfi.org.tr
cansuk@tarihvakfi.org.tr

BASKI
Doğa Basım İleri Matbaacılık İ.O.S.B. Turgut Özal Cd. Çelik Yenal Endüstri Mrk. No: 117/2A-2B İkitelli / İSTANBUL
Tel: (0212) 407 09 00

BASKI TARİHİ
Aralık 2014

DAĞITIM
Dünya Süper Dağıtım
(0216) 681 18 00

YAYIN TÜRÜ
Yerel Süreli Yayın

ANKARA TEMSİLCİLİĞİ
(0312) 424 05 10
(0312) 424 00 50

ABONELİK
Tarih Vakfı
(0212) 522 02 02 (35)
(0212) 513 54 00 (Fax)

YAYINCI SERTİFİKA NUMARASI
12102

MATBAA SERTİFİKA NUMARASI
25642

BİR YILLIK ABONE BEDELİ
100,00 TL

© Toplumsal Tarih Yazı İşleri'nden yazılı izin alınmaksızın alıntı yapılamaz. İzin çerçevesinde yapılacak alıntılarda Toplumsal Tarih'e atıfta bulunulmalıdır.

6 TEMMUZ 1867

1867 PARİS SERGİSİ'NDE MADALYA DAĞITIMI

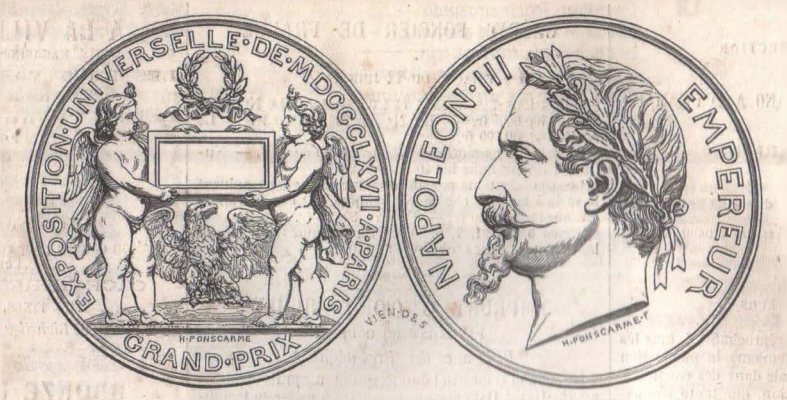

L'ILLUSTRATION
JOURNAL UNIVERSEL

Peşte bayramı. Macaristan kralının taç giymesi münasebetiyle halka dağıtılan bahşiş.

Bay Petrovics'in bir çiziminden

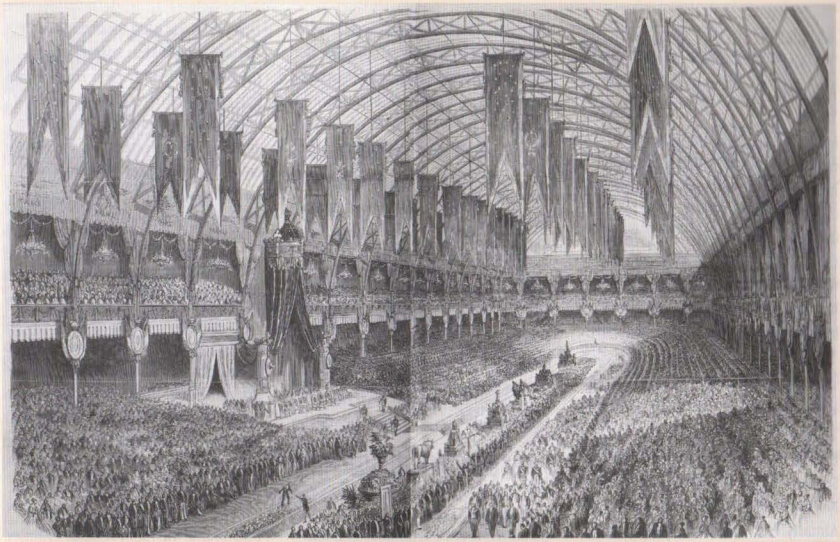
L'Illustration dergisinin 6 Temmuz 1867 tarihli 1271 sayılı nüshasını bundan neredeyse üç sene evvel "Sultan Abdülaziz'in Paris'i Ziyareti" başlığı altında sunmuş, dergide padişahın gelişiyle ilgili bir yazıyla Toulon'da karşılanmasını konu alan bir resmi aktarmıştık. Bu sayımızda aynı nüshayı farklı bir amaçla, 1867'de düzenlenen meşhur Paris Sergisi'nin madalya dağıtım töreni hakkında bilgi vermek için kullanacağız. Aynı sayıda yer alan ve Elbise-i Osmani albümünün birçok açıdan nasıl 1867 Sergisi'nden ilham aldığını ele aldığımız yazımızı vesile ederek, böylece olağanın biraz dışına çıkarak, bu defa Osmanlı İmparatorluğu veya Türkiye ile ilgili yazı ve resimleri değil de 1867 senesinin bu önemli olayıyla ilgili malzemeyi derginin sayfalarına aktarmaya karar verdik.

Gerçi derginin ortasındaki iki sayfaya yayılmış olan ve ödül törenini canlandıran resimde Osmanlıların varlığına işaret etmek mümkündür. zira bu törene Sultan Abdülaziz de katılmıştır. Mekânın ortasında Roma sirkini andıran alanda ilerleyen alayın arasında göğüslerinde nişanlarla yan yana yürüyen iki üniformalı kişi ile yanlarında beyaz elbiseli kadının III. Napoléon, Sultan Abdülaziz ve İmparatoriçe Eugénie olduğunu tahmin etmek mümkündür. Alanı dolaşıp mekânın diğer tarafındaki sahnede kendileri için hazırlanmış olan üç koltukta yer almalarıyla da tören başlayacaktır.

Dünya Sergisi'nde mükâfatlandırılanlara verilen madalya (gerçek boyutta).

Médaille décernée aux lauréats de l'Exposition universelle (grandeur naturelle).

1 Temmuz 1867 günü Champs-Élysées'deki Sanayi Sarayı'nda Dünya Sergisi'nde mükâfatlandırılanlara ödül dağıtımı töreni.

DÜNYA SERGİSİ MÜKÂFAT MADALYASI

Bu sayımızda Dünya Sergisi mükâfatlarını kazananlara verilen madalyayı gerçek boyutunda veriyoruz. Madalyanın çapı 70 milimetredir. Bir yüzünde imparatorun portresi, diğerinde ise sergiye katılan kişinin adının işleneceği bir kartuşu taşıyan Güzel Sanatlar ve Sanayi Perileri yer almaktadır. Bu model bütün mükâfatlar için aynıdır. Madalyalar sadece metalin kıymeti ve ağırlığı bakımından değişiklik göstermektedir.

MÜKÂFATLARIN DAĞITIM TÖRENİ

1 Temmuz günü hiç şüphesiz ki 1867 Sergisi'nin en parlak günü olarak hatırlanacaktır. Bu büyük tören için ortaya konan ihtişam, Avrupa ve Şark'ın kraliyet ailelerinin mevcudiyeti, bütün ülkelerin ricalinden oluşan kurulların bir araya gelmesi, serginin dünyaca teslim edilen başarısı, bunların hepsi sergiye katılanlara mükâfatlarının verilişi resmi törenin bugüne kadar emek tarihinde görülmemiş bir büyüklük kazanmasına neden olmuştur. İlkçağda olimpiyatlarda kazananların muzaffer ane geçişine imkân vermek için surun bir kısmı yıkılırdı. Bugün ise bütün dünyanın alkışları arasında güzel sanatların, ziraatın ve sanayiin en liyakatli çalışanlarına taçlarını giydiriyoruz. Mücadelenin alanı gibi zafer de büyüdü!

Resmiyet dünyası hiç bu kadar ihtişam sergilememişti. Dışarıda imparator ile padişahın alayları, bir aydır başkentin bütün kutlamalarına katıldığını gördüğümüz beş yüz bin meraklıyı ayakta tutarken, içeride orta salonun tezyinatı için imparatorluk komisyonu mimarı M. Aldrophe ile Sanayi Sarayı mimarı M. Dutron'un idaresi altında devlet mobilya depolarının bütün zenginliğiyle M. Adolphe Belloir'ın şirketinin bütün sahneleme marifetleri harekete geçirilmişti.

Burada sadece Sanayi Sarayı'nı yirmi bin seyirciyi rahatlıkla alabilecek bir amfitiyatroya dönüştürmek için alınan tedbirleri zikretmekle yetineceğiz. Sayımıza eşlik eden büyük resim, toplantının oluşturduğu parlak manzaranın ayrıntılı bir görüntüsünü vermektedir.

Tören programı gayet dakik bir şekilde yerine getirilmiştir. Meslektaşımız Bay M. Savigny'nin müzik sütununda incelediği Rossini'nin marşı çalındıktan sonra Bay Rouher'nin raporuyla imparatorun nutku Dünya Sergisi'nde elde edilen büyük sonuçları ortaya koydu. Bakanın raporunda sunulan rakamlar bu girişimin boyutlarını göstermektedir. 60.000 katılımcının yer aldığı 1867 Sergisi 64 büyük mükâfat, 883 altın madalya, 3.653 gümüş madalya, 6.565 bronz madalya ve 5.801 mansiyona vesile olmuştur. Emeğin bu kadar zafer kaydetmesi bugüne kadar hiç görülmemiştir!

Gelecek sayımızda 64 büyük mükâfatın listesiyle okurlarımızın daha önce dikkatine sunduğumuz yeni mükâfat düzenini yayımlayacağız. Bu mükâfatlar, toplumsal uyumla nüfusun refahının en yüksek derecesine vardığı kurum ve beldelere verilecektir. Serginin bir tür onur listesi olarak telakki edilebilecek bu büyük mükâfatları özellikle yayımlamak isteriz.

İmparatorun nutkunda kişileri ve halkları yakınlaştıran bu yenilikleri genel gelişmeye olan katkısını vurgulamaya özen göstermiştir. Gerçekten de asrımızın icatlarının aşikâr özelliği budur. Buhar, gaz ve elektrik şimdiden bütün ülkeleri birbirine benzetmeye başlamıştır ve dünya sergileri de insanlığın büyük ailesinde barış ve birliği hazırlayacak olan güçlü motorlardan biridir.

Henri Cozic

Muhtacine Çorba Tevzii

1 Ocak 1915
Tanin

Beyoğlu'nda Ermeni Katolik cemaatinden bazı erbab-ı hamiyet milliyet ve mezhep tefrik edilmeksizin umum muhtacine çorba tevzi etmek üzere bir cemiyet teşkil etmişlerdir. Çorba Surp Agop Darülacezesi'nde tevzi edilecektir. Mezkûr cemiyet bu münasebetle bir kuruşluk iane biletleri mevki-i fürûhta vaz etmiştir.

Türk Ocağı'nda

1 Ocak 1915
Tanin

Bu gün öğleden sonra saat birde Servet-i fünûn sahibi Ahmet İhsan Bey tarafından hanımlara "bugünkü Almanya'nın kudret ve şevketinde Alman kadınının dahl ve tesiri; Almanya'nın galibiyetlerinde Alman ailesinin yardımı" mevzulu bir musahâbe yapılacaktır.

Erzurum Hanımlarının Hamiyeti

1 Ocak 1915
İkdam

Erzurum 30 –Vali-i vilayet Tahsin Bey'in hanımının riyaseti altında Müslüman ve Ermeni hanımları, Hilal-i Ahmer hastahanelerinde mecrûhine muavenet için bir cemiyet tesis etmişlerdir.

İstanbul Sultanisi

3 Ocak 1915
Sabah

İstanbul Sultanisi Sen Benua Mektebi'ne nakledilmiş ve bu vesile ile Müdür-i mektep Nazım Bey heyet-i talimiye hazır bulunduğu hâlde talebe muvacehesinde (karşısında) bina-yı mezkûre Osmanlı bayrağı ile mektep bayrağını keşide eyledikten sonra Süleyman Şahabettin Bey tarafından bir nutuk irad edilmiş ve bunda "Ardahan'ın zaptı günü Osmanlı bayrağı Kafkasya'da temevvüç ederken (dalgalanırken) biz de burada bu müessese-i ilim ve irfan üzerine şanlı bayrağımızı keşide etmekle iki muvaffakiyetin neşvesini (sevincini) hissediyor ve bahtiyarlığımızla müftehir oluyoruz" denilmiştir. Nutuk Osmanlılığın yaptığı hizmetleri sayarak efendilere çalışmalarını tavsiyeye müncer olmuştur. Bunu müteakip efendiler alkışlarla sınıflarına dağılmışlardır.

4 Ocak 1915
Sabah

Kahraman ordumuz cephe-i asliyesi olan Kafkasya hududundan 80 – 90 kilometre ileri yürüdü. Rusların en mühim mevâki-i askeriyesinden "Sarıkamış" da azim bir muvaffakiyet kazandık. Muzafferiyatımız tevâli ediyor (devam ediyor). Kars ve Tiflis yolundayız. [.....]

Mücahidine İltihak

4 Ocak 1915
Sabah

Osmanlı Heyet-i İstihbariyesinden Kanunen askerlikten muaf olan Cebel-i Lübnan Dürzi taifesinden yüz yirmi bahadır Osmanlı ordusu sufûf-ı celâdetinde müdafaa-i vatan vazife-i mukaddesesine iştirak etmek üzere Havran Mebusu Şekib Arslan Bey kumandasıyla ahiren Şam-ı Şerif'e muvasalat ve ordu-yu hümâyûna iltihak etmişlerdir.[.....]

Casusluk Cezası Görecekler

6 Ocak 1915
Sabah

Karargâh-ı umumi İstihbarat Şubesi Müdüriyeti'nden:
Memalik-i Osmaniye haricine giden eşhas üzerinde ordu ve donanma-yı Osmanî harekâtına dair malumatı havi muharrerat ve mekâtib çıkarsa bunları yazanlar gibi eşhas-ı merkume de Divan-ı Harb-i Örfi'ye tevdi olunarak casusluk töhmetiyle tecziye olunacaktır.

Almanya'da Şevk ve Meserret

6 Ocak 1915
Sabah

Berlin 4 Kanunsani (Deutsche tages Zeitung)
Ordu-yu Osmanî'nin muvaffakiyetinden bahisle neşrettiği bir makalede diyor ki: "Şanlı ve muzaffer Osmanlı askeri tarafından Ardahan'ın zaptını Almanya bir şevk ve meserret-i mahsusa ile selamlar. Düşman-ı irsi olan Rusların bir zamanlar çaldıkları topraklardan tard ve tebid edilmeleri Türk Milleti için en iyi medar-ı memnuniyet bir vaka teşkil etmektedir. Ardahan'ın zaptı ile Türk müttefiklerimiz galebe çalmak azminin kendilerini Süveyş Kanalı'nda dahi galibiyete sevk edeceğini anlayacaklardır." [....]

Ermenilerin Seyyar Hastahanesi

7 Ocak 1915
Sabah

Muharebe-i hazıra münasebetiyle Ermeni Patrikhanesi'nin teklifi ve Ermeni muteberan-ı ticaret ve sarrafanının delaletiyle tertibine teşebbüs olunan seyyar hastahanenin bilcümle teşkilatı bu kere ikmâl edilmiş ve bugünlerde Patrikhane vasıtasıyla Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne teslim olunacaktır.

Afrika Muhacirleri

8 Ocak 1915
Sabah

Beyrut'ta bulunan Afrika muhacirlerinin kısm-ı azamı Afrika Muhacirin Cemiyeti Şubesi'ne mürâcaâtla kendilerinin dahi cihad-ı ekbere iştirak etmek üzere gönüllü sıfatıyla kayıt ve kabullerini talep ve rica eyledikleri El Belâg gazetesinden okunmuştur.

Sivas Ermeni Murahhasalığı

8 Ocak 1915
Sabah

Sivas Ermeni Murahhasa (Ermeni Piskoposu) Vekil-i cedidi Murahhasalığa tabi bütün kilise heyetlerine tahrirat-ı umumiye göndererek Ermenilerin ahval-i hazırada vatana karşı hiçbir fedakârlıktan geri durmaması ve bütün anasır-ı Osmaniye ile hüsn-i muâşeret dairesinde geçinmesi lazım geldiğini tenbih eylemiştir.

Askere Hediye

8 Ocak 1915
Sabah

Suriye gazetelerinden okunduğuna göre cünûd-i Osmaniye'ye (Osmanlı askerlerine) Şam Belediyesi tarafından bin paket sigara ihdâ (hediye) edilmiştir.

Gönüllü Alayları

9 Ocak 1915

İkdam

Ordu 25 Kânunuevvel – Ordu ahalisi seferberlik ibtidasından beri ibraz ettikleri fedakârlıklara ilaveten bu kere de yeniden gönüllü alayı teşkil etmişlerdir. Bu dilâveran meserretle darü'l-harbe sevk olunmuşlardır. Gerek bu gönüllüler ve gerek Çarşamba ve Ünye'den gelen diğer gönüllü alaylarının iaşelerinden başka diğer nevâkıs (noksanlıkları) ahali-i hamiyet-mendan ianesi ile istikmâl edilmiştir. Müdafaa-i Milliye Cemiyeti de bin kattan fazla elbise, başlık, kalçın, iç çamaşırları itâ eylemiştir.

Cava Ahalisinin Galeyanı

11 Ocak 1915

Sabah

Viyana 9 Kanunsani

İtilâf-ı Müselles devletlerinin Devlet-i Aliyye'ye karşı ilân-ı muhâsamât ettikleri haberlerinin Cava ahali-i İslamiye'sinin fevkalade heyecanını bâis olduğu (sebep olduğu) haber veriliyor. Cava Müslümanları derhal Türkiye için iane dercine (toplamaya) başlamışlardır. Müteressih (sızan) haberlere göre Flemenk Hükümeti işbu heyecan-ı efkârın bir kıyama müncer (dönüşmesinden) olmasından korkarak tedabir-i şedide ittihaz etmiş ve Türkiye için iane dercini taht-ı memnûiyete almıştır.

İşsizler

12 Ocak 1915

Sabah

Şehrimizde işsiz, güçsüz serseriyane dolaşan, dilencilikle geçinen ne kadar eşhas mevcut ise bunların bir defaya mahsus olmak ve mahalleri hükümetlerince tekrar avdetlerine müsaade olunmamak ve masarif-i rahiyeleri (yollukları) Şehremaneti tarafından tesviye olunmak üzere peyderpey toplattırılıp memleketlerine gönderilmesi ve içlerinde malûl ve bikes ve ihtiyar bulunduğu halde onların Darülaceze'ye gönderilmesi velhasıl şehrimizin bu gibilerden tathiri (temizlenmesi) hususunun Şehremaneti'nden Polis Müdüriyet-i Umumiyesi'ne iş'âr kılındığı haber alınmıştır.

Türkçe Kırâatindeki Müşkülâtın İzalesi

12 Ocak 1915

İkdam

Lisan-ı Osmani'nin mübtedilere taliminde tesadüf olunan müşkülâtı izale edecek surette tertip ve mekâtib-i ibtidaiyeye kabul edilen elifba kitabından Maarif Nezareti'nce vilayat ve elviye-i mülhaka Maarif müdürlerine ikişer nüsha irsali derdest olunduğu haber alınmıştır:

İstitlââtımıza (öğrendiğimize) göre mezkûr kitapta Türkçe elifbanın tedrisi için beş mühim esas kabul olunmuştur: 1- Harfleri isimleriyle değil, suretleriyle öğretmek, 2- Hurûfâtı evvelemirde bütün harfleri mufassal yazılan kelimeler üzerinde belletmek, 3- Hem sâmit (sessiz) hem sâit (sesli) olarak kullanılan hurûfâttan sâit olanlara işârât-ı mahsusa (özel işaretler) koymak, 4-Talebeyi birdenbire hurûf-ı muttasıla (kendinden sonra gelen harflere bitişen harfler) kırâatine sevk etmeyip kelimâtın imlâ-yı ma'rûfuna (bilinen şekline) halel getirmemek üzere birkaç dersi muttasıl harflerle yazılan kelimelerde harfleri ayrı ayrı tertip etmek, 5- Kırâat ile yazıyı aynı zamanda talim eylemek.

Mezkûr kitabın 1331 (1915) senesinden itibaren bilumum mekatib-i ibtidaiyede tedrisi mecburi tutulabilmek üzere şimdiden icab-ı halin ifa ve inbası lüzumunun ilaveten emir ve iş'ar edildiği cümle-i müstahberattandır (öğrenilmiştir).

Hasankale'de Bir Rus Abidesi

14 Ocak 1915

Tanin

Erzurum'da münteşir Al Bayrak gazetesi Doksan Üç Muharebesi'nde helâk olan bir Moskof generali namına Hasankale'de inşa edilen bir abidenin hâlâ göz önünde bırakıldığından şikâyetle bunun hemen yıkılmasını Pasinler ahalisinden rica ediyor.

Rusya'da Grevler

14 Ocak 1915

Tanin

Berlin 13 – Sofya'dan iş'ar ediliyor. Duma sosyalist azasının keyfiyet-i tevkifini protesto maksadıyla Petersburg ve Moskova'da ameleler grev yapmaktadırlar.

Lüksemburg Sinemasında

14 Ocak 1915

Tanin

Bismarck'ın 100. Sene-i devriyesi Almanya İmparatorluğu'nun banisi olan zatın yüzüncü senesi münasebetiyle Lüksemburg sineması bugünden itibaren son derce câlib-i merak: Bismarck – 6 kısım şeridini irâe edecektir, vakayi-i hazıra ile şiddetle alakadar sahaif-i tarihiyeden (tarihten sayfalardan) ibaret olan bu parçaları Alman dehasını dost ve takdirkârları sinema sahnesinde kemâl-i lezzetle seyir ve temaşa etmek isterler. Alman Hilal-i Ahmer heyeti selamlık resminde "Novorossisk" Limanı'nın bombardımanı parçalarını da irâe edecektir. Son parça harb-i hazırın en ziyade göze çarpan vakayinden biridir. Burada Osmanlı donanması bütün vatanperverlerin göğüslerini fahr ü gururla kabartacak bir şan ve zafer ihraz eylemiştir.

Tebliğ-i resmi

14 Ocak 2925

İkdam

31 Kanunevvel 330 tarihiyle Karargâh-ı Umumiye'den tebliğ olunmuştur: Azerbaycan'da büyük ve yeni bir muvaffakiyet ihraz ettik (kazandık). Kıtaâtımız mücahidin-i İraniye ile müttefikan memleketi Rus boyunduruğundan tahlis için bilâ âram (durmaksızın) ilerlemektedir. Rusların Azerbaycan'daki son iki nikat-ı istinadiyesi olan (Tebriz) ve (Selmas) dün işgal edildi. Burada muannidane (inatla) müdâfaayı tasmim etmiş (tasarlamış) olan Ruslar bu her iki mevkii firar suretinde tahliye etmişlerdir. İngiliz Mısır kuva-yi işgaliyesinden bir miktar hecin (deve) süvarileri bu defa da ileri karakollarımıza iltica etmişlerdir.

Türk Sahnesinde "Schiller"

17 Ocak 1915
Sabah

Doktor Scherder imzasıyla Osmanischer Lloyd'da okunmuştur: "Türk sahnesi tam vakit ve zamanında Alman piyeslerine temayül gösteriyor. Bu da şüphe yok ki Burhaneddin Bey'in malum olan kıymet ve meziyetini bir kere daha tecelli ile Schiller'in âsârından bulunan Haydutlar (Ya ölüm! Ya zafer!) piyesindeki kendisinin ve heyet-i temsiliyesinin ibraz ettikleri maharet ve sanatın tamamen sahne-i temaşaya vakıf bulunduklarını bize isbat ediyor. Türk sahnesinin bu üstadı Fransız mekteb-i temaşasında tahsil görmüş ve şu sırada Müdafaa-i Milliye menfaatine tertip ettiği müsamerelerle memleketine ettiği hizmetlerden dolayı şayan-ı takdirdir. Burhaneddin Bey Schiller'in pek güç olan bu piyesindeki 'Karol Moor' rolünde gösterdiği mahareti biz hakkıyla anladık ve takdir ettik. Burada İstanbul'da bulunan Almanların Burhaneddin'e daha büyük bir eser-i teşvik göstermekliğimiz icabeder. Velev ki miyanemizde (aramızda) Türkçe bilmeyenler bile varsa bu sanatkârı temaşa ve tergib etmek vazifemizdir."

Abdülhak Hamid Bey'in Âsârı

18 Ocak 1915
İkdam

Edib-i a'zam Abdülhak Hamid Beyefendi, âsârının gerek Müdafaa-i Milliye menfaatine ve gerek doğrudan doğruya mevki-i temaşaya vaz'ı için mümessil Burhaneddin Bey'e mezuniyet vermişler, eserlerinin başka şirketler tarafından oynatılmasına katiyen muvafakat etmeyeceklerini de mümâileyhe bir tezkere-i mahsusa ile bildirmişlerdir.

Gazete Tatili

19 Ocak 1915
İkdam

Gazette Financier namıyla Fransızca olarak on beş günde bir münteşir risalenin ahiren intişar eden nüshalarında hilâf-ı emir ve tenbih makalât münderic olduğu görülmesine mebni cihet-i askeriyece bilâ müddet tatil kılınmıştır.

Ermeni Efrada Ziyafetler

21 Ocak 1915
Tanin

Kumkapı Ermeni Kilise Cemiyeti tarafından hasseten teşkil olunan bir heyet-i mahsusa marifetiyle Kumkapı Kilisesi'nde hazır bulunan üç yüzü mütecaviz Ermeni askerine mutantan bir ziyafet keşide olunmuştur. Kadıköyü'nde de Muhtacin-i İane Cemiyeti marifetiyle yüz kadar Ermeni efradına bir ziyafet verilmiş ve esna-yı taamda hazırundan bazıları tarafından vazife-i vataniye hakkında nutuklar irad edilmiştir. Kumkapı'daki ziyafette hazır bulunanlardan bir nefer bu münasebetle silah arkadaşları namına arz-ı teşekkür etmekle beraber müdâfaa-i vatan uğrunda kanlarını dökmeye her an hazır ve amade bulunduklarını beyan etmiş ve cümle hazırun "Yaşasın vatan-i Osmanî! Yaşasın Osmanlı ordusu!" nidasıyla mukabele etmişlerdir.

Amerika'nın Kudüs'e Altın Sevkiyatı

22 Ocak 1915
Tanin

Son posta ile gelen Amerika gazetelerinde okunduğuna göre Amerika Hükümeti Filistin'de bulunan Amerika tebaasından Musevilerin tevhin-i ahvali için (durumlarını iyileştirmek için) Kudüs-i Şerif'e münasip miktarda altın göndermiştir. Altın Mısır tarikiyle gönderilmiştir.[.....] Amerika Hükümeti icab ettikçe Filistin Musevilerine Amerika'dan iâne gönderilmesine müdahale olunmaması için İngiltere ve Fransa hükümetleri nezdinde teşebbüsatta bulunmuştur.

Nestle Sütü Müsabakası

23 Ocak 1915
İkdam

Nestle Kumpanyası, Nestle sütü etiketleri arasında üçüncü bir müsabaka tertip eylediğini pek kesretli (bol) bir miktara baliğ olan müşterilerine arz eder. Ta'kim (sterlize) edilmiş sütü havi kutular üzerindeki etiketlerden on iki tanesini Kumpanya'ya getirecek olanlara bunun mukabilinde numaralı bir bilet verilecek ve bu bilet, hamiline müsabakaya iştirak hakkını bahş eyleyecektir. Müsabaka için elli adet gayet nefis ikramiye tahsis edilmiştir. Keşide muamelesi İlkbahar'da yapılacaktır. Bu defaki müsabakada bundan evvelkiler gibi aynı esas üzerine tertip olunmuştur. İkramiye listesini Nestle Kumpanyası'ndan veya büyük bakkaliye mağazalarından isteyiniz.

İnâs Darülfünununda

24 Ocak 1915
Tanin

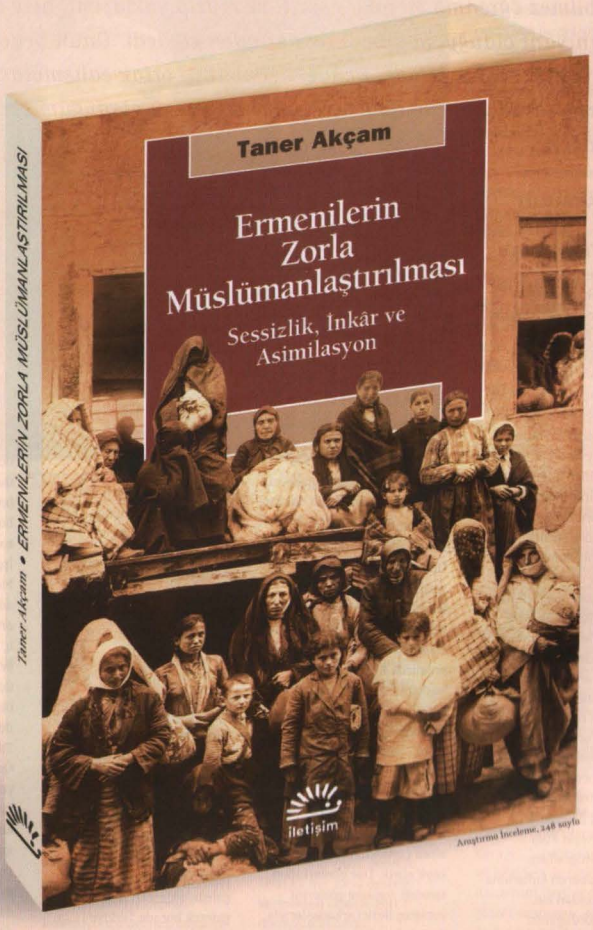
Memleketimizde bu sene bir inâs (kızlar) darülfünunu şubesi küşâd edilmişti. Bu hadise sulh zamanında şerait-i adiye tahtında vukua gelseydi hiç şüphesiz matbuat tarafından layık olduğu derecede ehemmiyetle telakki edilecek, umumun nazar-ı dikkati uzun müddet bu mühim hatve-i inkılâba mün'atıf kalacaktı (yönelecekti). Halbu ki maatteessüf öyle olmadı. Gazetelerimiz İnâs Darülfünununun küşâdını ancak haber verebildiler, bu bâbda Avrupa ve Amerika gazeteleri belki daha fazla malumat neşrettiler. [.....]

Darülfünunun inâs kısmı dört şubeden müteşekkildir ki bunlar riyâziyat, edebiyat, tabîiyat ve sanayi-i nefise şubesidir. Riyâziyat şubesinde altı, edebiyatta yedi, tabîiyatta on iki talebe vardır. En çok talebesi olan kısım sanayi-i nefise şubesidir. Talebeler Darülmuallimat (kız öğretmen okulu) ve inâs sultanisinden yetişmişlerdir. Bu sene mektebin yalnız ilk sınıfı küşâd edilmiş olup teşkilat itmam edilinceye kadar her sene daha ileri derecede bir sınıf ihdas edilecektir.

Bütün muallimler şu noktada müttefiktirler ki talebelerin hepsi büyük bir hevesle çalışmakta, son derce de gayret ve hüsn-i niyet göstermektedir.

iletişim

Reddetmek yerine gerçekle yüzleşmek

Türkiye'de Ermeni soykırımını tartışmayı zorlaştıran, yok farz edilen, yapısal ve inşa edilmiş çeşitli engeller var. Sessizlik, inkâr ve asimilasyon bu engellerin jenerik isimleri olarak telaffuz edilebilir. Taner Akçam, *Ermenilerin Zorla Müslümanlaştırılması*'nda bir araya getirilen makalelerinde bu engelleri çeşitli örnekleri ile tartışıyor.

Ermenilerin Zorla Müslümanlaştırılması, susmak ve reddetmek yerine gerçek bir yüzleşmenin yollarını aramayı öneriyor.

www.iletisim.com.tr iletisim@iletisim.com.tr vimeo.com/iletisim facebook.com/iletisimbirikimi twitter.com/iletisimyayin PUNT

İÇ İÇE GEÇMİŞ BİR YAŞAM İLE TARİH YAZICILIĞI

RASİH NURİ İLERİ

Rasih Nuri İleri çokyönlü, vasıfları itibariyle çok zengin bir insandı. Onun eleştirel aklı, çokyanlı tükenmek bilmez öğrenme merakı, espirili ve muzip yaklaşımı, hele de kararlı tartışmacılığı her tanıyanı olduğu gibi, beni de derinden etkiledi. Onun bedensel varlığını yitirmiş olmanın yarattığı boşluk içinde, bendeki etkilerini, ortak çalışmalarımız ve sohbetlerimiz boyunca edindiğim izlenimleri, Rasih abiye özgü gördüğüm özellikleri yansıtmaya çalışacağım.

ERDEN AKBULUT

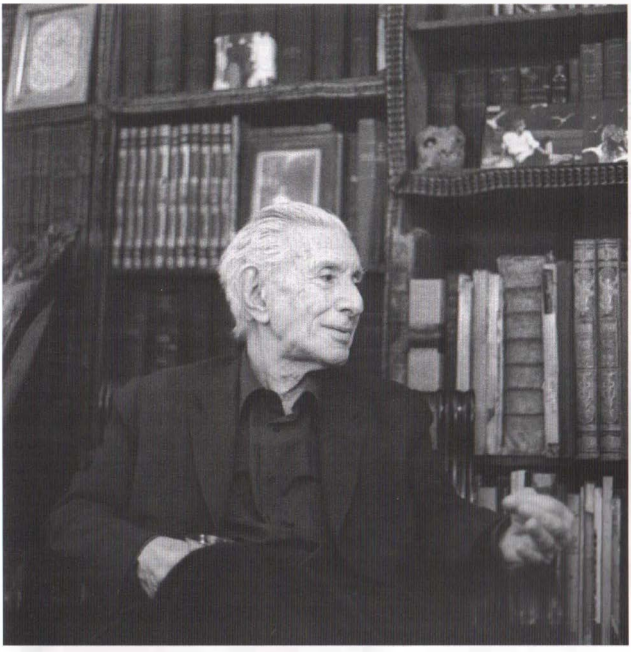
Toprak/Kentsoylu

Galata'da Serdar-ı Ekrem Sokak'taki Doğan Apartmanı'nın daha kapısına geldiğinde, farklı bir dünyadan içeri gireceğini anlıyor insan. İki kapılı girişten bahçeye çıktığınızda İstanbul Boğazı ve Marmara Denizi ile karşılaşıyorsunuz. Rasih abiyi evinde ilk ziyarete gittiğimde önce bu manzaraya baktığımı itiraf etmeliyim. Ancak ondan sonradır ki ana girişe göre sağdaki kapıdan geniş merdivenlerle 2. kata çıkıp zili çaldım. Loş bir koridordan ulaşılan sol taraftaki salonda ilk göze çarpanlar, herhalde 5 metre yüksekliğindeki tavana kadar uzanan duvar boyu antika bir kütüphane, 20. yüzyıl başlarından oturma grupları, duvarlarda orijinal tablolar ve hatlar, kütüphanenin hemen başucunuz seviyesinde yüzbaşı üniformasıyla Dr. Şefik Hüsnü [Değmer], karşısında Reşat Fuat [Baranerl fotoğrafları. Bahardan itibaren kullanıma açılan balkondan ise, bahçeden gördüğünüz manzaranın Boğaz kısmına hâkimdiniz. Salonun uzantısı halindeki masif yemek takımının yüksek iskemlelerinden masa başında olanı, tek başına da yese Rasih abiye ayrılmıştı. Hemen sağ yanında yerden yükselen antika bir duvar saati, saat başlarını ve yarım saatleri hatırlatırdı. Özcesi toprak/kent soylu bir kişiyle, kültürle, ortamla 20. yüzyılın sonunda yüz yüzesiniz. Rasih abi, bir yanı Tepedelenli'den gelen aile şeceresinden, Adana'da Abidin Paşa'dan, ailenin İsviçre günlerinden, 90 yaşına yaklaşırken Silifke'de büyük dayısı Abidin'den [Dino] kalmış toprakları Güzin hanıma fark ettirmeden nasıl satın aldığından, yani toprağa bağlılığından söz etmeyi de severdi. 5 çaylarının yanında hep bir kek ya da pasta bulunur, kimi özel günlerde viski sunulurdu. Bu sunumları uzun zaman Bedia Hanım bizzat yaptı ve sohbetlere eşlik etti.

Rasih abideki toprak/kent soyluluk, onun Galatasaraylılığına da yansırdı. 90 yaşına yakın katıldığı Galatasaray divan toplantılarını, tüzük değişikliği kongresini büyük heyecanla anlatırdı. Kongre divan başkanı Duygun Yarsuvat'ın kendisine söz vermek istememesinin ardında, 1970'li yıllarda Anadolu Yayınları'ndan çıkardığı kitaplar hakkında 142. maddeye dayalı "fetva" veren bir anti-komünist olduğunun altını çizmekten de ayrıca keyif alırdı. Lise günlerinden tanıdığı, yaşama gözlerini yummuş ilerici arkadaşlarıyla ilgili onları tanıtıcı, önemlerini vurgulayıcı yazılar kaleme alıp yayınlatırdı. Babasından kalmış olanların yanı sıra kendisinin de lise yıllarından itibaren izlediği Fransızca süreli yayınlar konusunda kadim dostu, her gün telefonla karşılıklı sağlık sıhhat haberlerini sordukları Şahabettin Bakırsan ile tatlı bir yarış içinde olmak Rasih abinin herhalde Galatasaray'dan edindiği özelliklerinden biriydi.

Aydın, Sosyalist-Komünist

Marksizm ile Galatasaray Lisesi'nde okuduğu yıllarda tanışan Rasih abi, düşünsel gelişiminde, elbette, Dr. Şefik Hüsnü'nün dostu olan ve uzun yıllardır gazetecilik-yayıncılık yapan babasından da derinlemesine etkilenmişti. Daha 1930'lu yıllarda ilk çeviri çalışmalarını yapan, okuldaki arkadaşlarıyla Troçki'ye yakınlık duyan Rasih abi, kendi ifadesiyle Ferit Kalmuk aracılığıyla 1942 yılında TKP'ye üye oldu. Bilindiği gibi 1937'nin ikinci yarısından itibaren Komünist Enternasyonal merkeziyle ilişkileri ve Türkiye'deki kitlesel faaliyeti askıya alınmış olan TKP, 1942 yılıyla birlikte yeniden aktifleşmeye başladı, bir dizi yeni üye aldı. 1944, 1945 ve 1947 yıllarında TKP'ye ve TKP'li gençlere yönelik tutuklama ve yargılamaların dışında kalmış olan Rasih abi, 1946'da, kendi ifadesiyle Dr. Şefik Hüsnü'nün talimatıyla, bir süre Esat Adil Müstecaplıoğlu'nun önderliğini yaptığı Türkiye Sosyalist Partisi'nin yayın organında çalıştı; ardından Adana'ya giderek burada Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi ve Adana Sendikalar Birliği çalışmalarında yer aldı. Koleksiyonunda en değer verdiği fotoğraflardan biri, Adana Sendikalar Birliği kurucularına aitti. 1950'lere gelirken siyasal çalışmalarını sekreterliğini Mehmet Ali Aybar'ın yaptığı TKP hücresinde sürdürdüğünü açıklayan Rasih abi, 1953 TKP davasında ortaya çıkan bölünme konusunda rapor hazırlamış olan Mehmet Ali Aybar'ın, kendisini "Mihri Belli tarafı"nın temsilcisi olarak çağırdığını, "Zeki Baştımar tarafı"nı ise Nihat Sargın'ın temsil ettiğini belirtirdi. Kuruluşundan kısa süre sonra Türkiye İşçi Partisi'ne üye oldu ve ilk büyük kongresinde yönetici organlara seçildi. Ne var ki TİP'in Malatya'da yapılan 2. Kongresi'nden sonra başlayan Milli Demokratik Devrimcilik tartışmaları nedeniyle 1967'de partiden ihraç edildi. Rasih abinin ilk belgesel-ideolojik tarihyazımı, bu ihraçlarla ilgili olarak kaleme aldığı hacimli Türkiye İşçi Partisi'nde Oportünist Merkeziyetçilik (1966-1968) adlı kitabıdır. Bu aynı zamanda onun yaşam ile tarihyazıcılığını iç içe geçirmesinin ilk örneklerinden de biridir. Bunu üç ciltlik Mihri Belli Olayı ve okurken kulağınıza "Reşat abi derdi ki" göndermeleri gelen TKP Gerçeği ve Bilimsellik / Quo Vadis İbrahim Topcuoğlu? çalışmalarında da görürüz. Bu kitaplar aynı zamanda Rasih abinin bir anlamda kendisiyle içinden gelerek ayrıştığı siyasal hareketlerle bir aydın olarak hesaplaşmasını da ifade eder. Bir diğer deyişle sorgulayıcı kişiliği sadece dışa dönük değil, aynı zamanda kendisine de yöneliktir. Kuşkusuz Rasih abinin en önem verdiği ve belki de en çok yayınlanmış ve tartışılmış yapıtı Atatürk ve Komünizm'dir. Kurup yönettiği Anadolu Yayınları, ülkemizdeki sosyalist aydınlanma kitaplığının köşe taşlarını döşeyen bir dizi eseriyle 1960-1970'li yıllara damgasını vuran yayınevlerinden biri olmuştur. 1942'de başlayan örgütlü

Rasih Nuri İleri (1920-2014).

yaşamını 1980 sonrasında Türkiye Birleşik Komünist Partisi'nde, Sosyalist İktidar Partisi'nde ve bu partinin ad değiştirerek dönüştüğü [bölünme öncesinde] Türkiye Komünist Partisi'nde sürdüren Rasih abi, örgütlerin anayasası olarak kabul ettiği tüzük ve örgütsel meşruiyet konularında hep duyarlı olageldi. TÜSTAV'da yaşadığımız her türlü hukuksal tartışmada, usul ile ilgili konularda bıkmadan usanmadan söz alır ve görüşlerini etraflı biçimde açıklardı. Bu konuda birikmiş deneyimini paylaşmaktan, gerektiğinde uyarıda bulunmaktan ve hatta katılmadığı durumlarda iğnelemeler yapmaktan geri durmazdı. Böylece yaşanmışlıktan ders alınmasını, aynı hataların tekrarlanmamasını sağlamaya çalışırdı.

Toplayıcı/ Koleksiyoncu ve Paylaşmacı

Rasih Nuri Arşivi ülkemiz sol tarihçileri bakımından bir efsane olageldi. Sözlü kültürün, günümüzde de görsel-işitsel kültürün yazılı kültüre büyük ölçüde galebe çaldığı ülkemizde belge biriktirmek birçok bakımdan kolay olmamıştır; tıpkı biriktirilenlerin korunması gibi. Bu, sadece ülkemiz sol tarihi bakımından geçerli değildir; Kazım Karabekir bile belgelerini Mustafa Kemal'in hışmından yağ tenekelerine gömerek koruyabilmiştir. Toprak/kent soylu Rasih abi, işte aileden tevarüs ettiği bu vasfıyla, gerek kütüphanesini geliştirmek, gerekse yazılı her türlü malzemeyi toplayarak biriktirmek üzere tüm yaşamını düzenledi. Sadece sol tarih ile ilgili belgeler, süreli yayınlar vb. değil, resimler, desenler, hat eserleri de onun toplayıcılığının/ koleksiyonculuğunun kapsamı içindeydi. 600'ü aşkın Abidin Dino deseniyle "En geniş Abidin desen koleksiyonu bende, bensiz yapılacak retrospektif sergisi eksik olur" değerlendirmesini yapmaktan çekinmezdi. Yine kendi ifadesiyle, imzasız bir Fikret Muallâ tablosunun bir sergide yer almasının, onun "Fikret Muallâ" adına tescilini getireceğini bilecek ve bunu gözetecek bir koleksiyoncu bilincini de ortaya koyardı.

Türkiye işçi ve sol hareketi tarihine ilişkin oluşturduğu Rasih Nuri Koleksiyonu, I. Dünya Savaşı sırasında Dr. Şefik Hüsnü'nün Çanakkale'den Fransa'daki sevgilisi Leokadya'ya gönderdiği kartlardan Türkiye İşçi Partisi İstanbul teşkilatı üyelerinin fişlerine, 1940'lı yıllarda TKP üyesi Osman İşçi [Paçalı] anılarından TBKP Genel Merkez tabelasına kadar eşsiz bir malzemedir. Koleksiyonunun ve kütüphanesinin dağılmaması, kullanıma açılması herhalde bir sosyal sorumluluk olarak vârislerine düşer. Bu konuda gerek Tarih Vakfı, gerekse TÜSTAV her türlü desteği vermekten elbette geri durmayacaklardır.

Nitekim, sanıldığının aksine, Rasih abi kendisine her başvurana, bildiklerinin yanı sıra elindeki belge ve süreli yayın kaynaklarını cömertçe sunardı. Robdöşambrının cebinde özenle sakladığı küçük anahtarı, oturma salonunun hemen yanındaki belgeleri tasnif ederek koruduğu odasının kapısını açardı. Benim bilebildiğim kadarıyla en son 7-8 yıl önce yeniden büyük bir dikkatle düzenlediği koleksiyonundan bir belgeyi alıp yanınıza gelirken de odanın kapısı yeniden özenle kilitlenirdi. Oturma salonunda müzikçaların altındaki eski konsolun çekmecelerinin içi fotoğraflarla doluydu. Süreli yayınlar ise giriş koridorunda büyük boyutlu bir dolaptaydı. Gelen gidenin pek de dikkatini çekmeyen bu dolapta belli bir sırayla yerleştirilmiş her ebattan süreli yayın tasnifli olarak yer alırdı. Kitapları ise, evin "harem" bölümü denebilecek arka odalarında ve koridorundaydı. En son satın aldığı Karamanlıca dergi ve kitapları yerleştirdiği rafı gösterirkenki heyecanı, ilk topuna kavuşmuş çocuk gibiydi.

Yarım Kalan Eserleri

Oğlu Mehmet'in de katıldığı son sohbetlerimizden birinde, Rasih abi hastaneden yeni çıkmış, biraz kilo almış ve toparlanmıştı. Uzun süredir üzerinde çalıştığı Abidin Dino ve Mehmet Ali Aybar biyografilerinin akıbetine geldi söz. Mehmet "Ben zaman ayıracağım ve birlikte tamamlayacağız" dedi. Bu görüşmemizin ardından 3-4 kez daha uğradım Rasih abiye, sadece birinde görüşebildik, diğerlerinde dinleniyordu, kapıdan sağlık haberlerini aldım. Umarım Mehmet dediğini yapmış ve Rasih abinin bu son dönem çalışmalarını tamamlamıştır. Değilse bile, olduğu haliyle yayınlanmalarının yolu herhalde bulunmalıdır.

TÜSTAV, 2010'da düzenlediği bir yemekli toplantıyla, TKP'nin 90. yaşında onunla yaşıt TKP'liler olarak Bekir Karayel, Şahabettin Bakırsan ve Bilal Şen ile birlikte, Rasih Nuri İleri'ye de bir plaket sunmuştu. Aklı ile bedeninin birlikte yaşlanması şansını yaşamış olan Rasih abi, Türkiyeli bu emektar komünistlerin sonuncusu olarak yaşama gözlerini yumdu. Mihri Belli'den sonra ülkemizde en yaşlı komünist unvanını sürdüren Vedat Türkali'ye [Rasih abinin deyimiyle Yüzbaşı Abdülkadir'el ve Moskova'da yaşamını sürdüren 1920 doğumlu Bilal Şen'e daha uzun ve sağlıklı bir yaşam dileklerimle.

ALEVİLİKTE KADIN: UZUN SÜREN YASI MÜCADELEYE DÖNÜŞTÜREBİLMEK

Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi 11-12 Aralık 2014'te "İnançta ve Toplumsal Yaşamda Alevilikte Kadın" konulu ve alanında bir ilk olan konferansa ev sahipliği yaptı. İzleyicisi geniş olmakla birlikte basında pek az yer alan bu etkinlikte, Alevilikte kadının konumunu sorunsallaştıran ve bazıları son derece özgün araştırmaları içeren çok sayıda bildiri sunuldu.

FATMAGÜL BERKTAY

"İnançta ve Toplumsal Yaşamda Alevilikte Kadın" konferansında sunulan bildiriler, bir yandan Alevi kadınlarına ilişkin olumlu ve olumsuz basmakalıp yargıların geçersizliğini açığa vururken, diğer yandan kadınların özneleşme mücadelesinin grup içindeki ve dışındaki iktidara karşı önemli bir muhalefet odağı oluşturduğunu ortaya koydu.

Prof.Dr. Bedriye Poyraz, açılış konuşmasında, Dersim'de sadece katledilmekle bırakılmayıp öldürülmeden önce tecavüz edilen, tesadüfen sağ kaldıysa evlatlık verilen, seks kölesi haline getirilen kadınlar örneğinde olduğu gibi kadınların daima özel bir ezilmeye tabi tutulduklarına dikkat çekerek konferansın ağırlık noktasını da belirlemiş oldu. Sonraki bildirilerden özellikle teolojik tartışmalara girişen bazılarında "Alevilikte kadın-erkek ayrımının olmadığı" savunulsa da güncel sosyoekonomik araştırmalar bu yargının fazlasıyla basmakalıp olduğunu ve kadınların yaşadığı gerçeklikle uyuşmadığını çarpıcı biçimde ortaya koydu. Kadınlar, kültürün taşıyıcısı işlevleriyle uyumlu olarak ister dinsel ister dünyevi çerçevede olsun Alevilikte de topluluğun sınırlarını çizen simgeler olmaya devam ediyor ve dolayısıyla onların "namus"u hâlâ kendilerinin değil; topluluğun meselesi olarak görülüyor ve bağımsız bir öznellik imkânından yoksun bırakılıyorlar. Ancak bu durumda elbette Alevileri ötekileştiren egemen iktidarların söyleminin ve pratiğinin büyük payı var; ötekileştirme ve nefret söylemi, Alevi kadın ve erkekleri başka konularda olduğu gibi, bu konuda da ister istemez "savunmacı bir kimlik" konumuna hapsediyor.

Konferansın en önemli bildirilerinden birini sunan tarihçi Ayfer Karakaya-Stump, "Alevilerde kadın-erkek eşitlik" söyleminin toplumsal/kültürel bir grup olarak Alevileri yalıtılmış bir grup olarak, yani içinde yaşadıkları tarihsel ve toplumsal koşullardan kopuk biçimde ele almaktan kaynaklandığına dikkat çekerek Osmanlı döneminde Alevilerin ötekileştirilmesinin cinsellik etrafında gerçekleştiğine işaret etti. Aslında cinselliğin ve toplumsal cinsiyetin daima (sadece bu bağlamda veya Doğu'da değil, Batı'da da) toplumları örgütleyen en önemli unsurlardan biri olduğunu kaydeden Karakaya-Stump, İslam tarihinde "zındık" grupları tanımlayan en önemli kıstasın "kadınlı erkekli ritüel" yapmak olduğunu, Batını grupların hep cezalandırıldığını ve cezalandırmanın da gene kadın-erkek birlikteliği odaklı olduğunu vurgularken, bugünü anlamak açısından da çarpıcı bir tespit yapmaktaydı. Osmanlı'da kutuplaşma, Batınî/Sufî İslam ile Şerî İslam (içkin tanrı ile yasa koyucu tanrı) arasındaydı. Şerî İslam'ın üç eşitsizlik -Müslim/gayrimüslim, özgür/köle, kadın/erkek- üzerine kurulu olduğunu ve kadın ile erkek arasındaki cinselliğin cinsiyetlerin tecridi olmadan kontrol altında tutulamayacağını savunmasına karşılık Batınî gelenek cinselliğin kaçgöç olmadan kontrol altında tutulabileceğini öngörmekteydi ve gerilim de bu noktada yoğunlaşmaktaydı. Sonraki birçok bildiriden, bu durumun devam etmekte olduğunu anlamak zor değildi!

Konferansta, kadın-erkek eşitliği konusundaki kalıp yargılara hem dinsel hem de toplumsal alanda meydan okuyan bildiriler sunuldu. Nimet Okan, "Canların Cinsiyeti" başlıklı ilginç bildirisinde Alevilikte soy ve statü hiyerarşisinin "baba soyu"ndan kurulduğuna ve kadınlar arasındaki hiyerarşinin de gene toplumsal cinsiyet tarafından belirlendiğine dikkat çekti. "Alevilikte kadın-erkek eşitlik" söylemi, var olan cinsiyet eşitsizliğinin üzerini örtmekten başka bir işe yaramıyordu. Şehriban Şahin'in bildiri başlığının veciz biçimde ortaya koyduğu gibi, Alevi kadınlar "söylemde görünür, pratikte görünmez olma deneyimi"ni yaşamaktaydı. Eşitsizliğin inanç düzlemindeki çeşitli tezahürlerini dinlemek önemli ve ilginç ama esas olan, her zamanki gibi, pratikte uygulanan miras ve mülkiyet kuralları. Herhangi bir toplumda kadının statüsünü anlamak açısından en önemli kıstaslar evlilik, boşanma, çocukların velayeti ve hepsinden önemlisi de miras ve mülkiyet (özellikle toprak mülkiyeti) kurallarıdır. Kız çocuklarına ve kadınlara mirastan pay vermeme kadim "âdet"i maalesef Alevi topluluğunda devam ediyor ve her zamanki gibi kültürel örf ve âdetlere dayanılarak haklı çıkarılmaya çalışılıyor: "Bizim âdetimiz böyle!" Eşitlik söylemini dillerden düşürmeyenlerin, hiçbir toplumsal grubun iktidar ilişkilerinin dışında olmadığını ve "kültürel gelenekler, örf ve âdetler"i belirleyenlerin de kadınlar değil, daima egemen erkekler olduğunu bilmeleri gerekiyor.

Alevilik içinde erkekler bu bilgiye pek sahip olmasalar bile, kadınların giderek daha fazla "bilme"ye başladıklarını, Alevilikte Kadın konferansı net biçimde ortaya koydu. Bu açıdan, özellikle bağımsız bilgi ve bilinç geliştiren kadın aktivistler ve araştırmacılar ile gelenek savunucusu "bilen" erkekler arasındaki gerilimi izlemek ilginçti. İnanç düzleminde kadın erkek eşitliğinin savunulması, kadının özel ilgisinin tanınması açısından elbette çok önemli, ancak bugünü açıklamak ve var olan eşitsizliği değiştirmek açısından yeterli değil. Hele

geçmiş bir "altın çağ"ın, inançta "anaerkillik" izlerinin peşini sürmek hiç değil. Sorun, bugün ataerkilliğin temeli ve çeşitli tezahürleriyle bağlantıyı kurup onlarla mücadele etmekte. Bunu yapmaya çalışırken elbette geçmişteki ve teolojik açıklamalardaki kimi eşitlikçi imgelere başvurabiliriz, bunlardan güç almaya çalışabiliriz. Ancak muhayyel bir altın çağ, bugünü değiştirmenin ve yarını tasavvur etmenin gerçekçi bir zemini olamaz. Bu zemin, konferansta yapıldığı gibi, süregiden cinsiyetçi hiyerarşinin varlığını, yani ataerkilliğin maddi pratiği ile inancın görece eşitlikçi söylemi arasındaki boşluğu olgusal olarak ortaya koymakla oluşturulabilir. Bu noktada konferansta, "Doğru Alevilik nedir" tartışmalarına girmenin Sünni hegemonik ideolojinin ehlileştirme çabalarının tuzağına düşülmesi tehlikesini barındırdığının, grup içi hiyerarşileri yeniden ürettiğinin ve dikkati esas özgürleşme olanağını barındıran politik mücadeleden uzaklaştırdığının vurgulanması çok önemliydi.

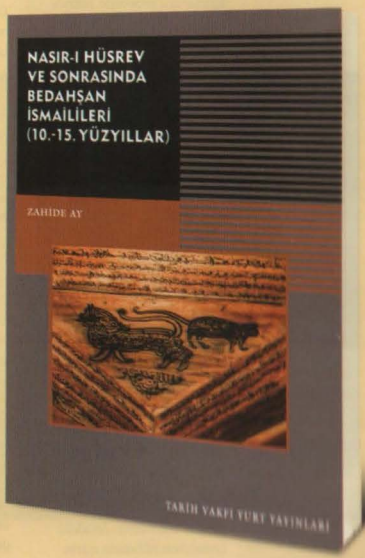
Konferansın bence en değerli yönlerinden biri de, bildirilerin çoğunun Alevilere ve Alevi kadınlara egemen iktidarların ve toplumun Sünni çoğunluğu tarafından yapılan haksızlıkları çarpıcı biçimde dillendirirken, kimlik politikasının tuzağına düşmekten ve kimliğin taşlaşmış sınırları içine hapsolmaktan kaçınmasıydı. Örneğin Berna Ekal, "Alevi Olduğumuzu İstanbul'a Gelince Öğrendik" başlıklı bildirisinde, Nazlı Gümüş ise Şahkulu Sultan Dergâhı'ndaki kadınların Alevi kadın algısını araştırdığı çalışmasında bir yandan Alevi kadın kimliğinin Sünni önyargılara ve ayrımcılığa maruz kalınca "savunmacı bir kimlik" olarak şekillendiğini ortaya koyarken, aynı zamanda her türlü kimliğin farklılık kurduğuna ve farklılığı ötekiliğe dönüştürme potansiyeli taşıdığına işaret etmekteydi. Araştırmaların ortaya koyduğu bir başka nokta, ayrımcı önyargıların bireysellik değil, grup aidiyeti çıkışlı olması, buna karşılık Alevi kadınların da Alevilik söz konusu olduğunda yani kendi grup aidiyetlerine saldırıldığında "kadın" kimliklerinden taviz vermeleri. Bu olgu bir kere daha, kadınların grubun sınırlarını çizen simgeler olduğunu ve kendilerinin de bu algıyı içselleştirdiğini gösteriyor. Nitekim Tahire Erman'ın Ankara'daki bir gecekondu mahallesinde yürüttüğü alan araştırması da, Alevi-Sünni çatışmasının esas olarak simgeler üzerinden gerçekleştiğini ve gene kadın-erkek birlikteliğine saldırılması ("Kadın-erkek toplanıp rakı içen Aleviler" suçlaması!!) noktasında yoğunlaştığını ortaya koyarak cinselliğin ve kadın bedeninin toplumsal denetiminin Sünni ataerkillik açısından taşıdığı simgesel/pratik önemi bir kez daha kanıtlamaktaydı.

Konferansta Aksu Bora'nın sunduğu "Çok Uzun Bir Yas Hikâyesi: 'Alevilik'", programın son oturumu olan "Dersim Alevi Tarihçesinde Kadın Olma"nın ve yüzyıllar süren bir Ötekileştirmenin anlamını bütünlü bir biçimde yansıtıyordu. Bu oturumda konuşan diğer araştırmacıların (Yusuf Aslan, Semra Baz, Özlem Şahin Güngör, Bedriye Poyraz) bildirileri, verili kimliklerden hareket eden ötekileştirmenin ve nefretin ulaştığı korkunç boyutları sergileyerek toplantı salonunda yoğun hüzünle karışık bir sessizlik yarattı. Ne var ki, konferansın bütünü Alevi kadınların siyasal kimliği, Türkiye'de ve Avrupa'da Alevi örgütlerde kadınların durumu gibi kamusal konum araştırmalarından "bir politik figür olarak Âşık Şah Turna"ya selam yollayan, "Anadolu'da kadın şifacılar"ın izini sürüp günümüzle bağlantısını kuran, "kadınlık halleri"ne odaklanan son derece ilginç bildirilere dek uzanan geniş yelpazesinin sosyal bilimler alanına ve toplumsal belleğe katkısıyla ve kimliğe sıkışıp kalmayan perspektifiyle hüzne boğulup kalmanın anlamsızlığını da vurguladı.

NASIR-I HÜSREV VE SONRASINDA BEDAHŞAN İSMAİLİLERİ (10.-15. YÜZYILLAR)

Zahide Ay'ın bu çalışması, 11. yüzyılda Nâsır-ı Hüsrev'le birlikte İsmaililiğe geçen Bedahşan İsmaililiği tarihini konu edinmektedir. Bu kitap okunduğunda, yazılı kaynakların ve modern araştırmaların yanında, İsmailileri bizzat tanımış ve aralarında yaşamış olmanın katkısını yansıtan bir mahiyet arz ettiği, bunun konuyu nasıl zenginleştirdiği görülecektir. Yazar bu kitabında, bundan birkaç yıl evvel yayımladığı Yüksek Lisans tezinden daha olgun, daha başarılı bir çalışma ortaya koymuştur. 13.-15. yüzyıllar Türkiye inanç tarihi için arz ettiği öneme rağmen Türkiye tarihçiliğinde –ilahiyatçılığında demiyoruz– yakın zamana kadar dikkate alınmayan bu konu, bu kitap ile ümit ederiz hak ettiği ilgiyi çeker. Dileğimiz, yazarın elinde bol miktarda bulunduğunu bildiğimiz, alandan derlenmiş antropolojik, etnolojik ve folklorik malzemeyi ayrıca değerlendirerek bu çalışmasının devamını bizlere sunmasıdır.

Ahmet Yaşar Ocak

Vakıf Merkezi
Sarıdemir Mah. Ragıp Gümüşpala Cad. No: 10
34134 Eminönü/İstanbul
Tel: (0212) 522 02 02 - Faks: (0212) 513 54 00
www.tarihvakfi.org.tr - tarihvakfi@tarihvakfi.org.tr

Ankara İrtibat Bürosu
Selanik Caddesi Tankut İş Merkezi
No:82/3006420 Kızılay Ankara
T (0312) 424 05 10 / 424 00 80

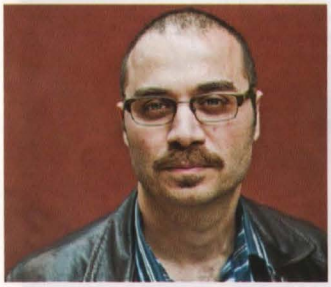
TARİH VAKFI

"İKİNCİ MEŞRUTİYET SONRASI OSMANLI ERMENİLERİNİN SÖYLEMLERİ VE HALET-İ RUHİYELERİ"

Tarih Vakfı'nın "Tehcir-Taktil Soykırım: 1915-2015" başlıklı Perşembe Konuşmaları serisinin beşinci konuğu İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyoloji Bölümü öğretim görevlisi Ohannes Kılıçdağı'ydı. 27 Kasım Perşembe günü Tarih Vakfı'nın Eminönü'ndeki binasında "İkinci Meşrutiyet Sonrası Osmanlı Ermenilerinin Söylemleri ve Halet-i Ruhiyeleri" hakkında konuşan Kılıçdağı, 2014'te Boğaziçi Üniversitesi'nde tamamladığı doktora tezinden bir parça sundu.

HAZAL ÖZDEMİR

Ohannes Kılıçdağı konuşmasında, tezinde temel aldığı 1908-1912 arası dönemi II. Meşrutiyet'in ilanının yarattığı iyimser atmosfer bağlamında yorumladı; 1912'de patlak veren Balkan Savaşları'nın olayları başka bir mecraya çektiğini, psikolojik ve zihinsel bir kopuş meydana getirdiğini vurguladıktan sonra, diyaloğa ve basın özgürlüğüne açık bir ortamın kalmaması sebebiyle tezinde 1908-1912 arasını ele aldığını, bu dönemi incelerken seçtiği

Ohannes Kılıçdağı

yöntemin Ermenilerin ürettiği süreli yayınlara gitmek olduğunu belirtti. Anadolu Ermenilerinin çıkardığı süreli yayınlara eriştiğini; Osmanlı Ermenilerinin çoğunluğunu oluşturduğu Ermeni sorununun Anadolu Ermenileri nüfusuna işaret ettiği ve taşrada olup bitenden İstanbul'dakiler kadar haberdar olmadığımız için, Anadolu'da yayımlanan Ermenice gazete ve dergilerin peşine düştüğünü anlattı.

Bu yayınları Türkiye'de bulmasının ise tahmin ettiğimiz gibi mümkün olmadığını, ancak Erivan'daki milli kütüphane ve Viyana'daki Katolik Ermeni manastırının kütüphanesindeki dergilere erişim sağladığını belirtti.

II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte süreli yayınlarda patlama yaşandığını hatırlatan Kılıçdağı, 1908-1914 arasında 90 adet Ermenice süreli yayın kaydı olduğunu, süreyi 1922'ye kadar uzatırsak Harput, Konya, Erzurum, Tokat gibi 37 farklı mahalde 137 Ermenice dergiye ulaşabileceğimizi söyledi.

Aralarında Pontus, Yeprat, Pütanya, Antranik, İzmirli, İris, Haraç gibi dergilerin bulunduğu süreli yayınlardan bazıları bir siyasi parti veya dernek aracılığıyla çıkarken, bazıları bağımsız yayınlardır. Bu yayınları çıkaran Ermeniler genellikle orta sınıf, koleji, editör, siyasetçi veya meslek sahibi profesyonellerdir. Temmuz 1908'de yinelenen parlamento seçimleri, görece serbest bir ortam yaratır. Siyasi partiler veya bağımsız bireyler miting, konferans ve yayınlar aracılığıyla ülkenin geleceği hakkında fikir üretme şansı yakalar. Meşrutiyeti coşkuyla karşılayan Ermeniler de bu yollarla siyasi katılımlarını artırırlar. Devrim onlar için baskı ve katliam döneminin sonunu müjdeler; birinci sınıf vatandaşlık beklentisi içindedirler.

Ohannes Kılıçdağı, II. Meşrutiyet için devrim nitelemesini tercih etmesinin sebebinin, o günün insanlarının bakış açısını yansıtması olduğunu belirtti ve şu bilgileri aktardı: Radikal bir değişim olarak algınan Meşrutiyet ilanı, yeni rejime destek verici eylem ve söylemlerle desteklenir. Taşnaklar ve diğer Ermeni partileri kendilerini devrimin ortağı olarak görürler. Hınçaklar, Meşrutiyet'in ilanından birkaç ay sonra, 31 Mart 1909'da, devrimci faaliyetlerine son verdiklerini ve artık siyasi bir partiye dönüştüklerini anlatan bir açıklama yayınlar; hatta adlarını Devrimci Hınçak Partisi'nden, Sosyal Demokrat Hınçak Partisi'nde dönüştürürler. Osmanlıcılık düşüncesi ve anayasal rejim için el ele vereceklerini söylerken, hedeflerinin anayasayı demokratikleştirmek olduğunu belirtirler. Anayasaya verilen önem, 1908-1912 arası süreli yayınlarda sıkça vurgulanır. Ramgavarlar da o dönemde kurulan bir Ermeni partisidir; Taşnak ve Hınçaklara göre daha sağ, liberal ve muhafazakâr bir çizgi izlerken, onlar da amaçlarının anayasayı demokratikleştirmek olduğunun altını çizer. Yerel özerklik talebinde olan Ermeni partilerinin başka bir ortak özelliği de adem-i merkeziyetçiliği, Osmanlı toprak bütünlüğünü garanti edecek bir yöntem olarak sunmalarıdır.

Böyle iyimser bir hava içinde, on günde 20.000 Ermeninin katledildiği Adana olayları şok etkisi yaratır. Olaylardan hemen sonra çıkan süreli yayınlarda, umudun tamamıyla sönmediğine tanık oluruz. Adana katliamını Abdülhamid taraftarlarının düzenlediği, gerici unsurların planı olduğu düşüncesi zikredilir. İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne ise dolaylı bir sorumluluk biçilir. İTC, olayları yeterince ciddiyet ve ivedilikle ele almadığı için suçlanır. Yaşanan büyük hayal kırıklığına rağmen köprüler tamamen atılmaz, Ermeni kanaat önderleri anayasal rejime inanmayı tercih eder. Ermenice yayınlarda ihtiyat, sabır ve umut telkin eden yazılar çıkar. Ermenilere, onların davranışlarını yanlış yorumlayacak kalabalıklara karşı dikkatli olmaları, intikam kelimesini ağızlarına almamaları öğütlenir. Sabırsız olmamaları gerekir, zaten "yılların verdiği zarar bir günde giderilemez." "Türk partilerinin anayasayı elimizden almayacağını umuyoruz" söyleminde, yine anayasaya yapılan vurguyu görürüz. Ermenilerin ayrılıkçı hedeflerinin olmadığı, anayasa mükemmelen uygulandığı sürece de olmayacağı dile getirilir. Türkiye birtakım şüphelerle Ermenilerin dilini ve dinini zincire vurmamalıdır. Bu asimilasyonu engellemek için ellerinden geleni yaparlar. Türklerin Ermenilere şüphe değil güven duyması gerektiği, Türkiye'nin şüpheyle kurulamayacağı, yoksa yeni yaralar açılacağı yazılır. Ermenice yayınlarda Osmanlı İmparatorluğu yerine Türkiye

nitelemesinin kullanılması da dikkat çekici bir noktadır.

Son olarak, Ermenilerin ne isteyip ne istemediklerinden bahseden Kılıçdağı, asimilasyona karşı olduklarını bir kez daha belirtti: "Osmanlı bayrağı altında, ama Ermeni olarak yaşamak" isterler. Millet sisteminin sürdürülmesi ise, getirdiği kültürel özerklik bağlamında onlar için elzemdir. Ancak bu birinci sınıf vatandaşlıktan vazgeçmek anlamına gelmez. Yerel özerklik ve merkezle iletişimde olacak yerel parlamentolar talepler dâhilindedir. Eşitlik isteğine sık sık vurgu yapılır. Ermeniler, eşitliğe karşı olan metaforların kullanılmaması konusunda da çok hassastır. Örneğin, İtalya Trablusgarp'ı işgal ettiğinde Osmanlı'da cihat çağrısı yapılır. Ermeniler cihat söylemine itiraz eder: Trablusgarp'ın işgali sadece Müslümanların değil, bütün Osmanlıların meselesidir. Ermeniler hem söylemde, hem de pratikte eşitlik talep eder. Türklerin diğer toplumları idare ettiği değil, eşit yönetim hakkına sahip olacakları bir siyaset ortamının peşindedirler. Adalet sorunu ise iki farklı düzlemde dile getirilir. Birincisi, Kürt köylülerini de ezdiği söylenen arazi sorunudur. Ermenilere uygulanan hırsızlık, hayvan kaçırma, kadın kaçırma, darp, cinayet, gibi eylemlerin de faillerinin cezalandırılmasını isterler, çünkü onlara karşı işlenen suçların aktörleri herhangi bir ceza almamaktadır. Ayrıca, Abdülhamid rejiminin onları dini bir topluluk olarak tarif etmeye çalıştığını, ancak bir millet olduklarını ve o şekilde anılmak istediklerini belirtirler. Anayasanın benimsenmesi ve demokratikleşmesi ise baştan beri üzerinde durdukları bir olgudur. Ancak, Abdülhamid istibdadının yerini İttihad ve Terakki istibdadının almasıyla umutlar suya düşer. 1912-1913 Balkan Savaşları'nın ağır bir yenilgiyle sonuçlanmasının yarattığı güvensizlik ortamı ve bunu takiben I. Dünya Savaşı, onlar için fiziksel yok oluşla sonuçlanır.

METROPOLİS ANTİK KENTİNDE ÜÇÜNCÜ ROMA HAMAMI GÜN IŞIĞINA ÇIKTI

İzmir'in Torbalı ilçesi yakınlarında bulunan Metropolis'te devam eden kazı çalışmalarında, Roma Hamamı ve Palaestra olarak tanımlanan büyük yapı kompleksinin en görkemli iki salonu ortaya çıkarıldı. Roma hamamlarının en temel bölümlerinden biri olan *frigidarium*'un havuzunu dolduran su sistemi için tasarlanan üç kubbedeki sarı, kırmızı, beyaz ve mavi renkli mermerlerden yapılmış mozaikler ve kaplamalar bölgedeki nadir örnekler arasında yerlerini aldı. Frigidarium bölümünün yanındaki diğer salon ise yan yana dizilmiş beş odası ve mozaikli zemini ile hamam yapısının ana mekânlarından biri. Bugüne kadar yapılan kazılar sonunda kentte Helenistik döneme ait antik tiyatro, bouleuterion (meclis binası), stoa (sütunlu galeri) ile iki hamam yapısı ve palaestra (spor alanı), mozaikli salon, dükkânlar, sokaklar gibi antik kent dokusunu oluşturan yapılar ve mekânlar bulundu; seramik, sikke, cam, mimari parçalar, figürler, heykeller, kemik ve fildişi eserler

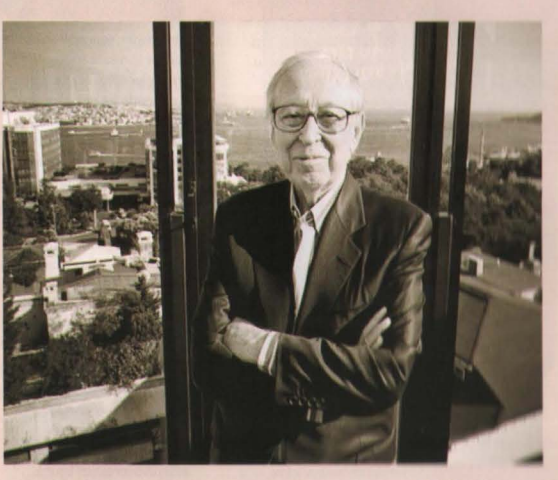

ve Helenistik dönem sanatçıkları ile maden eserlerden oluşan 11 bin üzerinde tarihi esere erişildi.

1990'dan bu yana sürdürülen kazılarla gün ışığına çıkarılmaya çalışılan Metropolis Antik Kenti, İzmir'in Torbalı ilçesine bağlı Yeniköy ve Özbey mahalleleri arasında yer alıyor. Sabancı Vakfı'nın destek verdiği Metropolis Antik Kenti kazı çalışmaları, Kültür ve Turizm Bakanlığı izni ve Celal Bayar Üniversitesi işbirliğinde, MESİDER (Metropolis Sevenler Derneği) ve Torbalı Belediyesi ile yurtiçi ve yurtdışından farklı üniversitelerin katkısıyla devam ediyor.

TALAT HALMAN'I KAYBETTİK

Tarih Vakfı Mütevelli Heyeti Üyesi, Bilkent Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Talat Sait Halman 5 Aralık 2014 günü yaşamını yitirdi. Bürokratlık, çevirmenlik, akademisyenlik gibi çeşitli kimliklere sahip olan Talat Sait Halman, 1931 yılında İstanbul'da doğdu. Robert Koleji'den mezun olduktan sonra 1954 yılında Columbia Üniversitesi Siyaset Bilimi Bölümü'nde yüksek lisans yaptı. 1953-1986 yılları arasında Columbia, Princeton, Pennsylvania ve New York Üniversitelerinde Türk dili ve edebiyatı, Türk kültür tarihi, İslam ve İslam Kültürü ile Ortadoğu konularında dersler verdi. 12 Mart Muhtırası'nın ardından Türkiye'ye döndü ve birinci Nihat Erim kabinesinde oluşturulan Kültür Bakanlığı'nda ilk Kültür Bakanı olarak görev alan Halman, bu görevi beş ay sürdürdükten sonra ABD'ye dönerek Princeton Üniversitesi'nde akademik hayatına devam etti; 1986-1996 arasında New York Üniversitesi Ortadoğu Dilleri ve Edebiyatı bölüm başkanlığını yürüttü. 1991-1995 arasında UNESCO Yönetim Kurulu üyeliği yaptı. 1998'de Bilkent Üniversitesi'nde Türk Dili ve Edebiyatı bölümünü kurdu. 2005 yılında üniversitenin İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi'nin dekanı oldu. Sayıları elliyi aşan telif ve tercüme eseri bulunan Talat Sait Halman'ın eserlerinden bazıları Fransızca, Hintçe, Almanca, Farsça gibi dillere çevrildi. Adına hazırlanan armağan kitabı Cultural Horizons başlığıyla 2001 yılında yayımlandı.

Talat Sait Halman (1931-2014)

KİŞİSEL HAFIZAYI TARİHYAZICILIĞININ MERKEZİNE ALMAK

Perşembe Konuşmaları serisinin altıncı konuğu Yaşar Tolga Cora'ydı. 11 Aralık 2014 tarihli konuşmasında Cora, Harbiye mezunu Osmanlı Ermenisi bir subay olan Kalusd Sürmenyan'ın 1915 döneminde yaşadıklarına odaklandı.

HAZAL ÖZDEMİR

Üç Erzincalı Hemşeri. Ortada oturan, Mülâzım-ı sânî K. Sürmenyan. Resmin sol tarafındaki Kirkor Sarrafyan, sağ tarafındaki Şahen Tatigyan (Harbiye Öğrencisi), ikisi de öldürüldü.

Yaşar Tolga Cora'nın, 2015 yılında Tarih Vakfı Yurt Yayınları tarafından basılacak bir kitabın da tartışması niteliğini taşıyan araştırması, bellek çalışmaları literatürüne katkıda bulunuyor; belleğin nasıl değiştiğini gözler önüne sererken, tarihyazıcılığında yeni bir aktör olan subayı merkeze alıyor. I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı ordusunda yer alan Ermeni subaylar sıkça tartışılan bir konuya dönüşürken, orduda ölen, tehcir kararının uygulandığı dönemde öldürülen, firar eden ya da 1918'e kadar Osmanlı ordusuna hizmet veren ve 1915 Tehcir/Soykırım tartışmalarının kategorilerine göre sınıflandırılamayan bu insanların hikâyeleri, bizi tarihyazıcılığında mevcut klişeleri sorgulamaya yönlendiriyor.

Cora, konuşmasına neden bir subayı tarih anlatısında merkeze aldığı sorusuyla başladı. Öncelikle, askerlerin şu ana kadar hak ettikleri ilgiyi görmediklerini belirtti ve savaşı nasıl tecrübe ettiklerinin ve ailelerinin neler yaşadığının derinlemesine araştırılmadığından söz etti. Osmanlı ordusunda savaşan Ermeni subayların kafamızdaki kategorilere uymayan kişiler olması da onu bu araştırmaya çeken etkenlerdendi. Ancak dikkat edilmesi gereken bir nokta, Ermeni Soykırımı'nı reddeden milliyetçi ve militarist bir söylemin karşısına yine bir militarist söylem koymamaktı.

1918'e kadar Osmanlı ordusuna hizmet eden, sonrasında Ermeni ordusuna katılan Sürmenyan, 1915-1918 arasında Türkler için kahraman, Ermeniler için hain idi, 1918 sonrasında ise tam tersine dönüşmüştü. Sürmenyan'ı ve diğer askerleri, kahraman ve hain gibi kalıpların dışına çıkıp anlayabilmek ve milliyetçi söylemleri yeniden üretmemek amacı güdülmeliydi. Cora artık soykırım var mı yok mu tartışmalarını aşmamız gerektiğini, Sürmenyan'ınki gibi mikro anlatılar üzerinden büyük resmi anlama yoluna gitmemiz gerektiğini vurguladı ve Sürmenyan'ın anılarından yola çıkarak, muvazzaf subayların 1915 öncesi, 1915 dönemi ve sonrasında neler yaşadıklarını anlayabileceğimizi belirtti.

Erzincan'da, önde gelen bir tüccar ailesinin oğlu olarak dünyaya gelen Sürmenyan, II. Meşrutiyet'in ilanıyla gayrimüslimler de askere alınmaya başlanınca rüştiye sınavlarına girer. Anılarında, askere girme nedenini Osmanlı Ermenilerini korumak ve askerliğin sunduğu ayrıcalıklardan faydalanmak olarak açıklayan Sürmenyan, saygı görmek ve itibar kazanmak istemektedir; Erzincan'ın önde gelen ailelerinden birine mensup olmasına rağmen buna ihtiyaç duymaktadır. II. Meşrutiyet'in ilanı, eşitlik umudunu pekiştirir ve askerliğin bu doğrultuda sosyal hareketlilik sağlayıp ortak bir kültür yaratacağına inanılır. II. Meşrutiyet'in başlıca ilkeleri olan eşitlik ve kardeşlik ordu üzerinden yeniden tanımlanır.

Sürmenyan, 1915 sırasında öldürülmemesinin nedenini subay olmasına bağlar. Sarıkamış'ta subaylık yaptığı için diğer Ermenilerden farklı olarak silahsızlandırılmaz, ancak cephede geri plana alınır. Erzurum'a sürüldüğü sırada ailesi de tehcir kervanlarıyla Erzincan'dan çıkarılır. Bu haberi alan Sürmenyan, ailesinin peşinden gider, bu nedenle tutuklanıp Harput'a gönderilir. İstanbul'dan, subay ve doktor ailelerinin tehcirden muaf tutulacağına dair malumat gelince ailesini alıp Erzincan'a döner. Tabur komutanlığı yapmaya başladığı sırada kayıtlara müntehir, yani intihar etmiş olarak geçirildiğini fark eder. Bu yanlışlığı düzelttirir ve Osmanlı ordusuna hizmetinden dolayı ödüllendirilir.

1918 yılı ise Sürmenyan'ın hayatında bir kırılma noktasıdır: Osmanlı ordusundan ayrılıp Ermenistan'a gider ve Ermeni ordusuna katılır. Bu tarihe kadar, anılarında Ermeni ulusuyla ilgili konulara değinmeyen Sürmenyan, 1918 yılında ilk kez Ermeni olmaktan duyduğu mutluluğu belirtir. Ermenistan Sovyetleşince, istenmeyen adam ilan edilir ve ülkeden kaçar. Bağdat'a yerleşip hayatının sonuna kadar orada kalır.

Yaşadıklarıyla hem Osmanlı Türk subaylarından, hem de soykırıma maruz kalan Ermenilerden ayrılan Sürmenyan, anılarında zaman zaman duygusal, ama genel olarak sert bir ton kullanır. Askeriyedeki kariyeri ve toplumdaki konumu üzerinden kendini tanımlar. Örneğin, tutuklanıp Harput'a gönderilmesinin kariyerinde bir leke olduğunu ve askeri mevkilerde ilerlemesini engelleyeceğini düşünür. Mensup olduğu sosyal sınıf ve askeri kariyeri, ailesinin tehciri deneyimlemesine engel olmasa da, bu sayede

ailesini kurtarabilmiştir. Nitekim "Ayrıcalıklı olmama rağmen bütün bunları yaşadım" demektedir. Ailesini kurtarması ve sağ kalmasını askeriyenin ona sahip çıkmasına bağlar, Müslüman subaylardan aldığı desteği belirtir. Soykırımdan kurtulmasında elbette Osmanlı ordusu ile yönetimine karşı sadık ve itaatkâr olmasının etkisi vardır. Kendisi de zaman zaman isyan edemediği için kendini eleştirir. Öfkesini ve üzüntüsünü ifade ederken ise muhatabı Osmanlı Devleti ya da ordusu değildir. O, kanunsuz olarak ailesini kaçıranların ve kendisini tutuklayanların karşısındadır. Ordudan kaçan Ermeni subaylardan bahsetmez ama çeteler tarafından kaçırılan Ermenilerin adını verir. Kafamızdaki kategorilere ters düşecek biçimde, sadık Ermeni askeri profili çizer. Cora'nın Sürmenyan'ın anılarını merkeze aldığı tarihyazıcılığının amaçlarından biri de yerleşik kalıpları kırmak ve bu kemikleşmiş yüzeysel kategorizasyonun dışına çıkabilmektir.

Sürmenyan hakkında bildiklerimiz, onun anıları ile sınırlıdır. Cora'ya göre, otobiyografi ve anılar tarihçiler tarafından kaynak olarak ele alınmamış ve şüpheyle karşılanmış olmakla beraber, bu anlayış gitgide değişmektedir. Algı ve zihniyet tarihinin yükselişe geçmesi, kişisel hafıza çalışmalarını hızlandırır. Kişinin, yazdığı zamanın tanığı olması, yazdıklarının doğru veya yanlış olmasından daha önemli hale gelir. Sürmenyan'ın anılarını farklı zamanlarda yazması, olayları farklı şekillerde hatırlaması ve yorumlamasına sebebiyet vermiş olabilir. 1947'de yayımlanan anıları Osmanlı Ermenilerinin yaşadıklarına daha çok yer veren ve Osmanlı ordusunu merkeze alan bir içeriğe sahipken, 1967'de yayımlanan anılarında Sovyetleştirilen Ermenistan'da Osmanlı Ermenisi subayların yaşadıkları geniş bir yer bulur. İçeriğe bağlı olarak muhatap da değişir. İkinci kitap, ne Anadolu'da ne Ermenistan'da tutunabilen subayların hikâyesidir. 1967 basımında, Ermenilerin soykırım döneminde yaşadıklarından bahsedilmez ve 1915 dönemi Sürmenyan tarafından "konu dışı" olarak nitelendirilir. Bazı olaylar ise 1947'de basılan kitaptaki anılardan daha farklı biçimde anlatılır. Bu, artık 70'lerinde olan Sürmenyan'ın olayları daha değişik şekillerde hatırlamasından, basına koyulan sansürden ya da Ermeni Soykırımı'na karşı tepkisizliğine gelen suçlamalardan kaynaklanıyor olabilir.

Sürmenyan 1967'de basılan kitabında anılarını, kişisel hikâyeler olmaktan çıkarıp bir grubun hikâyeleri olarak anlatır. Osmanlı Ermenisi subayları, ne Anadolu'da, ne de Ermenistan'da tutunabilmiş, kaybolmuş bir nesil olarak niteler.

DÜZELTİ

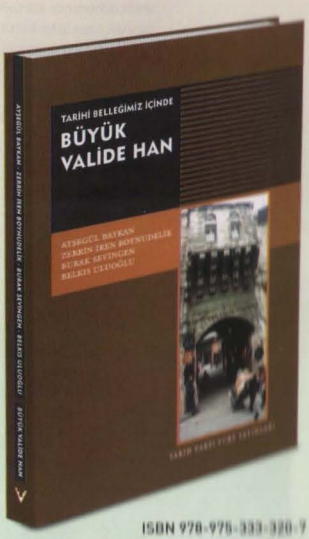
Geçtiğimiz TT 252 Aralık sayımızda Nazan Maksudyan'ın "Pamuk Prenses'in Mutsuz Sonu" başlıklı yazısında yukarıda kapak resmini gördüğünüz tanıtımı yapılan *Les Souvenirs d'une Desenchantee-Etre Femme Dans l'Empire Ottoman Finissant*, Saibe Örs. 2013 ISIS PRESS kitabının künyesi ve kapak resmi unutulmuştur. Özür dileriz.

TARİHİ BELLEĞİMİZ İÇİNDE

BÜYÜK VALİDE HAN

Bu çalışma ile kentin tam ortasında, kalabalığın en yoğun olduğu yerde olmasına karşın anlaşılmaz bir yalnızlık içindeki Büyük Valide Han'a disiplinlerarası bir perspektif ve güncel kuramlar ışığında bakılıyor. Büyük Valide Han'ın tarihi dokusu; değişen toplumsal, ekonomik ve siyasi yapılara bağlı olarak bu yapının da değişim ve dönüşümü, kullanıcıların etnografik incelemesi, hanın mekânsal kullanım özellikleri ve öykü, resim, gazete yazıları, anılar ile kültürel belleğimiz içindeki yeri derlenerek inceleniyor. Ayrıca bu dönüşümün görsellerle kayıt altına alınarak geleceğe aktarılması amaçlanıyor.

Bu kitapla, tarihsel yapıların, yaşamların kentin belleğindeki izlerinin silindiği bu günlerde, 2006- 2009 tarihleri arasında gerçekleştirilen TÜBİTAK destekli "Büyük Valide Han: Kültürel ve Toplumsal Belleği İnceleme ve Dokümantasyon Projesi"nin bulgularının izleri henüz silinmemişken Büyük Valide Han'a bir kez daha dikkat çekmek istiyor, bu muhteşem mekânı daha yakından ve samimi bir dille anlatmaya çalışıyoruz.

ISBN 978-975-333-320-7
Online Satış: www.tarihvakfi.com

Vakıf Merkezi
Sarıdemir Mah. Ragıp Gümüşpala Cad. No: 10
34134 Eminönü/İstanbul
Tel: (0212) 522 02 02 - Faks: (0212) 513 54 00
www.tarihvakfi.org.tr - tarihvakfi@tarihvakfi.org.tr

Ankara İrtibat Bürosu
Selanik Caddesi Tankut İş Merkezi
No 82/30 06420 Kızılay Ankara
T (0312) 424 05 10 / 424 00 50

TARİH VAKFI

PERŞEMBE KONUŞMALARINDA 1915 DİYARBAKIR'I

Perşembe Konuşmaları'nda Tarih Vakfı bu kez iki konuşmacıyı ağırladı. 25 Aralık Perşembe günü Tarih Vakfı'nın Eminönü binasında konuşan Ayhan Aktar ve Namık Kemal Dinç, 1915 Diyarbakır'ına odaklandı.

HAZAL ÖZDEMİR

Ayhan Aktar "Diyarbakır'da Bir Yıl: 1915" adlı konuşmasının başlangıcında, 1914-1917 yılları arasında imparatorlukta 1.150.000 Ermeninin yok olduğunu, bu rakamın Osmanlı Ermenilerinin %77'sini oluşturduğunu belirtti. Aktar'ın verdiği bilgilere göre, bahsi geçen dönemde Diyarbakır Ermenilerinin ise %97'si kaybolur. İki yüz Ermeni zanaatkârı dışında, geri kalan hepsi yok edilir. Sultan II. Mahmud döneminden başlayan merkezileşme hamlelerine bağlı olarak, I. Selim döneminde Kürtlere tanınan özerklikler kabul edilmez ve Kürdistan vilayeti Diyarbakır'a dönüştürülür. Diyarbakır'a merkezden valiler, mültezimler ve defterdarlar atanır. Çıkan özel mülkiyet kanunuyla Kürt beyleri mera ve otlakları kendi mülkleri haline getirir ve toprak ağası konumuna gelerek kentlere yerleşir. Kürtler, İttihad ve Terakki yönetiminden memnun değildir. Hükümet "gayri medeni ve vahşi" olarak nitelediği Kürtlerin sadakatini sorgular; Ermeniler ise "Rus işbirlikçileri" olarak tanımlanır. II. Meşrutiyet'in yarattığı coşku havası kısa sürede söner. 1914 yılında seferberlik ilan edilir ve 45 yaş altı her erkek askerlikle mükellef edilir. Ermeniler amele taburlarında çalışmak üzere orduya alınır. Diyarbakır'da askere alınan gayrimüslim sayısı 2000'dir. Ermeniler yol inşaatında çalışır, cepheye silah taşırlar. Askere alınmayan Ermeniler ise zanaatkâr olarak çalıştırılır: Cephede kullanılmak üzere silah üretirler. Doğu cephesinde durum çok kötüdür, Sarıkamış'ta savaşan nüfus kıtlık ve soğukla baş etmeye çalışır. Asker kaçağı miktarı epey yükselip %17'lere ulaşır. Anadolu'da eli silahlı askerler dolaşmaya başlar.

Musul'da görev yapan Doktor Reşid Paşa, Diyarbakır valiliğine atanır. "Ermenilere ne lazımsa yapılması" emrini veren Doktor Reşid, bir "hekimin vazifesinin mikropları öldürmek" olduğunu belirtir. Ermenileri "vatanın bünyesine musallat olan mikroplar" olarak tanımlarken etnik temizliği şart koşar. Kendisiyle aynı hissiyatı paylaşmayan vekillerin, "halin icap ettirdiği faaliyet ve cevvaliyetten yoksun" olmaları nedeniyle görevden alınmasını ister. "Umut ediyorum ki kısa zamanda bu vilayetin bir Vilayat-i Şarkiyya meselesi kalmayacak" derken bahsettiği Şark sorunu, Ermeni nüfusudur.

Soykırıma hazırlık olarak milis kuvvetleri örgütlendirilir. O sırada Rus ordusu Van'a kadar ilerlediğinden ordudaki her tabur Doğu Cephesi'ne yollanır. Doktor Reşid, sivil halkı mobilize edip cepheye gönderir. İttihad ve Terakki Cemiyeti, itimat etmedikleri Kürtlerin Ermenilerle birlikte ayaklanmalarından korkar ve onlara, Ermenileri katletme misyonunu yükler. Ermenilere karşı denge unsuru olarak seçilen Kürtler, Doktor Reşid tarafından örgütlenerek soykırımı gerçekleştirir. Milis kuvveti kumandanlarından Pirinççizade Feyzi Bey, "güzel kadınlar ve genç kızlar" dışında her Ermeninin öldürülmesini talep eder. Ermenileri öldürmenin sevap olduğuna dair bir söylem yayılır. Feyzi Bey'in emrine göre Ermeniler, Musul'a götürüldükleri söylenerek yola çıkarılacak, kimsenin olmadığı bir yere gelindiğinde Dicle'ye atılacaktır. Ermenilerin mallarının yarısını onları katledenler alacak, yarısı ise Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne gönderilmek üzere yetkililere teslim edilecektir. Bunun üzerine Diyarbakır'da Ermeni mahalleleri basılır; on gün içinde, okur yazar olan bütün Ermeniler, bir tuvaleti dahi bulunmayan İçkale Hapishanesi'ne götürülüp işkenceye maruz bırakılır. Hapishane hınca hınç dolunca da Musul'a yollanmaya, yani Dicle'de katledilmeye başlanırlar. "Güzel kadınlar", genç kızlar ve Müslümanlığa döndürülmeleri kolay olduğu düşünülen 12 yaşın altındaki çocuklar dışındaki Ermeniler öldürülür.

Sonuç olarak, 1915 yılında İttihad ve Terakki Cemiyeti, toprak ve tarım sorunu zemini üzerinden yükselen Ermeni nüfus meselesini anayasal düzlemde çözmeyi reddeder ve II. Meşrutiyet sonrasında bekledikleri hakları Ermenilere vermez. Tam tersi bir politikayla Ermenilerden kurtulmaya karar verir. Ermenilere karşı denge unsuru olarak seçilen Kürtler, Doktor Reşid tarafından örgütlenerek soykırımı gerçekleştirir.

Namık Kemal Dinç "Toplumsal Hafızanın İzinde: 1915 Diyarbekir" adlı konuşmasında, 2013 Ekimi'nde başlayan ve kitaplaştırılması hedeflenen bir sözlü tarih çalışmasına odaklanan bu çalışmanın "yaşayan hafızayı sorgulamayı" amaçladığını, son zamanlarda Kürtlerin Ermeni soykırımını çok sık tartışır hale gelmesinin, bu projenin hayata geçirilme nedenlerinden biri olduğunu belirtti. 22 yaşından 103 yaşına kadar dört nesilden insanla yaptıkları görüşmelerde, kuşaklar arasında hafızanın aktarılışına da tanık olduklarını söyleyen Dinç, projede Diyarbakır'ın merkez alınmasının nedenlerini

şöyle sıraladı: Diyarbakır, 1847'de kurulan Kürdistan eyaletinin merkezidir ve önemli bir gayrimüslim nüfusu bünyesinde barındırır. Siyasi kimlik ve politizasyon oranı yüksek bir kent olmakla birlikte Kürt siyasi hareketinin de merkezi konumundadır. Ayrıca Van, Erzincan ve Bitlis gibi kentlerin aksine, Ruslar tarafından işgal edilmemiştir. Çok fazla göç alan şehir, Türkmen nüfusunu da içerir.

Dinç, görüşülen insanlardan hiçbirinin Ermenilerin katledilmesini olumlu bir şekilde yorumlamadığını belirtirken Kürtlerin "Ama onlar da bizi öldürecekti" diskurunu da taşıdığını, fakat sözlü tarih ekibinin "Peki sizin ailelerinizden, çevrenizden biri öldürüldü mü?" sorusuna yanıt alamadığını söyledi: 1915 yılında Diyarbakır'da öldürülen Müslüman yoktur.

Kürtlerin hatırlama yöntemini "inkâr değil ikrar" olarak tanımlayan Dinç, onların Türkçe olan "soykırım" sözcüğünü kullanmadıklarını, yüzde doksanı Kürtçe yapılan görüşmelerde katliamı belirtmek için ferman, terk, kafile gibi kelimeler kullanıldığına tanıklık ettiklerini aktardı; kurkirin, furhun gibi sözcüklerin kökten yok etme, kökünü kurutma anlamı taşıdığını, Türkçe karşılığıyla "kesme zamanı"nın da 1915 dönemini anlatmak için sıkça kullanıldığını belirtti. Ardından, kendilerine Ermenileri katledilme emri verilen, eğer onları öldürmezseler kendilerinin de öleceklerini söylenen Kürtlerin, "katli vacip" olmaktan korktuğunu, soykırımın katili olarak ise bey ve ağalara vurgu yaptıklarını sözlerine ekledi. Bejik kavramının Kürt hafızasında çok önemli olduğuna işaret eden Dinç, onların dağlarda kelle avcılığı yaptığını, tespit ettikleri Ermenileri katlediklerini, Kürtlerin bejik'leri o dönemin koruyucuları olarak nitelediğini anlattı. Tüm bunlara rağmen, Ermenileri kurtaran Kürtler de olduğunu vurgulayarak,

Ayhan Aktar ve Namık Kemal Dinç.

Kürtlerin vicdani hikâyelerini sembolik yüzleşmeler olarak nitelendirdi. Hâlâ gerçek bir yüzleşmenin olmadığını, ancak katliamı yapan kişilerin lanetle anıldığını ve "Ermenilerin mallarını kim yediyse [onların] iflah olma[yacağına]" inanıldığını aktardı.

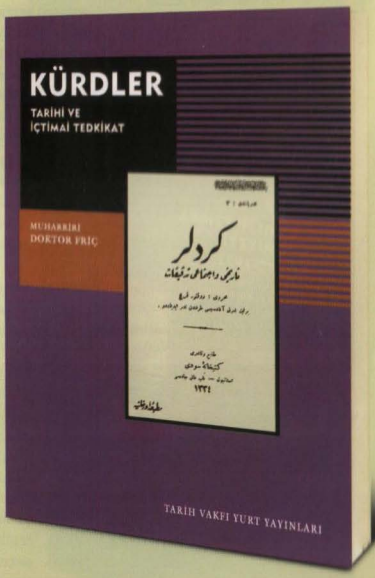
Son olarak Kürtlerin hafızasının neden canlı kaldığına ve kuşaklar arasındaki sürekliliğin nasıl sağlandığına değinen Dinç, Kürtler arasında sözlü kültürün yaygınlığının bir etken olduğunu, ancak daha da önemlisinin hafıza ve mekân ilişkisi olduğunu belirtti ve Ermeniler ile Kürtler arasındaki tarihsel ortaklığın, içe içe geçmişliğin de hafızanın başka bir boyutunu oluşturduğunu, bu tarihsel ortaklığın derin bir yara aldığını vurgulayarak sözlerini tamamladı.

KÜRDLER

TARİHİ VE İÇTİMAİ TEDKİKAT

1918'de devletin Kürtlerle ilgili ilk yayını olarak Osmanlı Muhacirin Müdüriyet-i Umumisi (Osmanlı Göçmen İşleri Genel Müdürlüğü) tarafından yayınlanan *Kürdler: Tarihî ve İçtimaî Tedkikat* adlı kitapta yazar Doktor Friç, Almanca'dan Türkçe'ye çeviren ise Habil Adem olarak görünüyordu. Daha sonraki incelemeler kitabın yazar ve çevirmeninin gerçek adı Naci İsmail (Pelister) olan Osmanlı Milli Emniyet görevlisi, Arnavut kökenli bir ittihatçı olduğunu göstermiştir. Kürtlerin tarihinin çok daha ötesinde, yazıldığı dönemin düşünsel yapısına dair ipuçları sunan kitabın Türkçeleştirilmiş bu ilk baskısı, Suavi Aydın ve İsmail Beşikçi'nin değerlendirme yazılarıyla okura sunuluyor.

"Bu kitabı önemli kılan, kitapta bir Alman'ın yazdığı iddia edilen politik tespitlerin 'bilimsel' gerçekler diye sunulması ve bunların da İttihatçıların -ve ileride Cumhuriyet resmî ideolojisinin- temel çerçevesini oluşturmasıdır."

TARİH VAKFI'NDAN

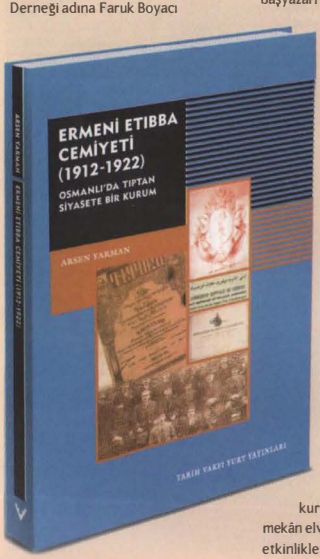
HABERLER

TARİH VAKFI'NIN YENİ ETKİNLİK MEKÂNI: TAN EVİ BABIÂLİ YOKUŞUNUN BAŞINDA YENİ SERGİ, YENİ MEKÂN

Basın yayın tarihimizin köşe taşlarından Tan gazetesi ve Tan Matbaası'nın yerinde, yani Babıâli yokuşunun hemen başında bulunan Halil Lütfü Dördüncü İş Hanı'nın bodrum katı, bundan böyle basın yayın ve semt tarihine odaklanmış etkinliklere ev sahipliği yapacak. Tan Evi Kültür Avlusu adını alan mekân, Tan Baskını'nın 69. yıldönümünde, 4 Aralık 2014 tarihinde küratörlüğünü Gökhan Akçura'nın yaptığı Yokuşun Başı: Demokrasi Mücadelesi'nde Tan Gazetesi (1935-1945) sergisiyle kapılarını açtı.

Aralarında basın yayın dünyamızın önde gelen temsilcilerinin de bulunduğu kalabalık bir davetli topluluğunun katılımıyla açılan sergide, Tarih Vakfı adına Bülent Bilmez, Türkiye Gazeteciler Cemiyeti adına Niyazi Dalyancı, Türkiye Yayıncılar Birliği adına Fahri Aral, Türkiye Küçük Oteller Derneği adına Faruk Boyacı ve Tan Matbaası sahibi Halil Lütfü Dördüncü'nün torunu Mine Koçak proje paydaşları olarak birer konuşma yaptı. Konuşmalarda gerek bu serginin, gerekse Tan Evi'nde bundan böyle düzenlenecek etkinliklerin en önemli amacının toplumsal hafızanın diri tutulması olduğu özellikle vurgulandı ve Türkiye'de demokrasi mücadelesinin hâlâ "yokuşun başında" olduğu ifade edilerek, Tan Evi'nin bu mücadeleye katkıda bulunması dilendi. Tan gazetesi ortaklarından ve gazetenin başyazarı Zekeriya Sertel'in yeğeni Gündüz Vassaf da Sertellere ilişkin hatıralarından söz ettiği bir konuşma yaptı.

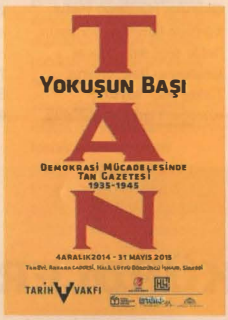
Tarih Vakfı Yurt Yayınları'nın satıldığı bir kitap satış yeri, Café Tan Vakti ile Tuluat El Sanatları Merkezi'nin de yer aldığı Tan Evi Kültür Avlusu, mekân özellikleri sayesinde sergi, söyleşi, film gösterimi gibi etkinliklere ev sahipliği yapacak. Ocak 2015'ten itibaren, her ayın 2., 3. ve 4. haftalarında Sirkeci/Cağaloğlu semt tarihi, basın tarihi ve kitap tarihine odaklanmış çeşitli etkinlikler gerçekleştirilecek; yanı sıra, diğer sivil toplum kuruluşları da program ve mekân elverdiğince burada kendi etkinliklerini düzenleyebilecekler.

GÜNDÜZ VASSAF

Tan Evi Kültür Avlusu'nda planlanan "Tan Evi Etkinlikleri" söyleşilerinin ilk konuğu yazar Gündüz Vassaf oldu. 19 Aralık 2014 Cuma günü gerçekleşen toplantıda yaptığı "Türk Solu'nun Aldanış ve Aldatılışları" başlıklı konuşmasını dayısıyla yaşadığı anılarla da süsleyen Vassaf, Tan Matbaası'nın yağmalanmasının nasıl bir korku yarattığını anlatmak için iki örnek verdi. İlki o tarihte markası "Tan" olan bir çorap firmasının adını yağmanın ertesi günü "Can"a çevirmesi; ikincisi de o tarihten sonra "Rus salatası"na "Amerikan salatası" denmeye başlanması. Gündüz Vassaf konuşmasının devamında Türk solunun farklı kesimlerinin 1950 seçimleri öncesinde DP ile, 1960'ta askeri yönetimle, 12 Mart 1971 öncesinde 9 Mart muhtırası ile ve son olarak AKP iktidarı ile ilişkisinde nasıl yanılgılara düşüldüğünü örnekler vererek anlattı.

ARSEN YARMAN'IN *ERMENİ ETİBBA CEMİYETİ (1912-1922). OSMANLI'DA TIPTAN SİYASETE BİR KURUM* KİTABININ TANITIMI YAPILDI

17 Aralık 2014 Çarşamba akşamı İstanbul Beyoğlu'ndaki Sismanoglio Megaro Konağı'nda düzenlenen bir sergi ve etkinlikle Arsen Yarman'ın Tarih Vakfı Yurt Yayınları'ndan yeni çıkan Ermeni Etibba Cemiyeti (1912-1922), Osmanlı'da Tıptan Siyasete Bir Kurum adlı kitabının

tanıtımı yapıldı. Paros dergisinin girişimleriyle düzenlenen tanıtım etkinliğinde, Ermeni doktorların yayımladıkları matbu yayınlardan ve pek çok kaynaktan yararlanılan zengin fotoğraf arşivini kapsayan bir sergi de açıldı.

Etkinliğe, Türkiye Ermenileri Patrikliği'nden ve Ermeni Katolik Başpiskoposluğu'ndan gelen ruhani temsilcilerin yanı sıra, Ermeni toplumunun ileri gelenleri, vakıf temsilcileri, Şişli Belediye Başkan Yardımcısı Vazken Barın, Azınlık Vakıfları Temsilcisi Lakis Vingas, İslam İşbirliği Teşkilatı'nın eski genel sekreteri Ekmeleddin İhsanoğlu ve çok sayıda konuk katıldı.

Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyesi Dr. Oktay Özel, Dr. Vahe Aliksanyan ve kitabın editörü Ali Çakmak, etkinlikte yaptıkları sunumda kitabın içeriğine ilişkin bilgi verdiler.

Ekmek Kitabı

Editör: Emine Gürsoy Naskali

Ekmek Kitabı, kültürümüzde ekmek yapımı, Türkiye'nin çeşitli yörelerinde yapılan ekmek çeşitleri, ekmeğin yapıldığı mekan, bu mekanın mimari ögeleri, fırınlar ile ilgili birikimin bir tespitidir. Bize has ekmek sadece Türkiye hudutları içinde değil, Almanya'ya göçen vatandaşlarımızla birlikte Almanya'ya da uzanmıştır.

Osmanlı döneminde ekmeğin nasıl yapıldığı, şehirlerde halkın ekmek ihtiyacının nasıl karşılandığı, sefere çıkan askere ekmeğin nasıl temin edildiği, her alanda olduğu gibi ekmeğe hile karıştıran esnafa ne tür yaptırımların uygulandığı konuları tarihe meraklıların ilgisini çekecektir. Hitit devri Anadolusunda ekmek yapımı incelendiğinde ise kültürün sürekliliği görülecektir.

Ocak, ekmek, buğday, un, yufka, hamur, börek, çörek gibi kelimelerin de bir tarihçesi vardır. Bu kelimelerin kökenleri, dilde ne zamandan beri ve hangi metinlerde kullanıldığı konusu dil tarihine merak duyanların ilgi alanına hitap edecektir.

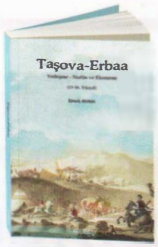

Yassıada Zabıtları - XII

Propaganda Davası
Çanakkale Olayları Davası
Köpek Davası

Hazırlayan: Emine Gürsoy Naskali

Yayınevimizin yayınlamış olduğu Yassıada Zabıtları XII. ciltle tamamlanmış oluyor. Emine Gürsoy Naskali'nin ifadesiyle, Yassıada mahkemelerinin resmi tutanakları, Yassıada mahkemesi personeli tarafından ses kayıtlarından çözümlenerek çok sınırlı sayıda (tarih belirtilmeden) teksir edilmiş ve belirli kişi veya kurumlara verilmiştir. Bizim kullandığımız zabıt metinleri, Celal Bayar'ın sağlığında özel suretle satın alınmış teksir nüshalardır ve halihazırda Celal Bayar Vakfı Kütüphanesinde (Umurbey, Gemlik, Bursa) bulunmaktadır. Tutanaklar hiç bir kısaltma veya değişiklik yapılmadan burada yayınlanmıştır. Yassıada avukatlarından Burhan Apaydın'ın hatıratında, tüm zabıtların celselerin bitiminde Başhakim Salim Başol tarafından ayıklanıp, tanzim edilip iddiaları destekleyecek mahiyette düzenlenerek zabıtlara geçirildiği belirtilmektedir.

Taşova-Erbaa

Yerleşme - Nufüs ve Ekonomi (15-16. Yüzyıl)

İsmail Kıvrım

İncelenen bölge 15. ve 16. yüzyıllarda Sonisa kazası, bugün Tokat'ın Erbaa ilçesi ile Amasya'nın Taşova ilçesinin tamamı ve Ordu'nun Akkuş ilçesinin güney kısmına karşılık gelmektedir. Ancak Sonisa bugün Taşova'ya bağlı Uluköy isimli bir beldedir. Nitekim beylikler döneminde önemli bir şehir merkezi iken Osmanlılar döneminde de kaza merkezidir.

Bu çalışmanın amacı Osmanlı döneminde kırsal kesim araştırmaları na katkı sağlamaktır. Dönemin önemli ilim ve kültür merkezlerinden Amasya yakınlarında, 6 nahiye 167 köyden oluşan Sonisa kazası, tarih ve tarihi coğrafya araştırma metotları ile ele alınmaya çalışılmıştır.

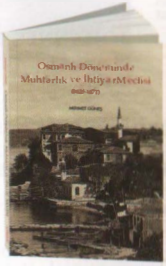
Osmanlı'nın Askeri Gücü

David Urquhart

19. yüzyılda Osmanlı Devleti, siyasi ve ekonomik açıdan Avrupa'nın ilgi odağı ve dolayısıyla bu yönde menfaatleri çatışan Avrupa devletlerinin bir çekişme sahası haline geldi. Büyük ölçüde İngiltere, Fransa ve Rusya üçgeninde cereyan eden bu çekişme, yeri geldiğinde devletler arasında diplomasi savaşlarını da doğurdu. Bu süreçte Osmanlı toprağını ziyaret eden ve bölge hakkında gözlemlerde bulunarak tecrübelerini yazıya döken Urquhart, mevcut çekişmeleri çok iyi analiz etmektedir. Rusya'nın Osmanlı üzerindeki emellerini açıklarken aslında Rusya'nın korkulduğu kadar tehlikeli bir güç olmadığını, Osmanlı'nın ise öz değerlerine sahip çıkması halinde Rusya'yı alt edecek güce sahip olduğunu belirtmektedir. Bu bilgileri verirken kendi devleti İngiltere dâhil olmak üzere Avrupa'nın ne kadar yanlış bir tavır içerisinde bulunduğunu ve İngiltere'nin Osmanlı'ya taraf olması gerektiğini belirtmektedir.

Rusya karşısında Osmanlı'nın sahip olduğu maddi ve manevi potansiyellere her fırsatta vurgu yapan yazar, Osmanlı ile Rusya arasındaki muhtemel operasyonların merkezi durumunda bulunan Tuna, Eflak ve Boğdan bölgesini askeri ve coğrafi yönüyle ayrıntılı olarak izah etmekte ve buradaki koşulların nasıl avantaja çevrilebileceği hakkında fikirler vermektedir. Bunun dışında yazar, Avrupa ve dünya için taşıdığı öneme binaen İstanbul ve Çanakkale boğazlarını da stratejik açıdan ele almaktadır.

Avrupalı bir düşünür ve diplomat tarafından Osmanlı ile Avrupa devletleri hakkında yapılan alışılmışın dışındaki yorumları ve Osmanlı toplumunun gelenek göreneklerine dair takdir ifadelerini içeren, ayrıca 19. yüzyılın uluslararası arenasında dönen oyunları ve Osmanlı'nın bu arenadaki yerini ortaya koyan bu değerli eser, tarihin ve günümüzün uluslararası ilişkilerini anlamak ve değerlendirmek bakımından büyük önem arz etmekte ve bu yönüyle dikkatle okunmayı hak etmektedir.

Osmanlı Döneminde Muhtarlık ve İhtiyar Meclisi (1829-1871)

Mehmet Güneş

Osmanlı Devleti'nde uzun süre varlığını devam ettiren yeniçeri ocağının kaldırılması, merkezi ve mahalli düzeyde değişimin ve yenileşmenin başlaması açısından bir dönüm noktasıdır. Nitekim II. Mahmud, bu ocağı kaldırdıktan sonra ortaya çıkan yeni koşullar içerisinde bir seri yeni kurum teşkil etme yoluna gitti. Bu doğrultuda, bir yandan güvenliği sağlamak amacıyla ülke içi seyahati belli kurallara bağlarken, öte yandan köy ve mahalle bazında asayişi ve halkın refahını temin etmek üzere muhtarlık nizamını teşkil etti. İlk önce İstanbul'da icra edilen bu usul, Kastamonu'da meydana gelen bir olay üzerine orada uygulamaya konuldu ve ardından padişahın onayı alınarak da ülke çapına yaygınlaştırıldı. Bu süreçte muhtarlar, Müslüman köy ve mahallelerinde imamlarla birlikte iş görürken gayrimüslim yerleşim birimlerinde ise kocabaşı, çorbacı, kâhya ve muhtarlar ile din adamları etkili oldu. 1864 yılında çıkarılan ilk vilayet nizamnamesiyle birlikte daha sistemli bir hal alan bu idari yapıya bir de ihtiyar meclisleri eklendi. Bundan sonra artık muhtarların yanında olmak üzere belli özellikleri taşımak şartıyla seçilen kişilerden müteşekkil meclisler de faaliyet göstermeye başladı. Akabinde 1871 yılında yayımlanan nizamnâme ile mevcut yapıyı devam ettirdi.

Köy ve mahallelerdeki varlığını sürdürmekte olan muhtarlık ve ihtiyar meclislerinin tarihini açıklayan bu kitapta birinci el kaynaklar, arşiv vesikaları, döneme ait basılı kitap ve gazeteler ile bu konular üzerine yapılan araştırma eserler bolca kullanılmıştır. Özellikle 1864 tarihli nizamnamelerin öncesindeki dönem hakkında spesifik bilgiler vermek suretiyle günümüzde mevcut olan bir idari yapının bilinmeyen yönlerini açıklayan bu çalışma, kanunun meclisleri na tamin edici bilgiler sunarken akademik eseri ortaya koyan tarihçiler ile kamu yönetimi alanında araştırma yapan kişileri de önemli bakalan sağlayacaktır.

Çatalçeşme Sokak No: 46/ A Cağaloğlu - İstanbul
Tel: 0 212 511 21 43 - 0 212 512 43 28 Fax: 0212 513 77 26
www.kitabevi.com.tr
KİTABEVİ

TARİHİN SİYASETE FAYDALARI ÜZERİNE:

FATİH SULTAN MEHMED ÖRNEĞİNDE UYGULAMALI BİLİM

FATİH MEHMED - AKHILLEUS - BÜYÜK İSKENDER

JOHANNES KODER

Hıristiyanlık öncesi Eskiçağ'da birbiriyle kesişen Hellenler/Barbarlar ve Avrupa/Asya antagonizmalarının ikisi de Herodot'tan beri tarihyazımının daimi eşlikçisidir. Bu antagonizmalar Mehmed'e kendisini Asya'nın Avrupa'dan öç alıcısı olarak görmesi ya da sunması ve kendisini Eskiçağ'ın kendi açısından en önemli askeri ve politik yöneticisi ile –Büyük İskender'le– ölçmesi için esin kaynağı olmuşlardır. Kendisi için dünya fatihi olarak bir örnek ve meydan okuma olan Büyük İskender'i İslam ve Hıristiyan evreninin egemeni olarak geçmeyi istiyordu.

ÇEVİREN: PERİ EFE

II. Mehmed.

Gentile Bellini 1480. National Gallery Londra.

29 Mayıs 1453'te Osmanlı Sultanı II. Mehmed [1-2] (hk. 1444-1446, 1451-1481) 1100 yıldan fazla bir zamandır, "yeni" ya da "ikinci Roma" olarak anılan Bizans İmparatorluğu'nun başkenti Boğaz kıyısındaki Konstantinopolis'i fethetti. Dokuz yıl sonra artık 30 yaşındaki Sultan 1462'nin sonbaharında Lesbos (Midilli) adasına giderken "Ilion harabelerini ve eski Troya şehrinden kalan izler"i ziyaret eder ve hayran kalır, ayrıca "kahramanların, yani Ahilleus ve Aias'ın mezarlarına" da ilgi gösterir. Mihail Kritovulos 1466'da yazdığı tarihinde böyle anlatır.[3] Ciriaco de' Pizzicolli'nin *vir doctus et Imbriota nobilis* olarak andığı[4] Kritovulos, Sultan'ın bu kahramanlara Homeros gibi bir ozan tarafından yüceltilme onuruna sahip olmalarına gıpta ederek övgüler düzdüğünden de bahseder. Sultan burada açıkça Ahilleus'un mezarını ziyaret ederek "O Akhilleus, büyük bir adam olarak Homer'de büyük bir övücü buldun!"[5] diye bağıran Büyük İskender'i taklit etmektedir. Fakat sonra konuşmasında güncel politik duruma döner ve kendi politik ideolojisinden ve tarihteki rolünden bahsetmeye başlar:

"Geçen bunca yıldan sonra, bu şehirle [Konstantinopolis] insanlarının intikamını almayı Allah bana nasip etti. Düşmanlarına boyun eğdirdim, şehirlerini fethettim ve ülkelerini 'Mysialıların yağmasına'[6] çevirdim. Şehri kuşatanlar Hellen, Makedon,

Bu makale ilk kez burada yayımlanmıştır: Johannes Koder, "Vom Nutzen der Geschichte für die Politik: angewandte Wissenschaft bei Mehmed dem Eroberer. Mehmed Fatih-Achilles-Alexander der Große", *Thetis* (ed. Reinhard Stupperrich ve Heinz A. Richter, c.20, Mannheim 2013, s. 188-198.

Teselyalı ve Peloponezliydi. Onların soyundan gelenleri, bunca yıldan sonra, o dönemde ve daha sonraki yıllarda biz Asyalılara küstahça davrandıkları için cezalandırdım."[7]

Bu tespit birçok açıdan ilginçtir ve birçok soruyu da ortaya atar.[8] Bu soruların burada ele alınan konuyla ilgili olanlarını aşağıda inceleyeceğim.

GEÇMİŞTEKİ EYLEMLERİN CEZALANDIRILMASI VE İNTİKAMININ ALINMASI

İlk olarak: Bizans İmparatorluğu'nun ele geçirilmesi ve özellikle de Konstantinopolis'in alınması hangi gerekçeyle ceza olarak açıklanabilir? Bir eskatoloji geliştirmiş olan diğer tek tanrılı dinlerde olduğu gibi (Zerdüştlük, Yahudilik, İslam) Hıristiyanlıkta da kaderin her tür sillesi Allah'ın kolektif ıslah tedbirleri ve zamanında gelen cezaları olarak görülür.[9] Bunun mükemmel örneklerini Bizans tarihindeki Nika Ayaklanması'nda[10] ve Konstantinopolis'in 1204'te Haçlılar tarafından yağmalanmasında,[11] ama daha sonraki politik başarısızlıklarda da buluruz.[12] Konstantinopolis'in 1453'teki fethinin ve genel olarak Osmanlı zaferlerinin tanrısal bir ceza olarak yorumlanması belgelerden de anlaşılacağı gibi çağdaşları arasında hâkimdi. Tabii ki ceza gerektiren günahlar konusunda dönemle çağdaş tarihçilerin farklı iddialarını görürüz:[13] Örneğin Dukas, Bizanslıların Lyon (1274) ve Floransa (1438/9) konsillerinde birleşme anlaşmaları münasebetiyle etmiş oldukları yemini bozmalarının en büyük günahları olduğuna inanıyordu.[14] Laonikos Chalkokondyles ise aslında Troya'nın Yunanlar tarafından ele geçirilmesine, yani Hıristiyanlık öncesi bir olaya işaret ederek, bunun öcünün şimdi Konstantinopolis'in Türk işgaliyle alınarak cezalandırıldığını iddia ediyordu.[15]

Kritovulos 1453'le bağlantı kurarak bir dizi tarihsel fetih sayar; bunun başına da Troya'nın Yunanlarca yok edilmesini koyar (İÖ 1209/8 ?). Ona göre, bu fetihlerin korkunçluğu gitgide artar[16] ve 1453'te Konstantinopolis'in

Laonikos Chalkokondyles (y. 1423-y.1490).

Yunanistan Ulusal Tarih Müzesi.

Cleaco de'Piccolilli (1391-1452).

Benozzo Gozzoli'nin Corteo dei Re Magi nella Cappella resminden detay. Palazzo Medici-Riccardi di Firenze.

Türklerce yağmalanması da şimdiye kadar olanların en kötüsüdür (1204 yılındaki Latinlerin yağmasından bile).[17]

II. Mehmed, kendi eylemini mitolojik geçmişteki olaylarla haklı gösterme veya açıklama fikrine nasıl ulaşmıştı? Öncelikle biliyoruz ki Sultan Eskiçağ tarihine ilgi duyuyordu. Kritovulos bunu Mehmed'in dört günlük Atina seyahati (1458) hakkında yazdığı canlı anlatımında doğrular:

"Eskiden burada yaşayanların bilgelikleri, zekâları, cesaretleri, diğer erdemleri ve kendi dönemlerinde başka Yunanlılarla barbarlara karşı savaşlarında gösterdikleri hayranlık uyandırıcı kahramanlıkları hakkında çok iyi şeyler duyduğundan, şehri ve şehrin görülmeye değer yerlerini ziyaret etmek için büyük bir arzu duyuyordu. Şehri, binalarını, özellikle de Akropolis'i ve insanların siyaset yaptığı, bu işleri başardığı yerleri, aynı zamanda şehrin konumunu, denizinin durumunu, limanlarını ve tersanelerini, tek kelimeyle her şeyini görüp denetlemek istiyordu. Gördü, hayran kaldı ve övgülerini dile getirdi. Özellikle de Akropolis'e çıktığında, bilge, *philellen* ve büyük bir hükümdar olduğundan, gördüğü harabe ve yıkıntılardan ilk başlardaki mükemmel durumlarını hayal edip saptamaya çalıştı. Atalarına duyduğu saygıdan dolayı şehrin sakinlerine lütufkâr davranarak çeşitli armağanlar sundu. Kendisinden ne istediler-

Konstantinopolis'in Latinler tarafından alınışı, 1204.

Eugène Delacroix (1798-1863), 1840. Louvre Müzesi.

Kardinal Kievli İsidorios (1380/90?-1463).

se verdi."[18]

Kritovulos'tan okumaya devam ettiğimizde Mehmed'in ilgilerinin esas merkeziyle karşılaşırız:

"Büyük bir ülkenin hükümdarı olmasına, büyük miktarda para, silah ve çok sayıda asker, ordu birliklerine sahip olmasına, Asya ile Avrupa'nın en geniş ve en güzel bölümüne hükmetmesine rağmen elindekilerle yetinmiyor, mutlu olamıyordu. Hayalinde bütün dünyayı dolaşıyor, egemenliği altına almak istiyordu. Düşüncelerinde hep Aleksandros [Büyük İskender], Pompeius, Sezar ve onların itibarına eşit hükümdarla komutanlar vardı."[19]

Ve Kritovulos sonunda Mehmed'in bunun için uygun karaktere ve eğitime sahip olduğunu teyit eder:

"Kişiliği, her alanda harekete susamış ateşli yapısı ve sultanlara özgü asil ruhu bu konularda ona çok yardımcı oluyordu. Ancak özellikle yararlandığı özellikleri; bilgeliği ve eski çağların düşünürlerinin bilgilerine denk gelen engin bilgisiydi. En yetkin Arap ve Fars öğretmenlerin gözetiminde Arap ve Fars bilimine dair eserlerle birlikte, Hellence eserlerin Arapça ve Farsçaya çevrilmiş olanlarını, yani Peripatetik ekolle Stoacıların öğretilerini derinlemesine incelemişti."[20]

POLİTİKANIN HAKLI GÖSTERİLMESİNİN ARACI OLARAK TARİH

Mehmed'in tarihe olan güçlü ilgisi başka çağdaşları tarafından da doğrulanır. Onlar da bu ilgiyi, hiçbir şekilde, teorik ya da Eskiçağ araştırmalarına yönelik amaçsız bir eğilim olarak açıklamazlar.[21]

Mehmed'in Venedikli saray doktoru Jacomo Langusto'dan şunları öğreniriz: "Sultan İtalya'nın coğrafi durumu, Anchises'in ve Aenas ve Antenor'la birlikte nereye vardığı, papa ve imparatorun yaşadıkları yerler ve Avrupa'daki imparatorlukların sayısı hakkında bilgi almak ister; kendisi bütün imparatorlukları ve bölgeleri gösteren bir Avrupa haritasına sahiptir."[22]

Sahte Georgios Sphrantzes (16. yüzyıl) diğer bir yönü gösterir: "...daima Makedonyalı İskender'in, Octavius Caesar'ın, Büyük Konstantin'in, Flavius'un (yani, II. Constantius) ve Theodosius'un ve Konstantinopolis'in İspanya'dan gelen kralının kahramanlıkları ve hayatları hakkında istekle okuyordu ve hepsini geçmenin yollarını arıyordu."[23]

Böylece insan, Mehmed'in kültürel ilgilerinin[24] arkasında bulunan niyetleri ile ilgili bir yanılsamaya kapılmamalı; onun için hümanist eğitimin başlı başına bir önceliği yoktu. Mehmed'in Büyük İskender'e olan özel eğilimi yalnızca Kardinal Kievli İsidorios tarafından değil,[25] Nicolao Sagundino gibi Batılı kaynaklarca da onaylanır. Sagundino, Sultan'ın maiyeti altında mükemmel Arapça konuşan bir âlimin bulunduğunu haber verir (*doctissimum lingua arabem*),[26] ayrıca biri Latince diğeri Yunanca bilen iki de hekim vardır. Bu âlimler onu somut tarihsel kişilikler ve dönemler hakkında bilgilendiriyorlardı: "Kendine örnek olarak özellikle Makedonyalı İskender'i ve Gaius Caesar'ı seçiyordu, yaptıklarının ettiklerinin kendi diline çevrilmesini emrediyordu, çünkü onları okumak ya da dinlemek kendisine büyük bir keyif veriyordu."[27]

Aynısını az yukarıda adı geçen Jacomo Langusto da söyler: Her gün Ciriaco di Ancona'nın bir eşlikçisine ve bir başka İtalyan'a kendisine hikâyeler okumalarını emrediyordu. Şu yazarları okutuyordu: Laertius, Herodot, Livius, Quintus Curtius ve papalar, imparatorlar, Fransa Kralı, Lombardlar hakkındaki kronikler.[28] Tabii Ahmedi'nin (ö. 1413) *İskendername*'sini de tanıyordu.[29]

Sultan, "Makedonyalı İskender'in ordusu hiçbir zaman seninki kadar büyük değildi"[30] veya onun Toroslar'ı geçen silahlı bir savaşçı olarak İskender ve Pompeius'tan sonra üçüncü hükümdar olduğu, ama her koşulda en büyüğü olduğunun söylendiği türden yaltaklanmaları da keyifle dinlemektedir.[31] Tabii Mehmed'in –tıpkı I. Bayezid gibi–[32] Batılı ve bazı Yunan kaynaklarının da severek yaptıkları biçimde[33] Büyük Pers imparatoru Kserkses'le karşılaştırılmaya kıymet vermemesi şaşırtıcı değildir, çünkü sonunda bizzat muzaffer olmayı tercih ediyordu.

MEHMED'İN YABANCI DİL BİLGİSİ

Mehmed'in ne derecede yabancı dil –özellikle de Yunanca– bildiği konusunda burada bir parentez açalım. Yukarıda anılan metinlerden bazıları çevirmenlerden ya da çevirilerden bahseder ve Kritovulos da, Trabzonlu âlim Georgios Amirutzes'in (1400-1470) Sultan için Ptolemaios'un haritalarını bir büyük yaprakta birleştirirken "Arapça ve Hellenceyi iyi bilen"[34] oğlunun da haritadaki yer isimlerini Arapçaya çevirdiğini söyler (İstanbul'daki Saray [Topkapı] Kütüphanesi'nde Ptolemaios'un Yunanca metni Geographike Hyphegesis'inin bir el yazmasının bulunduğunu belirtmenin tam zamanı).[35]

Diğer yandan Kardinal İsidorios, Mehmed'in kendisine her gün *arabice, graece et latine* metinler okuttuğunu hatırlatır[36] ve Jacomo Langusto da Sultan'ın "üç dil, Türkçe, Yunanca ve Slavca konuştuğunu" teyit eder.[37] Son olarak da gene az yukarıda adı geçen Sahte Georgios Sphrantzes, Mehmed'in Türkçeden başka Yunanca, Latince, Arapça, Keldanice ve Farsçayı "doğru" (ορθώς) konuştuğunu iddia eder.[38]

Tahminen bu adı geçen diller hakkındaki bilgisi mükemmel değildi,[39] ama kaynak bilgilerine göre en azından temel bilgileri haiz olduğunu kabul etmek gerekir. Yunancayla ilgili bu bilgi dolaylı olarak, Konstantinopolis'te, 15. yüzyılın altmışlı-yetmişli yıllarında Mehmed'in kütüphanesi için Yunanca el yazmalarının üretildiği bir Scriptorium bulunduğu gerçeği ile de desteklenir.[40]

HELLENLER VE BARBARLAR

Başlangıç noktasına geri dönmek için: "Ceza" ve "intikam"ın ideolojik ve tarihsel yapısı verili bağlamda kendini neyle haklı çıkartıyor? Bununla ilgili en erken ortaya çıkmış otorite, tarihini Yunanlar ile barbarlar arasındaki "arkaik" çatışmanın üzerine kuran Herodot'tur (İÖ 5. yüzyıl). Başlangıçtan itibaren Herodot, Troya Savaşı'nın kalıcı sonuçlarıyla kilit bir olay olduğu konusunda şüpheye yer bırakmaz:[41]

"...O günden bu yana Yunanlı onlar için artık düşmandır. Biliyoruz ki Asya'yı ve orada oturan Barbarları, Persler kendilerinin sayarlar. Avrupa, özellikle Yunan dünyası, onlar için yabancıdır. Persler olayları böyle anlatırlar ve İlyon'un düşüşüyle başlar Yunanlılara karşı öfkeleri."[42]

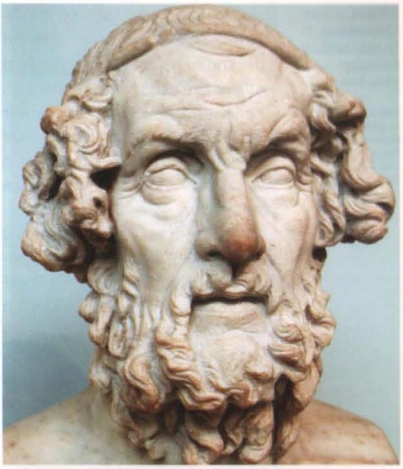
Tabii ki Mehmed'in ortalama bilgisi Herodot'a kadar gitmek zorunda değildir, aksine Büyük İskender'in tarihçisi Arrianos'a gider (IS 2. yüzyıl), çünkü hümanist Lauro Quirini, Mehmed'in kendini sadece bütün bir yerkürenin ve bütün halklarının hükümdarı, yani yeni bir İskender olarak görmekle kalmadığını, ayrıca "neredeyse her gün" Arrianos okuma alışkanlığı olduğunu söyler (Temmuz 1453).[43] Ptolemaios'tan olduğu gibi Arrianos'tan da İstanbul'daki saray kütüphanesinde[44] bir el yazması kalmıştır (ama Herodot'tan bir şey yoktur).

Gerçekten de Arrianos'ta intikam fikri çok açıktır (ve Mehmed'in perspektifinden bakıldığında da şüphesiz tahrik edicidir):

"Fakat [İskender] bunun için Persleri cezalandırmak istediğini, çünkü onların Hellas'a yaptıkları saldırı sırasında Atina'yı yıktığını ve tapınakları yakmış olduklarını ve Hellenlere yapmış oldukları diğer kötülükler için cezalandırılmaları gerektiğini söylemişti. Ama İskender bu konuda bana akıllı davranmamış gibi geliyor, ne de bunun eski Persler için bir ceza olduğunu düşünüyorum."[45]

Mehmed için Asyalılar ve Yunanlar arasındaki düşmanlığa dair önemli bir motivasyonu Aeneas'ın hikâyesi sağlar. Aeneas, Troya'dan uzun süren kaçışından sonra sonunda Latium'a gelir ve Romalıların atası olduğunun hikâyesi nihai olarak Vergil tarafından (ö. İÖ 19. yüzyıl) Roma İmparatorluğu'nun kuruluş miti olarak stilize edilir.

Burada bu mitosun ilk kez 1453'ten sonra değil, aksine en geç Konstantinopolis'in 1204'te IV. Haçlı Seferi'ne katılanlarca ele geçirilmesine dair gerekçelendirme olarak hizmet ettiği vurgulanmalı. Buna "bu Aeneas'ın oğullarını" Troya'nın intikam için kundaklanmasından sorumlu tutan Niketas Choniates[46] dolaylı olarak ve Fransız asilzade Pierre de Bracheur dolaysız olarak şahitlik ederler. Onu Robert von Clari şöyle alıntılar: "Troya atalarımıza aittir ve o zaman kaçabilenler orada oturmak için bizim geldiğimiz yerden gelmişler ve biz buraya atalarımıza ait olan toprağı fethetmek için geldik!"[47]

Homeros.

Helenistik dönem, British Museum

Konstantinopolis'te Aeneas'ın hikâyesi ve Roma'nın kuruluşu hakkındaki bilgilere, geç 13. yüzyılda Maximos Planudes (ö. 1305 civarı) Ovid'in *Metamorphoseon libri* (*Dönüşümler*)'sini Yunancaya çevirdiğinden beri ulaşılabiliyordu.[48] Bu bilgiler Sultan'a eski Roma'nın *reconquista*'sını planlamak için tarihsel bir argüman sunuyordu. Burada Mehmed'in Troyalılarla ilgili tarafgirliğinin, daha 12. yüzyılda, Hektor'u "bütün Troyalılar ve Yunanların en iyi stratejisti ve en cesur"u olarak öven Bizanslı yazar İsaak Porphyrogennetos tarafından bir ölçüde öncelenerek desteklendiğinden bahsedilebilir.[49]

Yanan Troya'dan kaçan Aeneas, Federico Barocci'nin resmi, 1598.

Galleria Borghese, Roma.

İSKİTLER, PERSLER VE TEUKROİ

Mehmed'in ideolojik çıkış noktası şüphesiz Osmanlı Türklerinin, Homer İlion'unun sakinleri olan Teuk-

roi ile özdeşleştirilmesine dayandırılır. Bu isim Troya'nın efsanevi ilk kralı Teuker'in ahfadıyla olan etnonimindeki benzerliğe dayanır. Konstantinopolis'in fethine kadar "Teukroi" ismi Yunanca ve Latince metinlerde yalnızca Troyalılar için kullanıldı.[50] Tam da bundan sonra yeni anlamı yalnızca Batılı kaynaklarda değil,[51] 1480'de ölen hümanist Mihael Apostolios'un mektuplarında da görülür.[52] Böylece bu Teukroi ve Aeneas'ın kaderiyle kurulan –Planudes'in Ovid'in *Dönüşümler*'inin[53] Yunancaya çevirmesi sayesinde erişilir olan– ilişki, Yunanca metinleri kendisine okuyanların yardımıyla Sultan için de uygun ve faydalı olmuş olmalı.

Bu özdeşleştirme, Asya ve Avrupa'dan Bizans imparatorluk sınırlarına yaklaşan değişik Türk boylarına her defasında bu iki yerde bulunan komşu bölgelerdeki (eski) sakinlerin isimlerini veren Bizans uygulamasının ışığında dikkat çekicidir. Bu yüzden erken dönem Bizanslı tarihçiler sıkça aşağı Tuna havzasındaki Bizans bölgelerine ulaşmak için kuzey Karadeniz kıyısı boyunca uzanan Türk boylarına Skythai (İskitler) adını vermişlerdir.[54] Daha sonra Persai[55] (Persler)'den bahsederler, çünkü Selçuklular İran ve Irak'tan gelmişlerdir.[56]

Niketas Choniates (y.1155- 1217), kroniğini yazarken.

(Konstantinopolis!?, 14. yy.), Viyana, Österreichische Nationalbibliothek Cod. Hist. gr. 53*, fol. 1v.

İmparator İoannes VI. Kantakuzenos (y.1295-y. 1383),

Bibliothèque National, Paris.

OİKUMENE İÇİNDEKİ HELLENLER VE DIŞINDAKİ BARBARLAR

Antik Yunan tarih yazımının mitolojisi ve politik ideolojisi Hellenlerin Barbarlar üzerindeki yalnızca Asya'da değil, bütün her yerdeki üstünlüğünü varsayarak hareket eder. Bu temel ifade Euripides'in alıntıladığı Herodot'ta bulunur: "Bilhakkın Hellenler Barbarlara egemendir."[57] Aristoteles'in yazılarında bu düşünce daha da geliştirilir; o, Barbarlar ile Hellenlerin arasında "...zihinle beden ya da insanla hayvan arasındaki kadar geniş bir ayrılık olduğunu iddia eder, ...doğadan köledir... Öyleyse 'doğadan köle' bir başkasına bağlı olabilen, dolayısıyla de bağlı olan ve akıl yürütme yetisinden anlayacak kadar pay alan, ama ona sahip olacak kadar pay almayan bir kimsedir."[58]

Büyük İskender'in ününün özellikle gelecek nesiller[59] üzerinde etkisi vardır; öyle ki Makedonyalılar da bu Hellenlerin "üstünlük cemaati"ne entegre oldular ve "Makedon" öz tanımının İmparator I. Basileios[60] (867-886) tarafından kurulan hanedana meşrulaştırıcı bir kanıt olarak hizmet etmesi onların büyük prestij kazanmalarına yol açtı. Bu "Makedonyalı" imparatorlar, daha sonra VI. Leon'un oğlu VII. Konstantin Porphyrogennetos (ö.959) zamanında kendi ataları için bir (ek) Arsakid köken talep ettiler ve imparatorluk meşruiyetlerini genişletmeyi amaçladılar, çünkü sonuncular Perslerin pagan Sasani İmparatorluğu'na karşı savaşan Ermenistan'ın Hıristiyan hükümdarlarıydı.[61] Soykütüksel spekülasyon tahminen I. Basileos'un ideolojik danışmanı Patrik Photios'tan ilham almıştı.[62]

Barbarların, Eskiçağ ve geç Eskiçağ dönemi Persleri, orta ve geç Ortaçağ'ın Türkleri gibi kökleri Roma dünyasının dışındaydı, bu durumda Asya'daydı ve daha doğrusu Ptolemaios'taki "megale Asia"daydı. Bu "büyük Asya"dan Mehmed'in daha önce de sözü geçen kütüphanesinde bulunan coğrafyasında bahsetmişti.[63] Daha sonra 10. yüzyılda Konstantin Porphyrogennetos megale Asia'yı kendi dünyasının dışındaki bölgelerle aynı yere yerleştirdi: Hindistan, Etiyopya ve Mısır.[64]

BARBAROİ: BİZANS'TA TERİMİN SEMANTİK ESNEKLİĞİ

Bizans ortaçağında *barbaroi*'nin anlamı her tür politik ilişkiye uygun olarak dönüştürüldü ve geliştirildi. Bizanslıların kendi farklı kimliklerini sorunsuzca biriktirmeleri ve bir araya getirebiliyor olmaları karakteristiktir. İdeolojik olarak Hıristiyandılar, politik olarak Romalı, kültürel olarak Hellen. Bunun, ötekine ilişkin stereotiplerdeki karşılığı da *barbaros* teriminin kullanılışındaki esnekliktir: Sadece bir pagan değil, aynı zamanda bir Hıristiyan da olan, yalnızca Akdenizli geleneksel dünyasının dışında değil, içinde de bulunan her politik rakip *barbaros* olabilirdi, gerek tek bir kişi gerekse de bir halk olarak.

Özel durum olarak burada Ortaçağ'da dini, kültürel ve politik açıdan "ilk" Roma'nın altında yer alan Batılı ulusları da görebiliriz: 12. yüzyılda özellikle Sicilya'nın Normanları *barbaroi* olarak nitelendi, IV. Haçlı Seferi'nden ve Konstantinopolis'in 1204'teki "Latin" fethinden sonra birçok başka halk da böyle adlandırıldı; örneğin Atina Başpiskoposu Mihail Honiates, "İsa'ya olan inançları altına tapmaya dönen barbarca konuşan İtalyanlar"ı eleştiriyordu ve Kral Midas'la[65] karşılaştırıyordu. Patrik II. Gregorios Hellen "halkı"nı baskı altında tutan barbar İtalyanlardan yakınıyordu.[66] Tarihçi Georgios Pachymeres İtalyanları Alanlarla[67] kıyaslıyor ve birincilerin "kan dökücülüklerinin" altını çiziyordu. İmparator Ioannes VI. Kantakuzenos da buna rağmen polemiklerinde barbarlarla İtalyanlar arasında daima bir fark görüyordu.[68]

ESKİ ROMA *OİKUMENE*'Sİ YERİNE YENİ BİR İSLAM *OİKUMENE*'Sİ Mİ?

Hellenize olmuş Imperium Romanum'un politik ideolojisi "diğerler"ini de cezbediyordu. Bu yüzden Malazgirt Savaşı'ndan sonra (1071) gelen onyıllar, 1204 yılından (tabii aynı şekilde önemli) daha belirleyici olan politik bir dönüm noktasını da beraberinde getirdi.[69] O tarihte Selçuklu İmparatoru Alp Arslan Romanos IV. Diogenes'in ordusunu yendi ve Anadolu'yu Türk fetihlerine açtı. Anadolu'daki ilk Türk devletinin "Roma (Rûm) Sultanlığı" adını taşıması tesadüf değildir. Siyasal düzlemde İlkçağ sonrası Hıristiyanlaşmış haliyle Roma İmparatorluğu üzerinde İslam'ın bütüncül ve evrensel egemenlik iddiasını gerçekleştirmenin ve onun simgesel ve siyasi merkezi Roma'yı ele geçirmenin (bununla yeni Roma, Konstantinopolis kastediliyordu) ilk adımıydı bu.

Leonardo Benvolienti'nin Venedik'teki Signoria'ya raporunda şöyle denir:

"...Türk'ün (yani: Sultan Mehmed) bizzat dediği gibi, Allah ilk Mehmed'e, peygambere, halklara yasasını versin diye güç verdi ki o bunu kısmen yerine getirdi, ama şimdi Allah ona, II. Mehmed'e, bütün Hıristiyanlara ulaştırılmasını istediği yasasını yaymasını emretti ve bu yüzden de [o] kendini Sezar'dan, İskender'den ve bir zaman dünya egemenliğini isteyen diğer her hükümdardan çok daha güçlü addediyordu."[70]

Asya'nın Yunanlardan öç alması fikrinden ilerlersek (şüphesiz propaganda aracı olarak faydalı olabilirdi) Sultan'ın yenmek ve kendi (tek başına) liderliği altında İslam oikumene'siyle değiştirmek istediği Roma-Hıristiyan *oikumene*'siydi. Bu yüzden İslam peygamberi Muhammed'in kehanetindeki gibi[71] yalnızca "kızı"ı, ikinci Roma'yı, değil, "anne"nin[72] kendisini de, yani bizzat Roma'yı da, fethetme fikrini tutarlı bir şekilde izliyordu. Bunu Nicola Sagundino'dan takip edebiliriz:

"Bütün düşünceleri ve planları bunun üzerine kurulmuştu, ona İtalya üzerinde egemenliğini ve Roma şehrinin fethini müjdeleyen belli kehanetlere dayanarak donanması ve ordusu üzerinde yoğunlaşmıştı. Göklerin ona Konstantin'in tahtını verdiğini —ama burası Roma'dır— söylüyor; Konstantinopolis eş değerde ve özdeş olarak görülmemeli: Kızı nasıl zor ile aldıysa, anneyi de öyle alabileceğini söylüyor."[73]

Papa II. Pius (Enea Silvio Piccolomini) (1405-1464).

İtalyan ressam Bernardino di Betto'nun tablosu.

Mehmed'in komutanları (bilindiği kadarıyla kendisi değil) bu bağlamda bir "cihat"tan[74] bahsederler. Kendi adına elde etmek istediği şey ise Avrupa'yı içine alacak şekilde,[75] Akdeniz çevresindeki bütün ülkelerin fethi ve 6. yüzyıldaki İmparator İustinian gibi antik oikumene üzerinde kurulacak olan hâkimiyetti. Jacobo de' Languschi'ye göre "Sadece bir tek dünya hâkimiyeti, bir tek inanç, bir tek monarşi var olmalıydı" demişti Sultan.[76] Ve 1453 ile erken ölümü arasında (1481)[77] geçen süre içinde başarılı olabileceğine birçok Avrupalı da inanmıştı. 1480'deki son eyleminde bile dünya hâkimiyetine olan arzusunu gösterecek şekilde İtalya'yı fethetmeyi hedeflemişti.[78]

Trabzonlu Georgios tamamen tutarlı bir şekilde Mehmed'i Roma imparatoru olarak dünya üzerinde egemenliğe ulaşmak için Büyük Konstantin'le aynı şeyi yapıp Hıristiyan inancına geçmeye davet etmişti;[79] tabii bunda başarılı olmamasında şaşılacak bir yan yok. Bu (belki de hiçbir zaman yollanmamış olan) Papa II. Pius'un (Enea Silvio Piccolomini) Mehmed'e hitaben vaftiz olmasını ve böylelikle Batı'nın onu "Yunanlıların ve Doğu'nun hükümdarı" olarak tanımasına vasıl olmasını yazdığı mektup için de geçerlidir.[80]

Bir 18. yüzyıl mozaiğinde II. Mehmed ve Patrik II. Gennadios Scholarios.

Mehmed bu yüzden Hıristiyanlara kendisi için Kayser-i Rum dedirtirdi,[81] belki de bunun gerisinde eskatolojik spekülasyonlar vardır. Buna karşın Müslüman olarak "iki kıtanın ve iki denizin hükümdarı (ya da) sultanı"[82] unvanını taşıyordu, bununla Akdeniz ve Karadeniz üzerinde olduğu gibi Asya ve Avrupa üzerindeki mekânsal egemenliği ifade ediyordu.[83] İmrozlu Kritovulos, Sultan'a kroniğini sunma mektubunda ona yaltaklanan bir dille "en büyük imparator, kralların kralı, talihli, muzaffer, zafer nişanlarının taşıyıcısı, yenilmez, Allah'ın inayetiyle karaların ve denizlerin hükümdarı Mehmed" diye hitap ediyordu; Kritovulos böylece iki unvanı birleştiriyor ve geç antik Romalı imparator unvanlarını da (*felix, victor, triumphator, invictus*) ekleyerek daha da ileri gidiyordu.[84]

Mehmed'in gerçekçiliği, onu *Nea Rome* Konstantinopolis'i bir ekümenik Müslüman metropole dönüştürmeye sevk ediyordu: Çağdaş bir Ermeni geleneğinin iddiasına göre εἰς τὴν Πόλιν kelime dizisini İslambol'a ya da İslambul'a çevirdi.[85] Bu bir efsane olabilir, ama imparatorluk şehrini yeniden imarla görkemli bir başkente çevirmeye ve tekrar nüfuslandırmaya olan yoğun çabası şüphe götürmez.[86] Burada iki sembolik eylem dikkat çekicidir: 29 Mayıs 1453'ten bir süre sonra Aya Sofya Kilisesi'ni büyük bir camiye çevirdi[87] ve Hazreti Muhammed'in yoldaşı olan ve 674'teki kuşatma sırasında ölen Ebu Eyyub el Ensari'nin anısı için 1458'de Konstantinopolis'in ilk orijinal Osmanlı dini mekânını yaptırttı.[88] Bugün bu yapı Eyüp'te, şehir duvarlarının dışında kalan ve Haliç ve Konstantinopolis'e yukarıdan bakan bir tepe üzerinde, Mehmed'in hocası Akşemseddin'in kuşatma sırasında Ebu Eyyub el Ensari'nin kemiklerini bulduğu yerdedir.[88]

Konstantinopolis'i *oikumene*'nin başkenti yapmak amacının peşinde[90] Mehmed yalnız Müslümanların değil, şehrin bütün sakinlerinin var olma koşullarını da düzeltmeye çabaladı. Bu, maddi yaşam kalitesi ile ilgiliydi; yani ekonomik var oluş, beslenme durumu ve eğitim. Buna karşın kısmi bir otonomi içinde davranarak zimmiler ile ilgili İslam hukukunun koşullarına göre gayrimüslim toplulukları himayesine aldı.

Mehmed'in Konstantinopolis'in hızla yeniden iskânına duyduğu ilgi, –bunun için de her şeyden önce Hıristiyanlar toplandı– birçok şeyin yanı sıra, Sultan'ın neden, kiliselerin birleşmesine karşı duran Georgios Scholarios'u (y. 1405-1473) hemen 1453'ün yazında ya da sonbaharında Edirne'deki sürgününden aldırıp patrik yaptığını (II. Gennadios) da açıklar. Gennadios birçok açıdan Sultan'a bağımlı olmasına rağmen, Sultan ona Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ortodoks milletin başı (millet başı) olarak giderek geleneksel dini imtiyazların ötesine geçen bir otonomi verdi.[91] Yukarıda adı geçen Sahte Sphrantzes, Mehmed'in Gennadios'u saydığını ve sıkça onunla sohbet ettiğini yazıyor.[92] İstanbul Fener'deki bir 18. yüzyıl mozaiği, etkileyici bir şekilde ve idealize ederek Sultan'ı ve Patriği eşit büyüklükte ve paralel yazılan unvanlarla –Ὁ σουλτάνος Μωάμεθ ὁ Β'-Ὁ πατριάρχης Γεννάδιος ὁ Β' ὁ Σχολάριος (Sultan II. Mehmed- Patrik II. Gennadios Scholarios)– gösterir ve bu unvanlar Sultan'ın sözleriyle bağlanır: Ἔσο πατριάρχης ἔχων πάντα τὰ προνόμια τῶν πρὸ ἐσοῦ (Seleflerinin bütün imtiyazlarıyla patrik ol!)

BU CAZİBE NEREDEN KAYNAKLANIYOR?

Bazı sorular neredeyse kendiliğinden ortaya çıkıyor: Neden Kritovulos ve diğer Bizanslılar ama aynı zamanda 15. yüzyılın Batılı kişilikleri, imparatorluğunun hâlâ fark edilebilir kökene bağlı yapısını ideolojik ve politik olarak aşmak isteyen Mehmed'in tutkularını bu kadar isteyerek desteklediler? Neden zaferinin, etnik Osmanlı Türklerinin kimliğine yeni bir İskender'in önderliğindeki Müslüman kahramanların ulusaşırı ve evrensel kimliğini ekleyen bir evrentarihsel boyut kazanmış olduğu konusunda Mehmed'in bu kanısını dolaylı olarak daha da güçlendirdiler? Neden en azından Hıristiyanlar için o kadar tehdit edici olan Müslüman dünya egemenliği kehanetlerine yönelik çağrısına karşı çıkmadılar? Neden, sonuç olarak, Bizanslılar ve onların Avrupalı çağdaşları Mehmed'i yazıyla ve resimle[93] o kadar asil ve dâhi olarak tasvir ettiler?

Mehmed'in karakterini ve başarılarını kabul etmek konusundaki cevvallik, en azından kısmen, olumsuz bir kendine bakışla açıklanabilir olsa gerek. Batılı ulusların yöneticileri uzun zamandır politik olarak başarısız olduklarının farkındaydılar: Avrupa'nın Hıristiyan devletlerini ayakta tutmak için ortak bir savunma stratejileri yoktu. Mehmed'e bu kadar kıymet biçmeleri hatta olduğunun üstünde kıymet biçmeleri kendi politik ve askeri hatalarını dengelemek için bir deneme olarak kaydedilmeli. Sultan'ın klasik eğitimi ve bildiği dillerin çokluğunun vurgulanması, diğerleri yanında bu amaca da hizmet etmiş olmalı; övücüleri böyle yaparak bir de çağdaşlarının üstüne çıkamayacağı benzersizliğine dikkat çekebileceklerdi.

Çünkü felaket ve sonuçları önceden görülebilirdi, hem de ilk kez 15. yüzyılın ikinci on yıllarında değil;[94] daha bir yüzyıl evvel Demetrios Kydones çoktan uyarmıştı: 1352'de Ioannes VI. Kantakuzenos'un Müslüman müttefikleriyle beraber, Ioannes V. Palaiologos'u Sırp müttefikleriyle

yendiği Didymoteichon Savaşı o zaman Türklere Balkan yarımadasının fethinin yolunu açmıştı.[95] Bu yüzden Kydones 1364'te o zamana kadar Hıristiyanların ortak bir politik ve askeri hareket için pratikte başarısız kalan çabalarını güçlendirmek üzere Avrupalı devlet yöneticilerine etkili ve bir o kadar da başarısız kehanetvari bir ihtar yöneltmişti:

"Mamaafih bil ki: Eğer onlar (yani: Franklar) inançsızlara karşı bizzat kendi tehdidini ortaya koymuyorsa, aksine bu yıl da danışmalar ve hazırlıklarla geçerse, böylece büyük şehir fethedilecek... Ve eğer fethedilirse, İtalya'da ve Rhein kıyılarında barbarlara karşı savaşmak zorunda kaldıklarını görecekler; ama yalnızca ilkine değil, Maiotis'te, Boğaz kıyısında ve Asya'da oturan hepsine karşı. Yani imparatorluk şehri fethedilir edilmez, Doğu'nun köleleştirmesi karşısında diğerleri Batı'da hayatlarını huzur içinde sürdürürlerken bütün bu muzafferlere hizmet edecekler ve bundan hoşlanmayacaklar; barbarlarla birlikte, yapabilmeye muktedirken korkunç olanı engellemek istemeyen diğerlerine daha fazla saldıracaklar ve kendileriyle birlikte diğerlerinin de köleleştirilmesi için her şeyi yapacaklar... Kısaca Şehir için bizimle beraber Türklere karşı savaşmak, sonra hepsine karşı savaşıp çok daha fazla tehlike yaşamaktan evladır."[96]

ÖZET: MEHMED ÖRNEĞİNDE UYGULAMALI BİLİM OLARAK TARİH

II. Mehmed'in Eskiçağ'a odaklı ve Bizans'ı karanlıkta bırakan tarih anlayışı çokyönlü bir yoruma açıktır. Bu çalışmada, Sultan'ın, maiyetindekiler ve saray mensuplarının yardımıyla bilinçli bir şekilde dışarıya karşı propaganda yoluyla politik amaçlarını destekleme niyetinin baskın olduğu mitler oluşturduğu gösterilmeye çalışıldı. Demonstratif bir şekilde ortaya konan –kısmen gerçek, kısmen de iddia edilen– faziletleri ve dâhiliği politik ve askeri aksiyonları hazırladı ve onlara eşlik etti. Bu sözü edilen bağlamda içeriye dönük propaganda daha az önemliydi. Tebaasının sadakatini güçlendirmeye ve iç rakiplerini korkutmaya hizmet ediyordu. Politik amaçların yanı sıra onun için tabii ki hakkında hayırhah konuşulması da önemliydi; kendine tarihte seçkin bir pozisyonu garantilemek istiyordu.

Her koşulda Mehmed propaganda için iyi gelişmiş bir hissiyatla birlikte yetenekli ve ikircimsiz bir politikacı idi. Kendisi ve dil bilen danışmanları etrafındaki efsane için durmaksızın çalışıyorlardı. Kendileri de tarih eğitimi aldıklarından, güncel politika için tarihsel boyutun anlamını son derece takdir ediyorlardı. Yani Mehmed için tarih dekoratif bir kültürel öğe ya da hobi değildi, faydası gözetilerek uygulanan bir bilimdi. Bu açıdan geçmişteki ve günümüzdeki birçok politikacıdan ayrılır.

Mehmed'in hayalindeki dünya imparatorluğuyla ilgili gelecek tasavvurları hakkında resmi ya da yarı resmi açıklamalarında doğrudan doğruya en yakın geçmişteki Hıristiyan Bizans Roma İmparatorluğu'ndan bahsetmekten kaçınması, Bizanslı olmayanların yüzyıllardır her dönemde kendi çağdaşları olan Yunan kültürü hakkında onu Eskiçağ'ın Yunan kültürünün karşısına koyarak oluşturdukları olumsuz öteki sterotiplerin mantıksal sonucudur.[97] Bizans'ı zayıflık ve çöküşle eşdeğer tutmasını sağlayan şey, kendi kişisel deneyim ufkuna karşılık gelir.

Mehmed kendi mahareti[illegible] tarihin, çok ümit vaat eden diğer iki boyutuyla kaglantılı görmek ister.

Büyük İskender Sind'de canavarı öldürüyor.

İlki, İslam'ın büyüklüğünün ve Osmanlı Hanedanı'nın büyüklüğünün bir araya getirilmesi. Kişisel dini inancından bağımsız olarak, ismini peygamberin verdiği görevi yerine getirmek için bir borç olarak görür: "Yeni bir Muhammed" olarak el-Qustantiniya'yı, Konstantin'in şehrini, fethetmek ve doğru inancın dünya çapındaki zaferini tamamlamak. Dikkat çekici olan, onun yaklaşık olarak Büyük İskender'in (İÖ 356-323) öldüğü yaşta kendi efsanesini (ve arkasındaki ununu) yoğun bir propagandayla yaymaya başlamış olmasıdır.

İkinci tarihsel boyut ise Hıristiyanlık öncesi Eskiçağ'dır: Birbiriyle kesişen Hellenler/Barbarlar ve Avrupa/Asya antagonizmalarının ikisi de Herodot'tan beri tarihyazımının daimi eşlikçisidir. Bu antagonizmalar Mehmed'e kendisini Asya'nın Avrupa'dan öç alıcısı olarak görmesinin ya da sunmasının ve kendisini Eskiçağ'ın kendi açısından en önemli askeri ve politik yöneticisi ile -Büyük İskender'le- ölçmesinin esin kaynağı olmuşlardır. Kendisi için dünya fatihi olarak bir örnek ve meydan okuma olan Büyük İskender'i İslam ve Hıristiyan evreninin egemeni olarak geçmeyi istiyordu.

Mehmed, İskender'in hayatının iki yönünden özellikle etkilenmiş olmalı: Birincisi İskender'in gücü, zapt edilemez ruhu ve politik güdüsü. Bunlar onun çocukken de sahip olduğu özelliklerdi (Plutarkhos'un İskender'in Hayatı adlı eserinden takip edersek).[98] İkincisi İskender'in genç yaşında iktidarı ele geçirmesi ve iktidarı kullanması. Bu onu evrensel boyutta bir stratejistin ve politikacının yegâne örneği olarak gösteriyordu, özellikle de Doğu halklarına karşı yürüttüğü savaşlarda. Her ikisi de Mehmed'in içinde, örneği taklit etmek ve aşmak ihtiyacını harekete geçirdiler. Tabii kendisi de çocukluğundaki sert eğitimcilerinin sayesinde bilgiye son derece meraklıydı, o da genç yaşında iktidara gelmişti ve iktidarı kullanmayı biliyordu: Mehmed 1451'de 19 yaşındayken nihai olarak sultan oldu ve sadece iki yıl sonra Konstantinopolis'i fethetti. "Doğulu halkların, Büyük İskender'in baba sarayının halefi, Batılıların ise Büyük Konstantin'in (halefi) olarak saygı duydukları Roma İmparatoru'nun halefiydi."[99]

Mehmed'in dünya tasavvurundaki bir başka olası bileşen şu olabilir: Çocukluğundan beri tarihe olan ilgisi sayesinde zamanının tek tanrılı dinlerinin mutlaklaştırıcı iddialarıyla henüz damgalanmamış bir dönem olarak Eskiçağ'a duygusal bir yakınlık geliştirmişti. Kendini antik, insanüstü kahramanların, o aynı anda tanrılarına ve insanlara yakın olan karma varlıkların geleneği içinde görmüş olmalı.

DİPNOTLAR

1 Carolina Cupane (Viyana) ve Ioannis Stouraitis'e (Viyana) değerli katkıları için teşekkür ederim.

2 Mehmed'le ilgili genel (seçme) kaynakça: Franz Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit. Weltenstürmer einer Zeitenwende* (Münih, 1959), bk. Ralph Manheim / William C. Hickman'ın genişletilmiş baskısı, *Mehmed the Conqueror and His Time* (Princeton, 1992); Ernst Werner, *Sultan Mehmed der Eroberer und die Epochenwende im 15. Jahrhundert* (Berlin, 1982); Neslihan Asutay Effenberger / Ulrich Rehm (Der.), *Sultan Mehmet II. Eroberer Konstantinopels – Patron der Künste* (Köln, 2009), kaynakça ile. – Çağdaş kaynaklarda Mehmed: Agostino Pertusi, *La caduta di Costantinopoli*, I-II (Floransa, 1976); Igor P. Medvedev, "The fall of Constantinople in fifteenth-century Greek and Italian humanistic writings", *Byzantinska Sällskapet Bulletin* 17 (1999), s. 5-14; Marios Philippides, *Mehmed II the Conqueror and the fall of the Franco-Byzantine Levant to the Ottoman Turks, some western views and testimonies*, der., çev. ve notlayan *(Medieval and Renaissance texts and studies 302)* (Tempe, Ariz., 2007); Dušan Korać / Radivoj Radić, "Mehmed II, 'the Conqueror' in Byzantine Short chronicles and old Serbian annals, inscriptions and genealogies" *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 45 (2008), s. 289-300; Peter Schreiner, "Die Epoche Mehmets des Eroberers in zeitgenössischen Quellen aus dem Patriarchat", Asutay-Effenberger / Rehm, *Sultan Mehmet* içinde, s. 31-40; Sevket Küçükhüseyin, *Selbst- und Fremdwahrnehmung im Prozess kultureller Transformation. Anatolische Quellen über Muslime, Christen und Türken, 13.- 15. Jahrhundert (Sitzungsberichte der phil.-hist. Klasse 825)* (Viyana, 2011).

3 ... τὸ Ἴλιον κατεθεῖτο τά τε ἐρεύπια τούτου καὶ τὰ ἴχνη τῆς παλαιᾶς πόλεως Τροίας ... τῶν ἡρώων τοὺς τάφους ἱστόρει, Ἀχιλλέως τέ φησι καὶ Αἴαντος καὶ τῶν ἄλλων,Diether R. Reinsch (Der.), *Michael Kritobulos, Geschichte* (Berlin, 1982), 4.11.5, Almanca çeviri, Diether R. Reinsch, (Türkçe çeviri: Kritovulos Tarihi 1451-1467, çev. Ari Çokona, İstanbul 2012, s. 538-539). *Mehmet II. erobert Konstantinopel (Byzantinische Geschichtsschreiber 17)* (Graz / Viyana / Köln, 1986.), s. 247-248, az sayıda değişikliklerle: bunun için krş. Marios Philippides / Walter K. Hanak, *The Siege and the Fall of Constantinople in 1453: Historiography, Topography, and Military Studies* (Farnham, 2011), 211. – Mehmed'in aslında kendi zamanında Troya ve Ilion olarak addedilen "son derece güzel" harabeleri ziyaret etmiş olmasını olası görüyorum. Coğrafi konumları tartışmalıdır: Kara Menderes'in denize döküldüğü yere yakın olan antik Sigeion bir olasılıktır, diğeri ise Troya'nın kuzey batı kıyısındaki Akhilleion denen yer (Beşiktepe) ve bir portolonda (243 2 Delatte) *Troada* olarak adı geçen Alexandreia Troas'ın (Eski Stambul) harabeleri olabilir. buna dair olarak bk.Klaus Belke, *Bithynien und Hellespont* maddeleri. *Tabula Imperii Byzantini* 13 içinde (Viyana, baskıda); tabii kesinlike burası Kilikya'daki Karatepe değil, Raoul Schrott'un *Homers Heimat. Der Kampf um Troia und seine realen Hintergründe* (Münih, 2008)' de kast ettiği gibi. – Yaklaşık otuz yıl sonra Bernardo Michelozzi ve Bonsignore Bonsignori *sito bellissimo*'yu anlattılar: Eve Borsook, "The Travels of Bernardo Michelozzi and Bonsignore Bonsignori in the Levant 1497-98." *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 36 (1973), s. 145-197, Troya'nın tasviri s. 192-193: *... circundassi circha 12 o 13 miglia. Gran parte della mura sono in piè, cioè dove uno pezo et dove uno altro. Sono grosse 10 piè de' mia. che chosi gli mesurai, sono facte fuori et entro di pietre lavorate et ripiene di ghiaia et calcina. le pietre di fuori sono abozolate proprio chome la chasa vechia di Giuliano Ghondi, ma assai maggiore. Entro vi sono moltissimi edifice antichi tutti rovinanti, e quali non possiamo pensare sieno degli antichi di Troia, ma potius facti da qualche inperatore Romano, perchè vi habiamo trovato in 4 o 5 luoghi lettere latine d'alchuno inperatore. Vero è che vi si vede una ruina di uno grandissimo palazo quadrato passi 400 o più di pietre bellissime, con belliссimi archi, et dalla parte della marina è molto alto, in modo per tutto si può vedere. Et in alto ha certe cornice et fregi molto ben lavorati, et di questo dubitiamo o si o no. Lo edificio mostra antichissimo, forse che è quello di che si dice quinquaginta illi talami' [Aeneas 2.503-550]. E in uno altro edificio del quale si vede una volta che è lunga più d'una balestrata, in sullo entrare, trovamo in marmo lettere latine, e di queste e di tutte l'altre habiamo copia. Alai uno altro edificio rotundo vedesi mezo; non è molto grande, nel quale si vedeno luoghi dove stavono statue, et sonvene due chaschate in terra di braccia 4 l'una o più, di marmo. bellissime, benchè non molto per la antichità si possino considerare: et in questo luogo sono lettere assai latine. Sonvi anchora molti altri edifice ruinati, grandissimi, et molte volte, delle quali non si può investigare nulla, Sono le mura sue insino sulla marina et dimostrone esser state altissime. Sonvi certi altri edifice ruinati, grandissimi, et molte volte, delle quali non si può investigare nulla. intendomo. Èvi certe ruine che dicono essere stati aqueducti, et di tutto a bocha meglio vi potreno ragualiare. Uscimone tandem, et per ricordarsene messer Bernardo vi perdè la scimitarra, e discendemo in su quell' altro fiumicello el quale vi disi dubitavamo se era al Xanto, in sulla riva del quale rente Troia. in verso Rodi, sono bellissimi bagni et callidissimi, con grandissime ruine et lettere latine. Ma fra altre chose vi sono in piè sei archi, che si vede essere stati edifice di decti bagni, e quali et messer Bernarda et noi altri tutti abbermamo mai haver visti più belli. Et alai una ruina d'un gran tempio con moltissime sepulture di marmo, de' quali ne mesural de' lunghi braccia 51 l'uno. Entro Troia sono pochissime casunchule di turchi, e quali entro vi lavorano, et noi apesso essendovi entro ricordiamo illud Ovidii: 'Iam segeѳ est ubi Troia fuit ...' [Ovid, *Mektuplar*, 1.53].

4 (Bilgili ve İmrozlu bir asil adam, çev.notu) Kritovulos ile 1444 Eylül'ünde İmroz'da karşılaşan Ciriaco de' Pizzicolli, onu böyle tasvir ediyordu, krş. Kenneth M. Setton, *The Papacy and the Levant 1204-1571. II: The Fifteenth Century* (Philadelphia, Pa., 1978), s. 87-88, A. 22. – Ciriaco, Kritovulos'u Roma'daki *decemviri*'ye Yunan kanunlarını açıklayan ve böylelikle" onlara Oniki Levha Kanunu yazmakta yardım eden" Efesos Hermodoros'unu ima etmek için belki de *Hermodorus* olarak nitelendiriyordu, krş. William Smith. *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology, II* (Boston, 1870), s. 419a, ve Suda, Lambda 661: Λόγοσιν Ἑρμόδωρος ἐμπορεύεται· ὁ Ἑρμόδωρος, ἀκροατὴς γενόμενος Πλάτωνι, τοὺς ὑπ' αὐτοῦ συντεθειμένους λόγους κομίζων εἰς Σικελίαν ἐπώλει.

5 Ἦ Ἀχιλλεῦ· ὡς[οὖ] μέγας ὦν μεγάλου κήρυκος ἔτυχες Ὁμήρου,Leo Sternbach, *Gnomologium Vaticanum e codice Vaticano Graeco 743* (Berlin, 1963), Sententia 78.

6 Μυσῶν λείαν: Demosthenes (*De corona* 72.2)'den beri bilinen ve Bizans' ta sıkça alıntılanan bir deyim: bkz. örn. Photios Sözlüğü'ndeki açıklama (μ 283): Μυσῶν λείαν· παροιμία τίς ἐστι, λαβοῦσα τὴν ἀρχὴν ἀπό τῶν καταδραμόντων ἀστυγειτόνων τέ καὶ ληστῶν τὴν Μυσίαν κατὰ τὴν Τηλέφου τοῦ βασιλέως ἀποδημίαν

7 Ἐμὲ τῆς πόλεως ταύτης καὶ τῶν αὐτῆς οἰκητόρων ἐν τοσούτοις περιόδοις ἐτῶν ἐκδικητὴν ἐταμιεύετο ὁ θεός· ἐχειρωσάμην γὰρ τοὺς τούτων ἐχθροὺς καὶ τὰς πόλεις αὐτῶν ἀπόρθησα καὶ Μυσῶν λείαν τὰ τούτων πεποίημαι. Ἕλληνες γὰρ ἦσαν καὶ Μακεδόνες καὶ Θετταλοὶ καὶ Πελοποννήσιοι οἱ ταύτην πάλαι πορθήσαντες, ὧν οἱ ἀπόγονοι τοσούτοις ἐς ὕστερον περιόδοις ἐνιαυτῶν νῦν ἐμοὶ τὴν δίκην ἀπέτισαν διά τε τὴν τότε ἐς τοὺς Ἀσιανοὺς ὕβριν καὶ πολλάκις γενομένην ἐς ὕστερον ὕβριν αὐτῶν,Reinsch, *Kritobulos*, 4.11.6, Reinsch, *Mehmet*, s.

247-248. az sayıda değişiklikle. (Kritovulos Tarihi, çev. Ari Çokona, s. 539) – Gerçekten de Mehmed bir İlias ei yazmasına sahipti, bk. Julian Raby, "Mehmed the Conqueror's Greek Scriptorium", *Dumbarton Oaks Papers* 37 (1983), s. 15-34, özell. s. 29. – *Tursun Beg, The history of Mehmed the Conqueror, text published in facsimile with English translation*, der. Halil İnalcık / Rhoads Murphey (Minneapolis, Minn., 1978), s. 49-50, Mehmed'in Troya ziyaretinden bahsetmez. – Troya fethinin etkisinin tarihi için bk. Hans-Joachim Gehrke, „Troia im kulturellen Gedächtnis", Martin Zimmermann (Der.), *Der Traum von Troia* içinde (Münih, 2006), s. 211-225 ve 238 vd.

8 S. Babinger, *Mehmed*, s. 224-225, Heinz Schmitz, "Der Sultan unddie Troianer", *Sodalitas Florilegium. Festgabe für Professor Heinz Hallter zum fünfundsechzigsten Geburtstag* içinde (Zürih, 1970), s. 135-153, ve Philippides / Hanak, *Tursun Beg*, s. 193-214.

9 Geç dönem Bizans için bk. Christian Zgoll, „Geschichtsdeutung und Herrscherbild in Zeiten des Niedergangs. Demetrios Kydones über die Not des byzantinischen Reiches und Manuel II. Palaiologos", Sebastian Kolditz (Der.), *Geschehenes und Geschriebenes. Studien zu Ehren von G. S. Henrich und K.-P. Matschke* içinde (Leipzig, 2005), s. 191-221, burada s. 202-204. – Odak metin Patara'lı Sahte-Methodius'unkidir, bk. Anastasios Lolos, *Die Apokalypse des Ps.-Methodios* (Meisenheim am Glan, 1976), ve ay., *Die dritte und vierte Redaktion des Ps.-Methodios* (Meisenheim am Glan, 1978); Gerrit J. Reinink, *Die syrische Apokalypse des Pseudo-Methodius (CSCO, Script. Syri 220.)* (Lovanii, 1993); Harald Suermann, *Die geschichtstheologische Reaktion auf die einfallenden Muslime in der edessenischen Apokalyptik des 7. Jahrhunderts (Europ. Hochschulschriften 23/256)* (Frankfurt am Main, 1985) ve Hannes Möhring, *Der Weltkaiser der Endzeit. Entstehung, Wandel und Wirkung einer tausendjährigen Weissagung (Mittelalter-Forschungen 3)* (Stuttgart, 2000).

10 Romanos Melodos'un 54 numaralı ilahisi için bk. Eva Catafygiotou Topping, "On Earthquakes and Fires: Romanos' Encomium to Justinian" *Byzantinische Zeitschrift* 71 (1978), s. 22-25, Jan H. Barkhuizen, "Romanos and the Nika Riots: a Religious Perspective." *Ekklesiastikos Pharos* N. S. 1 (1990), s. 30-39, ve ay., „Romanos Melodos: On Earthquakes and Fires", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 45 (1995), s. 1-18, Mischa Meier, *Das andere Zeitalter Justinians. Kontingenzerfahrung und Kontingenzbewältigung im 6. Jahrhundert n. Chr.* (Göttingen, 2003), s. 631-634 ve değişik yerlerde.

11 Kaynakça için bk. Angeliki E. Laiou (Der.), *Urbs Capta: The Fourth Crusade and its Consequences / La IVe Croisade et ses conséquences* (Paris, 2005); Thomas F. Madden (Der.), *The Fourth Crusade: event, aftermath, and perceptions. Papers from the sixth conference of the society for the study of the crusades and the Latin East* (Aldershot, 2008); Pierantonio Piatti (Der.), *The Fourth Crusade Revisited, Atti della Conferenza Internazionale nell'Ottavo Centenario della IV Crociata*, Arnoldi (Vatikan, 2008). – Daha fazlası için bk. Laura Ineneghi, "Η Άλωση πριν την Άλωση. La conquista prima della Conquista.", Encarnación Motos Guirao / Moschos Morfakidis Filactós (Der.), *Constantinopla. 550 años de su caída/Κωνσταντινούπολη. 550 χρόνια από την άλωση*, II, Granada (Granada, 2006), s. 19-28, ve Johannes Koder, „Selektive Erinnerung bei Zeitzeugen: Berichte über die Eroberung Konstantinopels im Jahr 1204", *Wiener Humanistische Blätter* 47 (2005), s. 28-50.

12 Bir örnek: 1376 sonbaharında Demetrios Kydones, İoannis Laskaris Kalopheros' a hitap ettiği bir mektupta, Roma Kilisesi'nden ve Batı Hıristiyanlığı'ndan bir yardım beklenmemesi gerektiğini, çünkü „görünüdüğü üzere bir ı ın ya da daha çok kendi günahlarımız buna karşı çalışıyorlar" diye yazar (διὰμονός τινος, ὡς ἔοικεν, ἡ μᾶλλον τῶν ἡμετέρων ἁμαρτημάτων, ἀντιπραττόντων), Raymond Joseph Loenertz (Der.), *Démétrius Cydonès. Correspondance (Studi e Testi 208)* Vatikan, 1960), Mektup 167, Z. 43 vd.

13 Bk. Barbara R. Reinsch, „Mehmet der Eroberer in der Darstellung der zeitgenössischen byzantinischen Geschichtsschreiber.", Asutay-Effenberger / Rehm, *Sultan Mehmed* içinde, s. 15-30.

14 Οἱ σεισμοὶ ἐπὶ μακρὸν ἔνεκα τῆς συστάσεως καὶ ὁμοιοίας τῶν χωρῶν, ἤγουν τὴν ἐκκλησιὰν, ἡ ἐν τῷ Λουγδούνῳ γ' νομίσμη σύνοδος ἐν ταῖς ἡμέραις τοῦ πρώτου Παλαιολόγου, ἡ ἐν Φλωρεντίᾳ γενομένη σύνοδος ἐν ταῖς ἡμέραις τοῦ ὑστάτου τῶν βασιλέων Παλαιολόγων, καὶ τὸν ἀνεῖ θεία καὶ ἱερᾷ μυσταγωγία αὐτῇ οἱ γενόμενοι ἐκεῖ ἀφορισμοὶς ἀλύτοις ἐπ' ὀνόματι τῆς Ἁγίας Τριάδος

μέλλωσιν ἐξᾶραι τὸ μνημόσυνον αὐτῶν ἐκ γῆς καὶ σὺν αὐτοῖς τὸ τῆς Πόλεως, *Dukas*, der. Vasile Grecu (Bükreş, 1958), 36.6, krş. age. 37.5; ... διὰ τὰς παραβάσεις καὶ ἀνομίας τῶν κατοικούντων, ve bununla ilgili tartışma Philippides / Hanak, *The Siege*, s. 227-231.

15 Περὶ μὲν τοὺς τοῦ Βυζαντίου Ἕλληνας τοσαῦτα ἐγένετο-δοκεῖ δέ ἡ ξυμφορὰ αὕτη μεγίστη τῶν κατὰ τὴν οἰκουμένην γενομένων ὑπερβαλέσθαι τῷ πάθει, καὶ τῇ τῶν Ἰλίου παραπλησίαν γεγονέναι, δίκην γενέσθαι τοῦ Ἰλίου ὑπὸ τῶν βαρβάρων τοῖς Ἕλλησι <πασσυδὶ> ἀπολουμένοις, καὶ οὔτω τοὺς Ῥωμαίους οἴεσθαι ξυμβῆναι, τὴν τίσιν ἀφ'ἑῴας τοῖς Ἕλλησι τῆς πάλαι ποτέ γενομένης Ἰλίου ξυμφορᾶς, *Laonikos Chalcocandyles*, der. Eugen Darkó (Budapeşte 1922-1927), s. 166-167. – Mehmed'in Konstantinopolis'in yağmalanması sırasında, Pallas Athene Tapınağı'nda bir Troyalı bakireye tecavüz edilmesinin öcünü almak için Aya Sofya'da (Altar'da) bir bakirenin ırzına geçtiği yalnızca Batılı kaynaklarda iddia edilir; krş. Bunun için Philippides / Hanak, *The Siege*, s. 37vd., 208vd.

16 Diğer fetihler: Asurlulara ele geçirilen Babilon (İÖ 689), Galyalılarca ele geçirilen Roma (İÖ 387), Romalılarca ele geçirilen Kartaca (İÖ 146) ve Romalılarca ele geçirilen Kudüs (İS 70). Troya Savaşı kronolojisi için bak. S. Felix Jacoby, *Chronicum Parium* (Berlin, 1904), s. 38-39 ve 146-149.

17 Reinsch, *Kritobulos*, 1.68.4-9; bk. Andreas Rhoby, *Reminiszenzen an antike Stätten in der mittel- und spätbyzantinischen Literatur. Eine Untersuchung zur Antikenrezeption in Byzanz (Göttinger Studien zur Byzantinischen und Neugriechischen Philologie, 1)* (Göttingen, 2003), s. 153-157. – Chalkokondyles ve Kritovulos'un ifadeleri Nestor Iskander'de de bulunur, Mehmed'in "muhteşemTroya'yı yok edenleri yok ettiğini" yazar, bk. Pertusi, *La caduta*, I, s. 216-303, burada 296.

18 Κατεῖχε γὰρ αὐτὸν ἔρως σφοδρὸς τῆς τε πόλεως ταύτης καὶ τῶν ἐν αὐτῇ θεαμάτων, ὅτι ἤκουσε πολλὰ καὶ καλὰ περί τε τῆς σοφίας καὶ φρονήσεως τῶν ἐνταῦθα προγεγονότων ἀνδρῶν καὶ τῆς ἄλλης ἀνδρείας καὶ ἀρετῆς καὶ τῶν πολλῶν καὶ θαυμαστῶν ἔργων, ὧν ἐν τοῖς κατ' αὐτοὺς καιροῖς ἐπεδείξαντο καὶ πρὸς Ἕλληνας καὶ πρὸς βαρβάρους ἀγωνιζόμενοι· καὶ ἐπεθύμει ἰδεῖν τε καὶ ἱστορῆσαι τήν τε πόλιν καὶ τὰς ἄλλας ταύτης οἰκοδομὰς καὶ δὴ καὶ τὴν ἀκρόπολιν αὐτήν τοὺς τε τόπους, ἐν οἷς οἱ ἄνδρες ἐκεῖνοι ἐπολιτεύοντο καὶ ταῦτα ἔπραττον, καὶ τὴν ἄλλην πᾶσαν θέσιν τῆς χώρας τε καὶ κατάστασιν τῆς τε κατ' αὐτὴν θαλάσσης καὶ τῶν λιμένων καὶ νεωρίων, καὶ περὶ πάντων ἀπλῶς. καὶ εἶδε καὶ ἐθαύμασε καὶ ἐπῄνεσε καὶ μάλιστά γε δὴ τὴν ἀκρόπολιν ἀναβὰς ἐς αὐτὴν ἀπό τε τῶν ἐρειπίων καὶ τῶν λειψάνων ὡς σοφός τε καὶ φιλέλλην καί μέγας βασιλεὺς τὰ ἀρχαῖα καὶ ἄρτια στοχαζόμενός τε καὶ τεκμαιρόμενος. τοὺς δέ γε οἰκήτορας ταύτης αἰδοῖ τῶν προγόνων φιλανθρώπως τε εἶδε καὶ ἐδωρήσατο πολυτρόπως, καὶ πάντων ὧν ἤτησαν ἔτυχον παρ' αὐτοῦ ....Reinsch, *Kritobulos*, 3.9.5-6, Reinsch'in Almanca çevirisi, *Mehmet*, s. 193 vd. az sayıda değişikliklerle. (Kritovulos Tarihi, çev. Ari Çokona, s. 404-405) – Ortaçağ'daki Die *antiquam Atheniensis gloriam civitatis*'i burada daha fazla tartışamayız, bunun için bk. Herbert Hunger,"Athen in Byzanz. Traum und Realität." *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 40 (1990), s. 43-61, ve Erwin Fenster, *Laudes Constantinopolitanae (MBM 9)* (Münih, 1968), s. 77 ve 161-162, Rhoby, *Reminiszenzen*, s. 89-90, Johannes Koder, „Der Schutzbrief des Papstes Innozenz III. für die Kirche Athens", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 26 (1977), s.129-141, ay., "Zu einigen Textstellen bei Johannes Skylitzes", Cordula Scholz / Georgios Makris (Der.), *Polypleuros Nus. Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem 60. Geburtstag* içinde (*Byz. Archiv 19*) (Münih / Leipzig, 2000), s. 106-112 ve Cordula Scholz, *Graecia Sacra. Studien zur Kultur des mittelalterlichen Griechenland im Spiegel hagiographischer Quellen* (Frankfurt / Main, 1997), s. 231-235. –*Laonikos Chalkokondyles de*. 3. 211, Mehmed'in Akropolis'e hayran kaldığını söyler, *Tursun Beg* ise (İnalcık / Murphey), s. 43, Mehmed'in Atina ziyaretinden söz etmez.

19 ... καὶ τί γὰρ ἡ τὰ πλεῖστα καὶ κράτιστα τῆς Ἀσίας τε καὶ Εὐρώπης ἔχων ὑφ' ἑαυτὸν οὐκ ἀποχρῆν ἐνόμισεν αὐτῷ ταῦτα οὐδὲ τοῖς παροῦσιν ἡγάπησεν, ἀλλ' εὐθὺς πᾶσαν ἐπέτρεχε τὴν οἰκουμένην τῷ λογισμῷ καὶ τὴν ταύτης ἀρχὴν εἶχεν ἐν νῷ καὶ πρὸς Ἀλεξάνδρους ἐώρα καὶ Πομπηίους καὶ Καίσαρας καὶ τοὺς κατ' ἐκείνους βασιλεῖς τε καὶ στρατηγούς. Reinsch, *Kritobulos*, 1.5.1, Reinsch'in Almanca çevirisi, *Mehmet*, s. 44-45, az sayıda değişikliklerle, (*Kritovulos Tarihi*, çev. Çokona, s. 51)

20 ... εἶχε μέν γὰρ καὶ τὴν φύσιν συνεργοῦσαν καλῶς τὸ τε

δραστήριον αὐτῆς καὶ ὀξὺ περὶ πάντα καὶ τὸ τῆς ψυχῆς ἄγαν ἀρχικὸν καὶ βασιλικόν, μάλιστα δὲ πρὸς τοῦτο ἐνῆγον αὐτὸν ἥ τε σοφία καὶ τὸ πάντα τὰ τῶν παλαιῶν εἰδέναι καλῶς· ἤσκητο γὰρ ἐς ἄκρον πᾶσαν τὴν Ἀρράβων τε καὶ Περσῶν καὶ ὅση τῶν Ἑλλήνων ἐς τὴν Ἀρράβων τε καὶ Περσῶν γλῶσσαν μεθερμηνεύθη, λέγω δὴ τῶν ἀπὸ τοῦ Περιπάτου καὶ τῆς Στοᾶς, παιδευτὰς χρησάμενος Ἀρράβων τε καὶ Περσῶν τοῖς σπουδαιοτάτους τε καὶ σοφοῖς τὰ τοιαῦτα, Reinsch, *Kritobulos*, 1.6., Reinsch'in Almanca çevirisi, *Mehmet*, s. 45, az sayıda değişikliklerle (*Kritovulos Tarihi*, çev. Çokona, s. 53).

21 Örneğin bir anonim Osmanlı kroniği, Sultan'ın Konstantinopolis'in tarihine duyduğu özel ilgiyi aktarır, der. FriedrichGieşe, *Die altosmanischen Chroniken Tevârîh-i Âl-i Osmân* (Leipzig, 1922-1925) I, s. 74, II, s. 99-100, aktaran Peter Thorau, "Konstantinopel – al-Qustantiniya. Das zweite Rom als Mittelpunkt und Sinnbild des osmanischen Imperiums in der historischen Theologie Mehmedsdes Eroberers",Klaus M. Girardet (Der.), *Kaiser Konstantin der Große. Historische Leistung und Rezeption in Europa* içinde (Bonn, 2007), s. 143-161, burada s. 157.

22 *... se informa del sito de Italia, et de i luoghi doue capitono Anchise cum Enea et Antheuor, doue e la sede del papa, del imperator, quanti regni sono in Europa, la quale ha depenta cum il regni el luoghi die*, Edward W. Bodnar, *Cyriacus of Ancona and Athens (Coll. Latomus 43)* (Brüksel, 1960), s. 66 – 112 yüzyıldan beri Venedik'in kurucusu kabul edilmek onun Troyalı Antenor'un payınadüşmüştür, krş. Philippides / Hanak, *The Siege*, s. 211-213.

23 Ἀναγινώσκειν ἀεὶ ἡγάπα τὰ τε κατορθώματα καὶ βίους τοῦ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μακεδόνος καὶ τοῦ Ὀκταβίου Καίσαρος, Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλουτοῦ καὶ Φλαβίου καὶ Θεοδοσίου τοῦ ἐξ'ἱσπανίας βασιλέως Κωνσταντινουπόλεως, αἵτῶν καὶ ἐρευνᾶν ἠκριβῶς, ἵνα τοὺς πάντας ὑπερβῇ, *Georgius Sphrantzes, Memorii 1401 – 1477. În anexă: Pseudo-Phrantzes, Macarie Melissenos Cronica. 1258 – 1481*, der. Vasile Grecu (Bükreş, 1966), s. 232. – Metindeki yerl için bk. Philippides / Hanak, *The Siege*, s. 92, 139-191.

24 Setton, *The Papacy*, II, S. 142, A. 12 (Κηνσόκιμ ile), nihkemmel bir değerlendirme sunar; Emil Jacobs, "Mehmed II., der Eroberer, seine Beziehungen zur Renaissance und seine Büchersammlung", *Oriens 2* (1949), s. 6-32'de çizilen olumlu resme ilişkin şüphecilikle bakılır.

25 Ayrıntılı bir araştırma için bk. Marios Philippides, "The fall of Constantinople 1453: classical comparisons and the circle of Cardinal Isidore", *Viator* 38 (2007), s. 149-184, burada 356-366.

26 Mehmed ve Patrik II. Gennadios Scholarios hakkındaki üç anekdottan ikincisi de "büyük bir (Hıristiyan) Alim bilgeliği içinde geniş kültürlü bir Müslüman" dan bahseder, krş. Dean Sakel, "Some New Accounts of Sultan Mehmed and Patriarch Gennadius", 550. Yılında Fetih ve İstanbul içinde (The Conquest and Istanbul on the 550th Anniversaries), Proceedings (Ankara, 2007), s. 25-41, ve ay., "Three Tales for a Sultan// Three Tales on Mehmed the Conqueror and Patriarch Gennadius", *British Journal of Middle Eastern Studies* 35/2 (2008), s. 227-238, burada 234.

27 *Doctores quorum alter latine alter graece est eruditus ... Alexandrum Macedonem et C. Caesarem praecipue sibi imitandos delegit, quorum res gestas in linguam suam traduci effecit, in quibus legendis vel audiendis mirum delectatur in modum*, Nicola Sapundino 25 Ocak 1454'teki konuşma, der. Pertusi, *La caduta*, II, s. 130-132.

28 *... ogni dì se ʃa lezer historie romane, et de altri da uno compagno d.o Chiriaco d'Ancona, et da uno altro Italo, da questi se ʃa lezer Laertio, Herodoto, Livio, Quinto Curtio, Croniece de i papi, de imperatori, de re die Franza, de Longobardi*, Bodnar, Cyriacus, s. 66. – Herodot ve Livius'un yanında Diogenes Laertius (yak. İÖ 3. yy, *Bioi philosephon'un* yazarı) ve Quintus Curtius Rufus'un (İmparatorluk Dönemi Romalı tarihçi, *Historiae Alexandri Magni Macedonis* 'in yazarı) da adı geçer.

29 Babinger, *Mehmed*, s. 546. (Babinger, çev. Dost Körpe, İstanbul 2002, s. 398)

30 Ὁ στρατὸς τοῦ Μακεδόνος Ἀλεξάνδρου οὐχ ὁπόσῃ ποτὲ τοσοῦτος, ὡς τὸν ἀόν, οὐδὲ τοσαῦτας παρατάξεις ἔκετνος εἶχε *Sphrantzes, Greco*, s. 411.

31 σημεῖωσαι τίνες διέβησαν τὸν Ἑλλήσποντον ἀπὸ Ἀσίας τοῦτόν φασι διαβῆναι τὸν δεύτερον πρῶτον Ἀλέξανδρον τὸν Μακεδόνα, μετ' ὀμοιείας τε καὶ διάνοιαν στρατεύσαντα κατὰ Δαρείου τοῦ Περσῶν βασιλέως καὶ τῆς ὅλης Ἀσίας, καὶ μετ' ἐκείνου οὐδεὶς μετὰ Ῥωμαίους

Μάγνον Πομπήϊον. διέβη δὲ κάντοὺς ἡμετέρους χρόνους καὶ Τόμιμις ὁ Μασσαγετῶν τε καὶ Σκυθῶν βασιλεύς, ὑπηνίκα κατὰ Ὠκεανὸν τοῦ προγόνου τοῦ βασιλέως ἐστράτευσε σὺν ὅπλοις μέν γε καὶ στρατιᾷ, ἀλλὰ τῶν παρόδων αὐτὸς κρατῶν ἐκ πολλοῦ καὶ διὰ φιλίας τῆς αὐτοῦ παρευόμενος· διαβαίνει τοῦτον καὶ νῦν ὁ βασιλεὺς Μεχεμέτης, ἀλλὰ σὺν ὅπλοις τε καὶ πολέμῳ, τρίτος ἀπ' Ἀλεξάνδρου μετὰ Ῥωμαίους τε καὶ Πομπήϊον,Reinsch, *Kritobulos.* 4.4.3. (*Kritovulos Tarihi*, çev. Çokuşu, s. 501)

32 Ankara Savaşı'ndan (1402) önce yapılı bir konuşmasında Kserkses, Büyük İskender ve Dareios'u imacelendiğini: ... βασιλεὺς δὲ Παιαζήτης λέγεται εἰπεῖν τάδε. «τὸ πλῆθος ὅσικεν, ὦ ἄνδρες, ἢ ἐγὼ τεκμαίρομαι, ὑμᾶς δεδιττεσθαι. ἀλλ' ἐκεῖνο δή καὶ ὑμεῖς ἴστε, ὡς πλήθους οὐδὲν ὄψιές ἐστιν, ὅπου ἂν ἀρετὴ παραγένηται. ἴστε δὴ καὶ Σέρξην τὸν Δαρείου, βασιλέα Περσῶν, πλήθη ὀπόσα ἀγόμενος καὶ ἐς τὴν Εὐρώπην διαβὰς παρὰ βραχὺ ἐπῆλε ἀποθανούμενος, εἰ μὴ Μαρδόνιος ὑποστὰς ἐπήμυνεν αὐτῷ τὸν ὅλεθρον ἐπανιόντι ἐς Σοῦσα. καὶ Ἀλέξανδρον ἴστε, ὡς Δαρεῖῳ μαχεσάμενος τὸν τε βασιλείαν ἀφεῖλετο καὶ αὐτὸν ἀπέκτεινε,*Laonicus Chalcocondyles*, 1, Grecu, s. 139. 143-144. Yani Mehmed YunanlarlaAsyalılar arasındaki savaşın tarihini zikreden ilk Osmanlı hükümdarı değildi.

33 Batılı kaynaklarla karş. için bk. Philippides, *Mehmed*, s. 366-375

34 ... ἐκτίθεται δὲ καὶ τὰ ὀνόματα τῶν χωρῶν καὶ τόπων καὶ πόλεων Ἀρραβικῷς ἐν τῷ πίνακι χρησάμενος ἑρμηνεῖ τῷ σφετέρῳ υἱεῖ καλῶς ἡσκημένῳ τὴν Ἀράβων τε καὶ Ἑλλήνων,*Kritobulos*, Reinsch, 5.10.7; (Çokonya, *Kritovulos*, s.615) Bir 16.yy kroniğinde de ayrısı bulunur: Ὑπῆρχον γάρ ἐν τοῖς καιροῖς ἐκείνοις νέοι εὐγενέστατοι ἐντὸς τοῦ σαραγίου ἐκ τε Πόλεως καὶ Τραπεζοῦντας, ἐξ ὧν ἦν καὶ ὁ τοῦ Ἀμουρήτζη ὁ υἱὸς ὁ Μεχεμὲτ μπέϊς, λογιώτατος καὶ ἑλληνικῶς καὶ ἀραβικῶς, ὃς καὶ ὁρισμῷ τοῦ κρατοῦντος μετεγλώττισε τὰ ἡμέτερα βιβλία εἰς τὴν τῶν Ἀράβων γλῶττων γράψας αὐτὰ ἀκριβέστατα,Marios Philippides, *Emperors, Patriarchs and Sultans of Constantinople. 1373-1513. An Anonymous Greek Chronicle of the Sixteenth Century* (Brookline, Mass., 1990), 6 67.1-6. – *Keldani Kehaneti*'nin çevirisi için bk. Maria Mavroudi, "Byzantine Intellectuals Translating from Greek into Arabic at the Court of Mehmed the Conqueror", Ayla Ödekan, Nevra Necipoğlu, Engin Akyürek (Der.), *The Byzantine Court. Sources of Power and Culture. Papers from the Second International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium* içinde (İstanbul-2013), s. 195-207.

35 Ptolemaios-Geleneği için bk. Alfred Stückelberger / Gerd Graßhoff vd., *Ptolemaios. Handbuch der Geographie Griechisch – Deutsch. Einleitung, Text und Übersetzung. I* (Basel, 2006), s. 1 27-30 ve başka yerlerde (Die Codices Seragliensis 27 ve 57 Roby, *Mehmed*, s. 29, daki el yazmaları listesinde yoktur).

36 aktaran Philippides, *The Fall*, s. 358, A. 37.

37 ... *usa tre lengue turcha, greco, et schiavo*, Bodnar, *Cyriacus*, s. 66. – Mehmed'in *schiavo* bilgisi için olası bir açıklama 15. yüzyılın ilk yarısındaVenedik hükümdarlığı sırasında da Osmanlı Sarayı'nda bulunan Sırplardır. Özellikle üvey annesi Mara (yak. 1418-1487), Đurađ Branković'in kızı ve Sultan II. Murad'ın dul eşi Despina Hatun ile çok yakın bir ilişkisi vardı; Mehmed'den sadece yaklaşık 14 yaş büyüktü ve Murad'ın ölümünden (1451) evvel 30 yaşlarındayken onunla yakınlığı vardı, bk. Mihailo St. Popović, *Mara Branković, eine Frau zwischen dem christlichen und dem islamischen Kulturkreis im 15. Jahrhundert (Peleus. Studien zur Archäologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns 45)* (Mainz ve Ruhpolding, 2010), s. 73-76.

38 Πέντε διαλέκτους χωρὶς τῆς αὐτοῦ ὀρθῶς ὠμίλει· ἑλληνικήν, λατινικήν, ἀραβικήν, χαλδαϊκὴν καὶ περσικήν, *Sphrantzes*,Grecu, s. 234.

39 S. Christos G. Patrinelis, "Mehmed II the Conqueror and his Presumed Knowledge of Greek and Latin", *Viator* 2 (1971),s. 349-355.

40 S. Raby, *Mehmed*, hâlâ elde bulunan 15 el yazmasını (yak 1463ve yak. 1474 arasında tarihlenir) anlatır.

41 Krş. Philippides / Hanak, „Troy and Constantinople" bölümü, *TheSiege*, 193-214.

42 Ἀπὸ τούτου αἰεὶ ἠγήσαθαι τὸ Ἑλληνικὸν σφίσι εἶναι πολέμιον. Τὴν γὰρ Ἀσίην καὶ τὰ ἑνοικέοντα ἔθνεα βάρβαρα οἰκισθῆναι οἱ Πέρσαι, τὴν δὲ Εὐρώπην καὶ τὰ Ἑλληνικὸν ἤνητα κεχωρίσθαι. Οὕτω μὲν Πέρσαι λέγουσι γενέσθαι, καὶ διὰ τὴν Ἴλιον ἄλωσιν εὑρίσκουσι σφίσι ἐόδσαν τὴν ἀρχὴν τῆς ἔχθρης τῆς ἐς τοὺς Ἕλληνας,*Herodot* I.4.4 1.5.1. (Türkçe çeviri: *Herodotos Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen, İstanbul, 1983, s. 22)

43 *Quam ob rem urbe primogenia orbis terrarum genti unique omnium id est alterum Alexandriam et eam et*

dici vult. Unde et Arianum, qui res gestas Alexandri diligentissime scripsit quotiethe hermelegere consuevit, aktaran Philippides, *Mehmed*, 359, A. 40. –Lauro Quirini (*quotiethe hermie*) için bk. Agostino Pertusi, "Le epistole storiche di Lauro Quirini sulla caduta di Costantinopoli e la potenza dei Turchi", Konrad Krautter, *Lauro Quirini humanista* içinde (Floransa, 1977), s. 163-259.

44 S. Roby, *Mehmed*, s. 29 ("Checklist of Manuscripts") ve başka yerlerde.

45 ... ὁ δὲ [scil. Ἀλέξανδρος] τιμωρήσασθαι ἐθέλειν Πέρσας ἔφασκεν ἀνθ' ὧν ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα ἐλάσαντες τάς τε Ἀθήνας κατέσκαψαν καὶ τὰ ἱερὰ ἐνέπρησαν, καὶ ὅσα ἄλλα κακὰ τοὺς Ἕλληνας εἰργάσαντο, ὑπέρ τούτων δίκας λαβεῖν. ἀλλ' οὐδ' ἀμοὶ δοκεῖ σὺν νῷ ὁρᾶσαι τοῦτό γε Ἀλέξανδρος οὐδὲ εἶναί τις αὐτῇ Περσῶν τῶν πάλαι τιμωρία, *Arrianus, Anabasis*, 3.18.12.

46 *Nicetae Choniatae historia*, der. Ioannes A. J. van Dieten (Berlin, 1975), s. 652. .., εἶπον δ' ἂν ὡς καὶ ἀντίποινα τοῦ τὴν Τροίαν ἠθαλῶσθαι πυρὶ τατζσατζ σχετλίως φρυκτευθέντι φιλότητι οἱ Αἰνειάδαι οὗτοι πυρί σε κατέκριναν, ἴζωπυ δα söylemeliyim ki, Aeneas'in oğulları senin rezil aşklarınla tutuşan Troia'nın yanmasının intikamını almakiçin seni ateşe atıp yakmakla cezalandırdı,.. (Işın Demirkent, *Niketas Khoniates'in Historia'sı*, İstanbul 2004, s. 245.) çev.notu.]

47 *Troies fu a nos anchiseurs, et chil qui en escaperent si s'en vinrent manoir ia dont nous sommes venu, et pour che que fu a nos anchiseurs, sommes nous chi venus conquerre tere*, diye cevap verir şövalye Pierre de Bracheur, kendisine Bizans'in işgalinin sebepleri soruldığunda, bk. Philippe Lauer, *Robert de Clari, La conquête de Constantinople. (Les classiques franc. du Moyen Âge. 40)* (Paris, 1924), s, 106.

48 Wolfgang O. Schmitt, "Lateinische Literatur in Byzanz. Die Übersetzungen des Maximos Planudes und die moderne Forschung", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 17 (1968), s. 127-147, burada 138-140. – Bir yarım yüzyıl sonra Nikephoros Gregoras Maximos'a, Selanik'teki Hortaitu-Manastırının papazı, yazdığı bir mektupta Aeneas'in Troya'dan, τὸ μέγα τῆς οἰκουμένης ὄνομα, Italya ve Roma'ya geldiğinden ve orayı ele geçirdiğinden bahseder, der. Pietro A. M. Leone, *Nicephori Gregorae epistulae* (Matino, 1983), 21, l. 66-71.

49 Ἕκτωρ, ὁ τοῦ Πριάμου καὶ τῆς Ἑκάβης υἱός, ὁ πάντων οἷμαι τῶν Τρώων καὶ τῶν Ἑλλήνων στρατηγικώτερός τε καὶ ἀνδρειότερος, Hugo Hinck (Der.), *Isaak Porphyrogennetos. De proprietate et characteribus Graecorum et Troianorum, qui ad Troiam convenerant, Polemonis Declamationes quae exstant duae. Accedunt excerpta e Callinici, Adriani, Jamblichi, Diodori libris et Isaaci Porphyrogenneti* (Leipzig, 1873), s. 87.10-11, krş. age., 74-75, yazarın Troya'yı yıkan Priamos'un μαιφόνος'u ("katil") olan Neoptolemos hakkındaki eleştirileri. – Mehmed muhtemelen Isaak Porphyrogennetos'un eserini bilmiyordu,

50 Bk. örneğin Τεῦκροι· οἱ Τρῶες, Moritz Schmidt (Der.), *Hesychii Alexandrini lexicon*, III (Halle, 1861), tau 686, ve ... ὄνομα τοῦτο ἐπιχώριον τοῖς Τρωσί, Τεῦκροι γὰρ οἱ Τρῶες, *Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis commentarii ad Homeri Iliadem pertinentes*, der. Marchinus van der Valk, II (Leiden, 1976), 581,15-16.

51 Daha eski tarihli bir belge için Enea Silvio (Pius II., Papa 1458-1464): *Video complures aetatis nostrae non auctores aut poetas duntaxat, verum etiam historicos eo errore teneri, ut Teucrorum nomine Turcas appellent*, Opera omnia (Basel, 1551), s. 394.

52 Hippolyte Noiret (Der.), *Lettres inédites de Michel Apostolis* (Paris, 1889). Mektuplar 16, 57, 63, 64, 73, 90, 105, 125.

53 Ἐντεῦθεν, ἀναμνησθέντες οὗτοι τοὺς Τεύκρους ἐξ αἵματος τοῦ Τεύκρου τὴν δίζαν κατάγοντας, τῇ Κρήτῃ προσέσχον, Manolis Papathomopoulos / Isabella Tsavare (Der.), Ὀβιδίου περὶ μεταμορφώσεων ὃ μετήνεγκεν ἐκ τῆς Λατίνων φωνῆς εἰς τὴνἙλλάδα Μάξιμος μοναχὸς ὁ Πλανούδης (Atina, 2002), 13.958.

54 Örnek: ... Σκύθαις ... τουτέστιν Ἀβάροις καὶ Τούρκοις, Sahte-Maurikios, *Strategikon*, 11.2 Pinax.

55 Örnekler: *Constantine Porphyrogenitus. De Administrando Imperio*, der. Gyula Moravcsik (Washington, D.C., 1967), c. 38.62: .. κατασκηνῶσαν τὸ προρρηθὲν ἔθνος τῶν Τούρκων πρὸς ἀνατολὴν εἰς τὰ τῆς Περσίδος μέρη μέχρι τοῦ νῦν ... ; *Michael Attaleiata, Historia*, der. Immaculada Perez Martin (Madrid, 2002), s. 105.10-11): ... οἱ Πέρσαι (Τούρκους δὲ τούτους νυνὶ ὁ λόγος οἶδε καλεῖν) ...; *Nikolaos Mesarites, a. 1200/1*, der. August Heisenberg (Leipzig, 1907), s. 21): ὁ τὰ μεγάλα κατὰ τὴν Ἀσίαν ἰσχύων Πέρσης τὴν σήμερον. – Bir özel durum tabii ki İmparator II. Manuel'i -Bir Persie Dialogu-dur, çünkü Manuel'in konuşma partneri aslında Pers kökenliydi, bk. Erich Trapp, *Manuel II. Palaiologos. Dialoge mit einem "Perser"* (Viyana, 1966). – II. Mehmed'in Konstantinopolis'in fethinden kısa süre sonra Iustinianus'un, 543/544'te Perslere karşı kazanılan zaferi kutlamak için *Augusteon*'da bir sütunun üzerinde yaptırılan atlı heykelinin kaldırılmasını emretmesi şüphesiz tesadüfür, çünkü onu Büyük Konstantin'in heykeli zannediyordu, krş. Julian Raby, "Mehmed the Conqueror and the Equestrian Statue of the Augustaion", *Illinois Classical Studies* 12 (1987), s. 305-313; Arne Effenberger,"Zu den beiden Reiterstandbildern auf dem Tauros von Konstantinopel", *Millennium* 5 (2008), s. 261–297; Rainer Stichel,"Zum Bronzekoloß Justinians I. vom Augusteion in Konstantinopel.", Kurt Gschwantler (Der.), *Griechische und römische Statuetten und Großbronzen* içinde (Viyana, 1988), s. 130-136

56 Diğer isimler için bk. Koray Durak. "Defining the 'Turk': Mechanisms of Establishing Contemporary Meaning in the Archaizing Language of the Byzantines", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 59 (2009), s. 63-78.

57 βαρβάρων δ'"Ελληνας ἄρχειν εἰκός, Iphigenie in Aulis, v. 1400.

58 ... ὅσοι μὲν οὖν τοσοῦτον διεστᾶσιν ὅσον ψυχὴ σώματος καὶ ἄνθρωπος θηρίου ..., οὗτοι μὲν εἰσι φύσει δοῦλοι, ... ἔστι γὰρ φύσει δοῦλος ὁ δυνάμενος ἄλλου εἶναι (διὸ καὶ ἄλλου ἐστίν) καὶ ὁ κοινωνῶν λόγου τοσοῦτον ὅσον αἰσθάνεσθαι ἀλλὰ μὴ ἔχειν, *Aristotelis politica*, der. William D. Ross (Oxford, 1957), 1254b, cf. age. 1285a: διὰ γὰρ τὸ δουλικώτερον εἶναι τὰ ἤθη φύσει οἱ μὲν βάρβαροι τῶν Ἑλλήνων, οἱ δὲ περὶ τὴν Ἀσίαν τῶν περὶ τὴν Εὐρώπην, ὑπομένουσι τὴν δεσποτικὴν ἀρχὴν οὐδὲν δυσχεραίνοντες,ve age. 1252b: φασὶν οἱ ποιηταὶ "βαρβάρων δ'"Ελληνας ἄρχειν εἰκός", ὡς ταὐτὸ φύσει βάρβαρον καὶ δοῦλον ὄν– (Türkçe çev. Aristoteles, *Politika*, çev. Mete Tunçay, İstanbul 1983, s. 13-14) Teorik arkaplan için bk. örn. Reinhart Koselleck, *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten* (Frankfurt am Main, 1979), s. 218-220.

59 Seçme kaynakça: Heribert J. Gleixner, *Das Alexanderbild der Byzantiner* (Münih, 1961); Willem J. Aerts (Der.), *Alexander the Great in the Middle Ages. Ten Studies on the Last Days of Alexander in Literary and Historical Writing* (Nijmegen, 1978); Alexander Demandt, *Alexander der Große: Leben und Legende* (Münih, 2009); ayrıca bk. Hans-Joachim Gehrke, *Alexander der Große* (Münih, 52008).

60 En küçük oğluna Alexandros ismini vermişti, bunun için bk. Johannes Koder, "Mazedonien in Quellen der Mazedonischen Dynastie",*Synodia. Studia humanitatis Antonio Garzya septuagenario ab amicis atque discipulis dicata* içinde, (der.) Ugo Criscuolo / Ricardo Maisano (Napoli, 1997), s. 541-549.

61 ... αὐτοκράτωρ Βασίλειος ὠμᾶτο μέν ἐκ τῆς Μακεδόνων γῆς, τὸ δέ γένος ἐλέκτο ἐξ Ἀρμενίων ἔθνους Ἀρσακίων,Theophanes cont. (Vita Basilii) 5.2 (ciz Bonn), bk. Koder, *Mazedonien*, und Cyrille Toumanoff, "The Third-Century Armenian Arsacids: A Chronological and Genealogical Commentary", *Revue des Études Arméniennes*, n. s. 6 (1969), s. 233-281.

62 Krş. Photios, *Bibliotheke*, Cod. 58 (öz. 17a), das Exzerpt aus Arrians *Parthika*, ve Cod. 241 (324b): Βασιλεὺς μὲν δὴ Ἀρμενίας τότε ἦν Ἀραάκης.

63 Burada *megale Asia*'yı üçe ayırır, 1. *idios Asia*, bununla Küçük Asya'yı, Anadolu'yu kasteder (Τῆς ἰδίως καλουμένης Ἀσίας θέσις), 2. *ephezes Asia*, Küçük Asya'ya ve İS 2. yüzyıldaki Roma dünyasına komşu bölgeler (Ἔκθεσις τῶν ἐφεξῆς μερῶν τῆς Μεγάλης Ἀσίας), ve 3. *eschata mere*. Asya'nın en uzak yerleri (Ἔκθεσις τῶν ἐσχάτων μερῶν τῆς Μεγάλης Ἀσίας), Stückelberger vd., *Ptolemaios*, II. s. 484, 594, 684.

64 ... τὴν μεγάλην Ἀσίαν, ἐν ᾗ κατοικοῦσιν Ἰνδοί καὶ Αἰθίοπες καὶ Αἰγύπτιοι, Konstantinos Porphyrogennetos, *De thematibus (Asia 1)*, s. 60. – Belkide imparator bu bilgiyi en azından dolaylı olarak Ptolemaios'tan almıştır, fakat eserinde ondan bahsetmez (Strabon terimi kullanmaz). Ama Ioannis Lydos'tan da almış olması muhtemeldir, *De ostentis* 55.21, 57.25-26.

65 ... καὶ βάλλ' οὕτως, φίλη μοι κεφαλή, βαρβαροφώνους δὲ Ἰταλοὺς ἓα φθιν̈σθειν, τὴν τοῦ Χριστοῦ λατρείαν εἰς χρυσολατρείαν μεταθεμένους καὶ παρασυμβληθέντας τοῖς χρυσωρυχοῦσι μύριμξιν ὡς εἶδε καὶ Μίδου τοῦ Φρυγὸς τὰ κατ' εὐχὴν ἀποτελέσματα τοὺς ἀσεβεῖς καταλάβοιεν,Foteini Kolovou (Der.), *Michaelia Choniatae epistulae (Corpus fontium historiae Byzantinae*

41) (Berlin, 2001), 148.30-34, ayrıca bkz. ay., 93.15-16: Ἰταλοὺς, ὑπὲρ τὰς μυθικὰς Ἀρπυίας τὴν τῶν ἀνθρώπων τροφὴν ἁρπάζοντας, ve 146.22 βαρβάροις Ἰταλοῖς.

66 ... βαρβάροις ἐλαχεν Ἰταλοῖς τὸ ἑκεῖσε δουλεύειν ἑλλήνικόν, William Lameere, La tradition manuscrite de la correspondance de Grégoire de Chypre Patriarche de Constantinople (1283-1289) (Études de philologie, d'archéologie et d'histoire anciennes 2) (Brüksel / Roma, 1937), s. 177.

67 ... ἀνθρώπους βαρβάρους καὶ αἱμοχάρους ἐξ ἀδικίας; Ἰταλοὶ δέ καὶ αὖθις ἐν ὑπερημερίαις διέτριβον τὸν καιρόν, πολλὰ ἀτάσθαλα καὶ ἀθέμια πράττοντες, καὶ πρὸς Ἀλανοὺς εἰς διενέξεις ἀκαίρους ἐχώρουν,*Le version brève des Relations Historiques de Georges Pachymérès*, I-II, der. Albert Failler (Paris, 2001-2002), II.21.120 (benzeri II.31.5).

68 Kai yàp où βάρβαροι μόνον, ἀλλὰ καὶ Ἰταλοὶ ...,Johannes Kantakuzenos, *Historiai* I 196 (Bonn).

69 1204 için bk. Angeliki Laiou, "Byzantium and the Crusades in the Twelfth Century: Why Was the Fourth Crusade Late in Coming?", Laiou içinde, s. 17-40. 1071'in önemi için bk. Johannes Koder, „Zeitenwenden'. Zur Periodisierungsfrage aus byzantinischer Sicht", *Byzantinische Zeitschrift* 84/85 (1991-1992), s. 409-422; ayrıca Stefanos Yerasimos tarafından konu edilen kehânet için bk. Stephane Yerasimos, *La fondation de Constantinople et de Sainte-Sophie dans les traditions turques: légendes d'Empire* (Bibliothèque de l'Institut Français d'Études Anatoliennes *d'Istanbul 31*) (Paris, 1990), s. 133.

70 ... e Maumetto, che esso Turcho dice che Dio dando el primo Maumetto propheta per dare la legge a popoli et che la de' a una parte, ma che Dio à hora mandato lui secondo Maumetto per ampliare la sua legge, ala quale intende fare venire tutti i christiani. Et molto più potente essere li pare che Cesare, Alexandro o alcuno altro principe mai, quale abbia haspirato al dominio del mondo, Leonardo Benvolienti, Signoria'ya 22. Kasım 1453 tarihli rapordan, Pertusi, *La caduta*. II, s. 109.

71 Sultan Mehmed'in öğretmeni Akşemseddin (ö. 1460) onu Peygamberin bir hadisini aktararak Konstantinopolis'in fethi için cesaretlendiriyordu. Peygamber Ahmed ibn Hanbal'a(8./9. yy) göre şu kehanette bulunmuştu: *Konstantiniyye mutlaka fethedileceektir. Onu fetheden komutan ne güzel komutan, onu fetheden asker ne mutlu askerdir!* (Hakim, 4.422, Buhari'de de aynısı, Tarikh *as-Saghrir*, 139; ve İbn Hanbal, 4.335). Konstantinopolis fatihinin peygamberin adını taşıyacağını söyleyen bir başka hadiste *Kitâb al-uyûn*'da alıntılanır: Marius Canard, "Les expéditions des Arabes contre Constantinople dans l'histoire et dans la légende", *Journal Asiatique* 208 (1926), s. 61-121, burada 84 ve 107've Reinhard Eisener, *Zwischen Faktum und Fiktion: eine Studie zum Umayyadenkalifen Sulaiman b. Abdalmalik und seinem Bild in den Quellen* (Wiesbaden, 1987), s. 129, A. 481-482 ile.

72 Anne-Kız karşılaştırması, Manuel Chrysoloras'in († 1415) Eski ve Yeni Roma'nın *Synkrisis*'inden (der. Cristina Billò, 15.15f.) kaynaklanabilir, olasılıkla Paulos Silentiarios'un († vor 581) Hagia Sophia'nın *Ekphrasis*'inden (der. P. Friedländer, v. 164-167) almıştır, bunun için bk. Andreas Rhoby, "Theodoros Metochites' Byzantios und Other City Encomia of the 13th and 14th Centuries", P. Odorico / Ch. Messis (Der.), Villes de toute beauté. L'ekphrasis descrités dans les littératures byzantine et byzantino-slaves. Actes du colloque international içinde, Prag, 25-26 Kasım 2011 (Paris, 2012), s. 81-99, burada 93vd.

73 *Ad haec omnes cogitationes, cuneta consilia dirigit, ad haec apparatus omnes copiasque maritimas et pedestres componit struitque, innixus vaticiniis et praedicationibus quibusdam quae sibi regnum Italiae et urbis Romae expugnationem promittunt: ait sibi esse sedi coelitus Constantini sedem, hanc vero Romam esse, non Constantinopolim videri aequum imperio congruere, quasi filium vi ceperit, hanc illum matrem capere posse*, Nicola Sagundino, 25. Ocak 1454, Pertusi, *La caduta*, II, s. 132.

74 Thrasin Beg, Philippides / Hanak, fol. 43 ve 55-56.

75 Mehmed'in "Dünya egemenliği iddiası" için bk. Thorau, *Konstantinopel*, s. 154-157, ve ay., „Von Karl dem Großen zum Türken von Zsitva Torok. Zum Weltherrschaftsanspruch Sultan Mehmeds II. und dem Wiederaufleben des Zweikaiserproblems nach der Eroberung Konstantinopels", *Historische Zeitschrift* 279 (2004), s. 309-334.

76 ... tutto dice dover essere lo Imperio del mundo, una fede, uno monarchia, Jacopo de' Languschi in der Chronik des Zorzi Dolfin, aktaran Setton, *The Papacy*, II, s. 257-258, A. 23.

77 Otranto'nun 1480/1481'de kısa süreli Osmanlılarca işgali, bk. Ferenc Majoros / Bernd Rill, *Das Osmanische Reich 1300-1922* (Augsburg, 2002), s. 175-176.

78 Burada bir parantez açalım: Mehmed'in evrensel tutkuları 16. yüzyılda Bab-ı Âli'de Büyük İskender'in bir başka hayranı tarafından, Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) tarafından tekrar canlandırıldı. "Emir-ül müminin ve halife, Cihan padişahı" ve eşdeğer karşılık çağdaşı V. Karl (1520-1556, ö. 1558) bk. Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300–1650. The Structure of Power* (Basingstoke, 2002), s. 49-54.

79 S. Angelo Mercati, "Le due lettere di Giorgio da Trebisonda a Maometto II", *Orientalia Christiana Periodica* 9 (1943), s. 65-99 ve Möhring'deki kaynakça, *Der Weltkaiser*, s. 344, A. 237.

80 Reinhold F. Glei / Markus Köhler (Der.), *Pius II. Papa. Epistola ad Mahumetem* (Trieste, 2001), s. 143–145. – Pius II. için ayrıca bk. Philippides / Hanak, *The Siege*, s. 104-107.

81 Mehmed'e karşı yazılmış anonim bir risale bunun hakkında şöyle der: καὶ αὐτὸ τὸ ὄνομα τὸ στέρψει νὰ λέν' τῶν Ῥωμαίων βασιλέα, Armand Delatte (Der.), *Anecdota Atheneusia* (Liège / Paris, 1927), s. 353.20-21, bk. Gerhard Podskalsky, *Byzantinische Reichseschatologie* (Münih, 1972), s. 61-63. – Turʾaun Beg, İnalcık / Murphey, f. 33, Mehmed'in son Bizans imparatorunun *Kayser-i Rum ünvanı taşıdığını kabul etmediğini yazar.*

82 *Hakan* (veya) *Sulṭân al-baḥrayn wa-l-baḥrayn*, Johannes H. Kramers, *Encyclopédie de l'Islam. nouvelle Édition*, IX içinde(Leiden, 1998), s. 886.

83 Turʾsun Beg, Philippides / Hanak, fol. 51r, onun için "cihan padişahı"ı unvanını da kullanıyordu.

84 Αὐτοκράτορι μεγίστῳ, βασιλεῖ βασιλέων Μεχεμέτει, εὐτυχεῖ, νικητῇ, τροπαιοῦχῳ, θριαμβευτῇ, ἀηττήτῳ, κυρίῳ γῆς καὶ θαλάσσης θεοῦ θελήματι. Latince karşılıkları için bk. Gerhard Rösch, *Onoma basileias. Studien zum oströmischen Herrscherideal und seiner Verwendung in der Zeit von 976 bis 1204* (Byzantina Vindobonensia 16) (Viyana, 1978), s. 43-47ve 168-171.

85 Halil İnalcık, İstanbul, *Encyclopédie de l'Islam. nouvelle Édition*, IV içinde (Leiden, 1978), s. 233-259, burada 224 ve 234. – Ayrıca bk. Demetrius J. Georgacas, "The Names of Constantinople", *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 78 (1947), s. 347–367, Nr. 25, burada 366-367.

86 *Kritobulos*'un çağdaş anlatıları 2.1-2,10.22 ve 3.11-13, ve *Dukas* bk. 423; bk. Friedrich Giese (Der.), *Aşık Paşa* (Leipzig, 1929), s. 132-133; ayrıca bk. İnalcık, *İstanbul*, s. 234-242; Thorau, *Konstantinopel*, s. 152-154; Halil İnalcık, "The Policy of Mehmed II towards the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City" *Dumbarton Oaks Papers* 23/24 (1969-1970), s. 229-249, Ömür Bakirer, "Quellen und Dokumente zu Mehmet dem Eroberer als Patron der Architektur". Asutay Effenberger / Rehm, *Sultan Mehmet* içinde, s. 41-57 ve özell. Çiğdem Kafescioğlu, *Constantinopolis / Istanbul. Cultural Encounter, Imperial Vision, and the Construction of the Ottoman Capital* (University Park, Pennsylvania, 2009, kaynakça ile.

87 Gülru Necipoğlu, "The Life of an Imperial Monument, Hagia Sophia after Byzantium", Robert Mark / Ahmed Ş. Çakmak (Der.), *Hagia Sophia from Justinian to the Present* içinde (Cambridge, 1992), s. 195-225, Mansouri M, Tabar, "La mosquée de Constantinople à l'époque byzantine d'après un manuscrit arabe (BN de Paris)", *Byzantiaka* 11 (1991), s. 117-127 ve Kafescioğlu, *Constantinopolis*, s. 18-22, kaynakça ile

88 at-Tabari, *Târîh ar-rusûl wa l-mulûk*, der. Michael J. de Goeje, III (Leiden, 1901), s. 2324,'ye göre mezarı Bizans zamanında da saygı görürdü, çünkü kuraklık sırasında koruyucu aziz olarak yardım ettiğine inanılıyordu.

89 Evliyâ Çelebi bu efsaneyi anlatır, aktaran Klaus Kreiser, *Istanbul, ein historischer Stadtführer* (Münih, 2009), s. 183-184, ayrıca bk. Kafescioğlu, *Constantinopolis*, s. 45-51, kaynakça ile.

90 Bunun için Stéphane Gérasimos, „Η επανοίκηση της Κωνσταντινούπολης μετά την άλωση",Tonia Kiousopoulou (Der.), 1453: Η άλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση από τους μεσαιωνικούς στους νεωτέρους χρόνους içinde (Herakleion, 2005), s. 3-21; Elisabeth Zachariadou, „Constantinople se repeuple". ay., s. 47-59, kaynakçayla beraber.

91 Ayrıntılar için Marie-Hélène Blanchet, *Georges-Gennadios Scholarios (vers 1400 - vers 1472), un intellectuel orthodoxe face à la disparition de l'Empire byzantin (Archives de l'Orient chrétien 30)* (Paris, 2008), s. 70-84 ve 85-98; İlkukî dan'un için bk. Günter Hertig, „Das islamische Recht und die Invektive des Gennadios Scholarios", *Balkan Studies* 9 (1968), s. 111-138, patrikliğe atanması için bk. Paraskeuas Kontares, „Θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο της πρώτες 200υ αιώνα" (Atina, 1998), s. 121-146.

92 Λίαν ἦν εὐφραινόμενος ὁμιλεῖν καὶ διαλέγεσθαι μετὰ σοφῶν καὶ συνετῶν ἀνδρῶν· διὰ τοῦτο καὶ παρεμύθησεν κῦρ Γεννάδιον ἡγάπα καὶ ἤκουεν αὐτοῦ καὶ σπανίως ὡμίλει αὐτῷ, *Sphrantzes*, Greek, s. 464, İngiliz ve yüzyıl Kroniği, der. Marios Philippides, *Emperor*, s. 67

93 Bk. Franz Babinger, *Ein weiteres Sultansbildnis von Gentile Bellini? (Sitzungsberichte der phil.-hist. Klasse 237/3)* (Viyana, 1961); Esin Atıl, "Ottoman Miniature Painting under Sultan Mehmed II", *Ars Orientalis* 9 içinde (1973), s. 103–120; Kaynakça için bk. Assunay Uffenberger / Rehm, *Sultan Mehmet*.

94 O zaman Josef Bryennios uyarıcı olarak konuşuyordu, s. Paulos Gounarides, "Ἰωσὴφ Βρυέννιος, προφήτης τῆς καταστροφῆς", Kiousopoulou içinde, *Hellenes*, s. 133-145.

95 Bunun için Bojana Pavlović, "Fear of the Turks in the Letters of Demetrios Kydones (1352-1371)", *Byzantine World in the Balkans* içinde, der. Bojana Krsmanović, Ljubomir Maksimović, Radivoj Radić, II (Belgrad, 2012), s. 373-383(Dili Sırpça, İngilizce özet).

96 Ἴσθι δέ ὡς εἰ μηδέ νῦν εἰς ἔργον δέχουσι τὰς κατὰ τῶν ἀσεβῶν ἀπειλάς, ἀλλ' ἐν τῷ ψηφίζεσθαι καὶ παρασκευάζεσθαι καὶ τοῦτο παρέλθοι τὸ ἔτος, ἀλώσεται μέν ἡ μεγάλη Πόλις – τοῦτο γὰρ μόνον οὐχὶ φωνὴν ἀφιέντα διδάσκει τὰ πράγματα. κρατηθείσης δέ ταύτης περὶ τὴν Ἑλλάν καὶ τὸν Ῥῆνον ἀναγκασθήσονται πολεμεῖν τοῖς βαρβάροις. οὐκ ἐκεῖνος δέ μόνον, ἀλλὰ καὶ πᾶσιν ὅσοι τὴν Μαιῶτιν καὶ τὴν Βόσπορον καὶ τὴν Ἀσίαν δλην οἰκοῦσιν. τῆς γὰρ βασιλείας ἀλοὺσης πάντες οὗτοι δουλεύσουσι τοῖς κρατήσουσι, καὶ οὐκ ἀγαπήσουσιν εἰ τῆς Ἀνατολῆς δουλευούσης ἄλλοι τρυφῶεν ἐπὶ τῆς Ἑσπέρας καθήμενοι, ἀλλ' ἀμυνοῦνται μετὰ τῶν βαρβάρων τοὺς ἐξὸν τὰ δεινὰ κωλύειν μὴ βουληθέντας, καὶ πάντα ποιήσουσι ὥστε μετ' αὐτῶν κἀκείνους δουλεύειν. ... βέλτιον οὖν μεθ' ἡμῶν ὑπὲρ τῆς Πόλεως πολεμῆσαι τοῖς Τούρκοις ἢ πρὸς πάντας ἐφεξῆς ἀγωνίζεσθαι, μᾶλλον δὲ κινδυνεύειν, Loenertz, *Cydonès*, Mektup 93, Z. 85-90'dan seçmeler, Almanca çev. Franz Hermann Tinnefeld, *Demetrios Kydones. Briefe. 1.2 (Bibliothek der griechischen Literatur, Abt. Byzantinistik, 16)* (Stuttgart, 1982), Nr. 59, az sayıda değişiklikle; krş. Ambrosius K. Eszer'in yorumu için bk, Ambrosius K. Eszer, *Das abenteuerliche Leben des Johannes Laskaris Kalopheros. Forschungen zur Geschichte der ost-westlichen Beziehungen im 14. Jahrhundert* (Wiesbaden, 1969), s. 207-212. – Bu değerlendirmenin ne kadar gerçekçi olduğunu, Turʾaun Beg, İnalcık / Murphey, f. 66, daki Akkoyunlu ve Kili'nin (Kilia) 1484'te Sultan Bayezid tarafından fethinden sonra "Polonya, Bohemya ve Macaristan'ın başka Osmanlı ilerlemelerinden korktukları ve ilkbaharın güvenliği için kaygılandıkları" bilgisi ortaya koyar.

97 Soyu ilkönce bu halk olmak Yunanlar anlamına geliyordu („Iyonyalı", „Yunanlı" anlamında), akabinde Alim, ancak Kurtuba (*Kurtubî, Bizanslı*) „zanaatçı", Al-Qabîl, bk. Juan Signes Codoñer, „Diplomatie und Propaganda im 9. Jahrhundert: Die Gesandtschaft des al-Ghazal nach Konstantinopel", *Novum Millenium. Studien zu Byzantine History and Culture presented to Paul Speck* (Aldershot, 2001), s. 479-491, ayrıca, G. Strohmaier, *Arabisch-Islamisches Kulturgebiet, I. Naher Osten*, Der Neue Pauly 13 içinde (1999), Rezeptions- und Wissenschaftsgeschichte, s. 161-176; Clunies II. Lohr, Aristoteles-mss. ay. 251-262, ayrıca bk. Gotthard Strohmaier, *Von Demokrit bis Dante, Die Bewahrung antiken Erbes in der arabischen Kultur* (Hildesheim / Zürih / New York, 1996); Dimitri Gouta, *Greek Thought, Arabic Culture. The Graeco Arabic Translation Movement in Baghdad and Early 'Abbasid Society (2nd–4th / 8th–10th centuries)* (Londra, 1998).

98 *Plutarchi vitae parallelae*, der. Konrad Ziegler, I. 2 (Leipzig, 1968), c. 5.

99 Καὶ ἐπειδὴ ὁ μὲν Ἀλέξανδρος τῶν Μακεδόνων ἦν βασιλεύς, ἡ δὲ Μακεδονία ὑπὸ τὴν τοῦ βασιλέως Ῥωμαίων χεῖρα εὐρίσκεται, τὰ μὲν ἆθλα ἔθνη διδοῦσι μεγάλην τιμὴν τῷ βασιλεῖ ὡς διαδόχῳ τοῦ πατρικοῦ δοσπτίου τοῦ Ἀλεξάνδρου, τὰ δ' αὖ ἐσπέρια ὡς τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου διαδόχῳ, *Pseudo Kodinos. Traité des offices*, der. Jean Verpeaux (*Le Monde Byzantin* I) (Paris, 1966), s. 206.32-207.8.

BİR RUS ASKERİNİN ŞUBAT DEVRİMİ HATIRALARI

KARS'TA KIZIL BAYRAK*

ALEXANDER E. BALISTRERI

1970'li yılların sonlarında, ana muhalefet lideri Süleyman Demirel'in bir beyanında dile getirdiği, "Kars Kalesi'ne kızıl bayrak çekildiği" iddiası, o dönemki dizginlenemez siyasî kutuplaşmayı tırmandıracak olaylardan biriydi. Bu iddia, müteakip yıllarda siyasî ve resmî makamlar tarafından defalarca yalanlanmışsa da güncelliğini sürdürmektedir; ancak bu tartışmalar yapılırken gözden kaçan bir husus vardır: Sosyalizmi temsil eden kızıl bayrağın, iddiadan tam 60 yıl önce Kars Kalesi'nde bir müddet hâkim olduğu...

Aleksandr Denisoviç Metelyov gençlik yıllarında.

Hostinskiy Semt Müzesi (Soçi). T.N. Poluhina, İstoriya Soçi v otkrıtkah i vospominaniyah, Çast' II: Soçi–Sovetskiy kurort, 1917-1960. (Maykop: Poligrafizdat Adıgeya, 2007), 50.

1917'de bütün Rus İmparatorluğu'nda devrim olayları patlak verdiği zaman Erzincan, Erzurum ve Trabzon'la birlikte Kars şehri de hâlâ Rus idaresi altındaydı ve Kars Kalesi Kafkas cephesinde savaşan Rus ordusu için en önemli stratejik noktalardan biriydi. Kalenin içinde tonlarca mühimmat ve erzak saklanıyor, kale garnizonunda 40 bin asker barındırılıyordu. Kısmen cezalı olarak Kars'a gönderilen bu askerler savaşın zor koşulları altında yaşadığından, pek çoğu Bolşeviklerin söz verdiği "ilhaksız, tazminatsız, hemen barış" talebinden medet umuyordu.

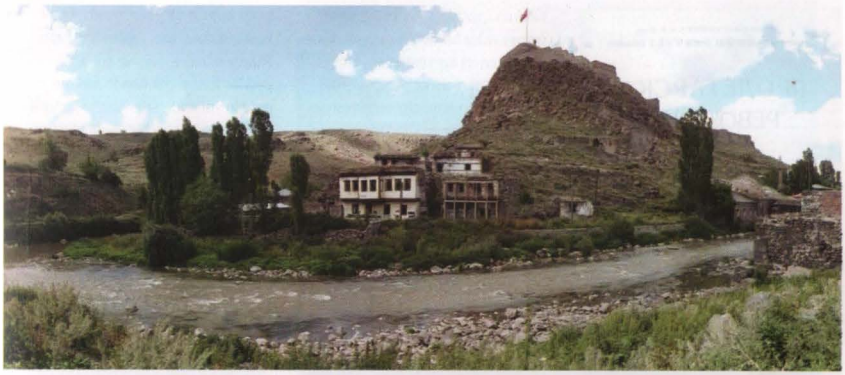
Aleksandr Denisoviç Metelyov da işte bu askerlerden biridir. Metelyov 1893'te Maykop şehrinde köylü bir ailenin çocuğu olarak doğar, 1911'da başkente gidip makinist olarak işe başlar. 1912'de Rusya Sosyal-Demokrat İşçi Partisi'ne (RSDRP) giren ve Bolşeviklere özellikle yayıncılık ve propaganda konularında destek veren Metelyov, 1915'te bu faaliyetlerinden dolayı askerlik yapma cezasına çarptırılır ve iki yıl hizmet etmek üzere Kafkas cephesine gönderilir;[1] ancak cephedeyken devrimci faaliyetlerine hiç ara vermez ve Şubat Devrimi'nin Petrograd'da çarlığı devirmesiyle eşzamanlı olarak Kars'ta meydana gelen bir askerî isyanda önemli bir rol oynar. Altı yıl sonra (1923'te) Metelyov, Kars isyanıyla ilgili hatırladıklarını Bolşevik Partisi'nin bir tarih dergisi olan Proletarskaya Revolyutsiya'da (Proleter Devrim) yayınlar.

Okunacağı üzere, Metelyov yazısında Kars şehri ve sakinlerinden oldukça az bahsetmiş, daha çok kaledeki duruma ve askerlerin devrimci faaliyetlerine yer ayırmıştır. Bunun sebebi, kentlilerin Bolşevizme pek kucak açmamaları, bunun yerine daha çok Metelyov'un "burjuva" olarak nitelendirdiği Ermeni ve Türk/Müslüman milliyetçiliklerine meyilli olmalarıdır. Kars'ı devrimcilikle tanıştıranlar ise, genel olarak imparatorluğun başka yerlerinden gelen demiryolu işçileri, askerler ve az sayıda Bolşevik eylemci olmuştur.

19. yüzyılın sonlarından itibaren Tiflis-Bakü-Batum-Gümrü-Kars-Erivan demiryolu hatlarında ve 1903'ten itibaren Kars merkezinde başlayan tek tük grevler, sendikaların ve sosyal demokrat örgütlerin kurulmasıyla organize bir hal alır.[2] Aradan çok zaman geçmeden Rus-Japon Savaşı'nın beraberinde getirdiği zorluklar, gittikçe sıklaşan ve şiddetlenen grev dalgaları ve Bolşevik eylemcilerinin artan propagandaları gibi hususlar 1905 boyunca imparatorluk genelinde bir rejim değişikliğine yol açarken, Kars şehrinin de gündemini işgal eder.[3]

1905 Devrimi'nin bölgedeki en önemli sonuçlarından biri, sana-

* Yazının Türkçesini kontrol eden Emel Güner'e teşekkür ederim.

Kars Kalesi'nin günümüzdeki görüntüsü, 2012.

AEB

yinin pek gelişmediği bu bölgedeki devrimci faaliyetlerin Kars, Sarıkamış ve Gümrü kışlalarındaki askerlere odaklanması gerektiğinin anlaşılmasıdır. Nitekim müteakip yıllarda meydana gelen grev ya da propaganda olaylarının o ya da bu şekilde Kars Kalesi'yle ilgisi olduğunu görüyoruz. Hatta Kars Kalesi öyle gergin bir noktaya gelir ki, kaledeki devrimci askerler 1917 Petrograd'daki Şubat Devrimi'nden haber alır almaz harekete geçer, Metelyov'un aşağıda anlattığı şekilde kaleyi ve şehri ele geçirirler. "Erler"in subaylarını "amansızca dövdüklerini" bildiren telgraflar Petrograd'a gönderilir.[4] İsyanın neticesinde kale kumandanı General Lindenbaum ve Kars valisi Aleksandr İl'iç Suşçinskiy dahil olmak üzere kalenin en önemli subayları ve şehrin en önemli idarecileri tutuklanır.[5] Şubat Devrimi'nin Kars'ta meydana getirdiği bir diğer değişiklik de, merkezî otoritenin iyice zayıflaması ve yerine "halk hükümeti" denen, her etnik grubun sırasıyla birer hafta yönettiği bir yerel idarenin kurulmasıdır.[6]

Kars isyanı bölgede bir ayaklanma dalgası başlatır ve birkaç gün bile geçmeden Erivan'da 25. Tüfek Alayı ayaklanır, Gümrü ve Sarıkamış'ta işçiler ve askerler sokağa çıkar ve Erzurum'da demiryolu işçileri huzur bozucu girişimlerde bulunurlar.[7]

1917 yılının Kasım ayında Bolşevikleri iktidara getirecek olan Ekim Devrimi ise Kars'ta tamamıyla farklı bir şekilde yaşanır. Bu sefer Kars garnizonu değil, Sarıkamış garnizonu ayaklanır ve Güney Kafkasya'daki geçici hükümeti tanımadıklarını ve Rusya'daki Sovyet rejimine itaat edeceklerini açıklar. Hattâ bir kaynağa göre, bu olaylar esnasında Sarıkamış'ta kurulan, şehrin yönetimini ele geçiren ve Erzurum'a kadar etkisinin hissedildiği öne sürülen "Askerî-Devrimci Komite"nin, binlerce Bolşevik sempatizanı askeri, henüz Bolşevikler tarafına geçmemiş Kars garnizonunu ele geçirmeye gönderdiği iddia edilmektedir.[8]

Çar 2. Nikolay Kars Kalesi'nde, "Tanrı Çar'ı Korusun" yazısıyla, 1914.

Letopis' Voyni, No. 20 (3 Ocak 1915), 315.

Şubat Devrimi'ni Kars'a getiren askerlerden Metelyov ise, genel afla birlikte cepheden ayrılmış, Petrograd'daki devrimcilerin yardımına koşmuştur. (Ekim Devrimi'nde Kışlık Saray'a hücum eden askerlerin arasında olduğu da söyleniyor.) Ekim Devrimi'nin akabinde Metelyov, Sovyet Rusyası'nın çeşitli şehirlerinde Bolşevik parti teşkilatında memurluktan gazeteciliğe kadar uzanan çeşitli roller üstlenir. Metelyov'un tam da parti hiyerarşisinde yükselmeye çalıştığı sırada devrime verdiği katkılarını vurgulayan bir makale yazması bence manidar. Bununla birlikte yazarın hata yaptığı ve her zaman Bolşeviklerle hemfikir olmadığını itiraf etmesi hayli ilgi çekici. Asıl itibarıyla 1930'lu yıllarda Soçi şehrindeki kür ve tatil tesislerini modernleştiren kişi olarak tarihe geçen Metelyov, 1937 yılında o dönemde binlerce parti üyesinin de başına geldiği gibi Stalin tarafından tasfiye edilir ve 1939 yılında hikâyesi kurşuna dizilerek son bulur.

Kars ise, bölgedeki gelişmelerden tamamen bağımsız olarak, Ekim Devrimi'nden birkaç ay sonra Brest-Litovsk Barış Antlaşması'yla birlikte Rus ordusu tarafından tahliye edilir. Bu durum, Kars'ın kısa süreliğine de olsa Osmanlı topraklarına yeniden katılmasına yol açar.

Metelyov'un, hatıralarını yayınladığı *Proletarskaya Revolyutsiya* dergisinin kapağı, 1923.

Kars'ta Şubat Devrimi

A. Metelyov, "Fevral' v Karse," *Proletarskaya Revolyutsiya*, sayı 13 (1923), s. 227–34.

Tabyalarının birbirlerinden onlarca verst uzaklığında,[9] kayalık ve koyaklar arasında halka şeklinde serpildiği Kars Kalesi, düşman güçlerce ulaşılamaz, kuytu bir yerde bulunuyordu. Bu kalenin sarp kayalıklarda ağır toplarla kuvvetlendirilmiş tabyaları asla zapt edilemezdi. İster koyakta ister yaylada olsun, her iki durumda da tabyalar kayalıklar arasında, yeraltında tamamen saklanıyordu. Askerî uzmanların birinci sınıf olarak değerlendirdikleri bu kale dikkat çekici tahkimat ağıyla gerçekten de bu değerlendirmeyi yansıtmaktadır. Bu dehşet verici ve müthiş büyük tahkimatların hepsi, kalenin Türklerden alınmasından sonra neredeyse tamamen Rus askerleri tarafından inşa edilmiştir. Bu kale birinci sınıf statüsünü hak edinceye kadar nice insanların teri ve kanı dökülmüştür! Kalenin içinde ve hatta onunla aynı şehirde ilk defa bulunduğu zaman, insan kendini ister istemez müstahkem taş-demir zindanlardaymış gibi hisseder; zira bu kalenin düzenini, çarlık döneminin en kötü zindanlarından ayırt edecek herhangi bir şey yoktur.

Kars'ın, çoğunluğu Ermenilerden oluşan şehir nüfusu[10] haklardan yoksun ve baskı altındaydı. 40 bin asker ve subaydan oluşan Kars garnizonu halka korkunç bir şekilde baskı yapıyordu, halk ise askerî vesayet ve subayların istibdadını çekiyordu. Bu kalenin içindeki askerlere gelince, onlara vahşi bir disiplin uygulanıyordu. Askerleri taş zindanlara hapsetmek, askerî mahkemeye çıkarmak ya da selam vermediği gerekçesiyle dövmek, tamamen sıradan olaylardı. Savaştan bıktıkları, şiddet ve açlık çektikleri için, asker kitleleri arasında muğlak ve üstü kapalı mırıldanmalar dolanıyordu; bunların neticesinde sürekli gözaltına alınmalar ve dövülmeler yaşanıyor ve tekrar çeneler kapanıyordu. Asker kitlelerinin bu kısır döngüden kurtulmak için bu zorba düzene boyun eğerek subay sınıfı ve mevcut düzene duydukları kini beslemekten başka bir yolu yoktu.

1917 yılının Ocak ve Şubat'ı Kars için son derece korkunç aylardı. Bu aylar boyunca karargâh tam manasıyla tüm askerlerde görülen bitlerce istila edilmişti, şehir ahalisi askerleri ve jandarmaları el sürmeden arıyordu. Kalenin cezaî ve tek kişilik hücreleri "şüpheli" kişilerle dolup taşıyordu. Askerî mahkemelere götürülenlerin boyunlarına ilmik sımsıkı ve inanılmaz bir şiddetle geçiriliyordu. Her türlü insanî düşünceyi boğdurup yok etmek, kale ahalisinin her adımına engel olmak amacıyla kale kumandanı birbirinden sert emirler veriyordu. Bazıları "şüpheli" oldukları için hapiste yatan, bazılarıysa askerî birliklerde hizmet veren Kars'taki tek tük sosyalistler, kendi kendilerine sormadan edemiyorlardı: Kaledeki bu korkunç durum nasıl açıklanabilirdi? Şu sonuca varmadan da edemiyorlardı: Havada artık ciddi bir şey vardı. Petrograd'dan, orada "sağ" kalan yoldaşlardan ve hatta İrkutsk'a sürgün edilenlerden gelen mektuplar bu hissiyatı tamamıyla teyit ediyordu. Ciddi karmaşaların çıkacağı yönündeki beklentiler günbegün büyüyordu. Şubat'ın sonu Mart'ın başında yırtıcı sansür artık dış dünyayla olan bağlantımızı kesmeye başladı. 3 [16] Mart'ta Petrograd'da meydana gelen bazı olaylardan ilk kısa haberler geldi.[11] Ayın 4'ü ve 5'inde [17'si ve 18'i] Petrograd'da işçiler ve askerlerin, Kronştadt'taysa denizcilerin büyük çaplı ayaklanmalarından gelen raporlarla bu haberler genişledi. Amiral Viren ve diğer subayların öldürülmesinin haberi de ulaştı. 4 ve 5 [17 ve 18] Mart gecelerinde, kale kumandanlarının Kars Çayı'nın sarp kıyılarında bulunan lojmanlarında, bölük kumandanları bazı toplantılar yaptı. Mumla mühürlenmiş ve çok gizli emirler içeren çok sayıda mektup oradan yollandı. Erler tam anlamıyla bir sakarlık örneği sergiledi; mektupları yanlış adreslere teslim ediyor ya da "kaybediyorlardı." Kalenin surlarının arkasında gerçek bir devrimin başladığından artık hiçbir şüphe kalmamıştı, susmak artık mümkün değildi. "Haydi tüfeğe, haydi sokağa!": İşte ruh hali buydu...

6 [19] Mart'ta askerlerden en cesurlarını çağırıp şehrin ana sokağına çıkarttık. Silahlı askerlerden oluşan iki-üç Kazak bölüğü[12] şehir merkezinde toplanmıştı. Üzerimize tuhaf bir hal geldi: Artık yapmamız gereken nedir? Ya tabyalar bize toplardan ateş açmaya başlarsa? Ya birkaç bölüğün kandırılmış olduğu ortaya çıkıp "asayişi sağlama operasyonunda" ifşa edilirse? Gerekirse silahlı mücadeleye girişmeye karar verdik. Bizim 200-300 adamımız vardı, karşı tarafta ise bütün kale ile on binlerce asker ve toplar... Artık ne olacaksa olsundu...

Subay dolu bir otomobil, şehrin sokaklarından birinde süratle gidiyordu. Askerler onu durdurarak, "zat-ı âlileri"nin hangi sebeple hiç aktarmadan ve tam sürat şehirden uçtuklarını sordular. "Zat-ı âlileri"nin dilleri donuverdi... Ben otomobilin önünde durarak muhterem subayların (kalenin kurmay başkanı[13] vs.) artık gözaltında olduğunu söyledim ve kendilerine otomobilden kaledeki hücrelerden birine "aktarma" yapmalarını önerdim. Önerilen tedbir oybirliğiyle kabul edildi. Bu emrimizle haberleşme işlerinde iyice faydalanacağımız ilk otomobilimizi, ilk ganimetimizi kazanmış olduk. Demiryolu taburunun askerleri, ki bu ellerinde silahla bize katılan ilk taburdu, süngülerine küçük kızıl bayrağı çektiler.[14] Kızıl bayrağın çekilişi fevkalade bir sevinç yarattı; herkes, kendi hayatı pahasına o bayrağı savunmaya hazırdı.

Yedek bölüğe giderek askerleri ve silahlarımızı sokağa taşıdık. "Yaşasın devrim!", "Kahrolsun Çar!" diye bağırdığımızda bölük, dinmek bilmeyen bir "Ural" ile yanıtladı. Coşkuları sonsuzdu. Askerler şehrin bütün ara sokaklarından ve koyaklarından kafilemize katılmak için koşuşular. Birkaç bini

toplamıştık bile. Tabyaların bizimle olup olmayacağı konusunda henüz bir bilgi ulaşmadığı halde "yenileceğiz" endişesi gittikçe kayboldu. Bu bilgisizlik artık çok azımızı tedirgin etmekteydi. Dükkânların kepenkleri kapanmış, polis ve jandarma ortadan kaybolmuştu ve şehrin küçük burjuvazisi sokakta olup bitenleri bahçelerinden korka korka izlemekteydi. Serbest işçiler kafilemize akın akın gelip katıldılar. Parlayan apoletleriyle bütün "efendileri" kolayca seçip silahlarını aldıktan sonra, onları o zamana kadar ele geçirdiğimiz mahpushaneye ağır bir havayla götürdük. Genişliğinden dolayı mahpushaneyi ikişer üçer kişilik gruplar halinde gözlemlemeye karar verdik. Bir kayalığın altındaki "Mihail" adlı tabyada bulunan bu mahpushane, bazı askerler tarafından çabucak kuşatıldı. Askerler, devrimci gardiyanımızdan gözaltındaki subayların erlere davrandıkları kadar sert bir şekilde cezalandırılmaları için kendilerine teslim edilmesini kaba bir üslupla talep ettiler. Bu talebe nasıl bir cevap vermemiz gerektiğini aceleyle tartıştık. Ben askerler kitlesine, "Linç etmeye değmez, en iyisi subayları bir ara mahpushanede tutmaktır" dedim. Askerler kısa bir süre içinde ikna oldular ve tekrar şehre yöneldiler... Günün geri kalanının tamamı, askerlerin ve sivil vatandaşların gösterileriyle geçti... Kalenin ve şehrin dört bir köşesinden grup grup tutuklanmış subay getirilmekteydi. Subaylar ise şaşkın ve aciz bir haldeydi.

Kars'taki devrimin barışçıl bir yol izlediğini kavramamız ancak akşama doğru mümkün oldu. Tecrübesizliğimizden mi, yeteneklerimizden mi yoksa hatalarımızdan mı, olayların gidişatını yöneten bizdik; biz, yani devrimci hareketin başındaki iki üç kişi. İnsanlığa mahsus bu masumiyetimizle suçluların zamanında günlerini göreceklerine inanarak askerlerin subaylara olan nefretini insancıl bir çerçeveye sokmuştuk. Devrimcilerin kaleyi ele geçirdiği, hiçbir tarafın bize karşı olmadığı da akşama doğru belli oldu. Tam bu sırada sokaktayken inisiyatifi ele alıp asker vekilleri sovyeti[15] oluşturmak için saat 7'de garnizon toplantı salonuna çağrı yaptık.

Belirlenen saatte gittiğimizde garnizon toplantı salonunun subaylarla tam anlamıyla dolup taştığını gördük. Odadaki erler neredeyse yok denecek kadar azdı. Davet edilmediği veya herhangi bir yetki verilmediği halde bütün subay teşkilatı hiç tereddüt etmeden kendince uygun bir nizamla söz konusu odaya gelmişti. Kale kumandanı gözaltına alındığı için toplantıda yeni kumandanın seçimi tartışılıyordu. Bekleneceği üzere subay teşkilatı, kumandanlık görevini yalnızca bir subay idare edebilir diye kendi generallerini ve albaylarını aday göstermişti. Ben tartışmaya katılıp bu göreve ya da hiç olmazsa kumandan yardımcılığı makamına bir erin seçilmesi gerektiğini arz ettim. Beyanatım subayların hiç hoşuna gitmese de erleri son derece sevindirdi. Erlerin ısrarı üzerine ben ve Kurelenko Yoldaş kale kumandanı yardımcıları seçildik. En son olarak kale kumandanlığına batarya bölüğü erleri tarafından merhametli biri olarak tanınan Albay Karamışev seçildi. Ayın 6'sını 7'sine [19'unu 20'sine] bağlayan gece tedirgin geçti. Aşırılıklardan korkan şehir ahalisi mahzenlerde saklanıyor, sokaklarda silah sesleri duyuluyordu. Askerler orada burada kalan subayları yakalayarak tutukluyorlardı. Ne şehirde ne de kalenin herhangi bir yerinde tek bir kolcu yoktu. Devrimci unsurlar bir nefeste, polisin koyduğu tüm engelleri ortadan kaldırıp kendi devrimci kolcularını düzenlemişlerdi.

7 [20] Mart sabahının erken saatlerinde askeri bölükleri tek tek incelemeye çıktık. Askerleri çoktan kalkmış halde bulduk. Olayları tartışıyor, çarın devrilmesine ya da Geçici Hükümet'in kurulmasına dair bilgiler paylaşıyor ve benzeri şeyler yapıyorlardı. Askerler sevinçli olsalar da yine bir tereddüt, bir belirsizlik hissediyorlardı. Hemen hemen hiç kimse artık ne yapılması, savaşa nasıl tepki

Çar 2. Nikolay Kars'ta Rus zafer anıtını ziyaret ederken, 1914.

Letopis' Vo.III, No. 20 (3 Ocak 1915), 314.

Şubat Devrimi arifesinde Petrograd halkının Rus parlamento binasının önünde bir mitingi, 1917.

Frank A. Mumby, ed. *The Great World War: A History*, Cilt 7 (London: Gresham Publishing Company, 1919), 19.

Amerikalı General James G. Harbord'un Doğu Anadolu ve Ermenistan gezisi dolayısıyla, Ermeni askerlerinin Kars'ta düzenlediği geçit töreninden bir kare, 1919.

ABD Milli Arşivi, YouTube.

verilmesi, ya da kendi hükümetlerinden neyin talep edilmesi gerektiğini bilmiyordu. Askerlerin yürekleri savaşa karşı kuşku götürmez bir nefretle kaplıydı, anlatılamaz bir eve dönme isteği vardı, ama nedense kimsenin bu isteği açıkça dile getirmeye dili varmıyordu. Askerlerin bu darbeden daha çok beklentisinin olduğu ve sadece çarın devrilmesiyle yetinmemeleri gerektiği kendiliğinden hissediliyordu. Yine ayın 7'sinde [20'sinde] "Şehirler Birliği"[16] imalathanesindeki işçilerin kendi işçiler vekilleri sovyetini kurarak işgünlerini bir saat (yani 9 saate) kısaltmış olduklarını öğrendik. Sekiz saat yerine dokuz saatlik işgününü önermelerinin sebebini, günde bir saat "Şehirler Birliği"ni yönetmek için acil işlerine çalışacak olmaları olarak açıklamışlardı. "Şehirler Birliği"nin yöneticileri ise bu karara bile olumsuz yaklaşmışlar. O sırada benim kumandan yardımcısı sıfatımdan dolayı, işçilerin birkaç temsilcisi bana gelip, yöneticilerin dokuz saatlik işgününü kabul etmelerini arz eden bir dilekçe verdiler. Ben de İşçiler Vekilleri Sovyeti'nden gelen temsilcilere, "Şehirler Birliği"ne sekiz saatlik işgününü kendilerinin uygulamalarını teklif ettiğim bir kâğıt parçası verdim. İşçiler bundan memnun kalıp Sovyetleriyle görüşmeye gitmek için izin istediler.[17]

Tiflis'ten ilk gazeteler 7 [20] Mart akşamına doğru geldi. Monarşinin devrilmesi artık resmen bildirildi; fakat kimin iktidara geldiğine dair hiçbir şey öğrenemedik, sadece genel bilgiler ve genel ifadeler vardı. Bize kalan, hareketlerimizde ancak devrime yarar ilkesini esas almaktı. Geçici Hükümet'in resmi emirleri üçüncü ve dördüncü günlerde Kars'a gelmeye başladı. İçeriklerinin mahiyeti aşağı yukarı şöyle idi: "Devrim gerçekleştirilmiştir. Başka da bir şey yapmaya kalkışmayın." Petrograd Sovyeti'nden de 14 [27] Mart'a kadar yeni ilkeler ya da talimatlarla ilgili hiçbir şey gelmedi. Görülen oydu ki devrimin kökleşmesine giden yolda hâlâ büyük engeller vardı.

İlk, ikinci ve sonraki günlerde Kars ahalisinin çoğu, darbeyi adeta umursamıyordu. Onlarca sene askerlerin postalları altında ezilmiş bu halk, darbeyle ilgili gerçek duygularını sergilemekten çekiniyordu; çünkü darbecilerin ya da diğer askeri güçlerin başarısızlığa uğraması halinde herkesten önce kendilerinin etkileneceğini önceden biliyorlardı. İlk günlerde tüccarlar sanki devrimle dayanışırmışçasına ikiyüzlü bir şekilde ürünlerinin fiyatlarını indirmişlerse de, çok geçmeden ikiyüzlülükleri ortaya çıktı ve ticarî vicdanlarının el verdiği kadar fiyatları şişirdiler. Ahalinin geniş kesimleri şehrin siyasi hayatına neredeyse hiç katılmıyordu. 8 [21] Mart sabahında beklenmedik bir şekilde, Kazak generallerinden birinin, ayaklanmayı bastırmak amacıyla bir Kazak alayını Kars devrimcilerine doğru götürmekte olduğunu öğrendik. Ama böylesi bir haber hiçbirimizi katiyen tedirgin etmedi. Silah değil kızıl bayrağı taşıyacak birkaç kişinin çıkıp bu bölüğü karşılaması için hemen emir vererek, her ihtimale karşı tabyalardan ve piyade bölüklerinden birini önceden uyardım. Bizim delegelerimiz Kazaklara doğru yola çıktı. Kazaklar ise hakikaten Kars'tan sadece birkaç verst uzak, muharebe mevzii ve ağır silahlarıyla beraber şehre doğru ilerliyorlardı. Delegelerimiz gidip Kazaklarla temas kurarak önce pazarlığa başladı, sonra da görüşmeler düzenlediler. Kızıl bayrak Kazaklarda istenilen izlenimi bıraktı. Kazak tayfasının subayları ilerlemekte inatlaşıp ısrar ettiler. Kazaklar önce bizim delegelerimizi, ardından kendi subaylarını iyice dinledikten sonra subayları gözaltına alıp kaledeki genel karargâhımıza teslim etti. Bu monarşistleri zindana atma emrini verdim. İşte generallerin Kars'taki ayaklanmayı bastırmak için kirli oyunu böylelikle sonlandırıldı. Takip eden günlerde kendimizi mitinglere adadık, genel vekiller toplantıları düzenledik ve sonra da Petrograd'ı örnek alarak bir Asker Vekilleri Sovyeti seçtik. Sovyetin başkanlığına bir Menşevik olan Üsteğmen Markar'yan seçildi.

Sovyetin kurulmasıyla birlikte siyasi çizgiler daha belirginleşti. En keskin fikir ayrılıkları özellikle bizimle (yani Sosyal Demokratlar) SR'lerin[18] arasında çıkıyordu. Bir noktada bu uyuşmazlıklar benim teklifim üzerine sovyetten çıkarılıp görüşülmek üzere kitlesel bir kongreye taşındı. Esas mesele (tecrübesizliğimden dolayı böyle düşünmekteydim) tam olarak ne SD'lerce ne de Bolşeviklerce aydınlatılabileceği halde toplantıda Sosyal Demokratlar daha çok rağbet gördü. Sosyal Demokratlara duyulan sempati sovyette olduğu gibi toplantıda da bu grupların liderlerinin asker olmasından kaynaklanıyordu. SR gruplarının başında ise subaylar bulunuyordu. Bundan sonra kitle, aramızdaki fikir ayrılıklarını artık iyice öğrenmiş oldu ve çoğunluk daha önce de olduğu gibi SD tarafında kalmaya devam etti.

Bunun ardından gelen iki ay boyunca sovyetteki fikir ayrılıkları derinleşerek, subayların yönettiği SR'ler, Menşevikler ve tamamen askerlerden oluşan Bolşevikler olmak üzere üç farklı akıma ayrılmaya başladı. Benim de dâhil olduğum Bolşevik kanadındaki aktif üyelerin arasında Lavrent'ev, Kurelenko, Moglika yoldaşlar vardı.

İşçi Vekilleri Sovyeti'nde ise önemli bir fikir ya da faaliyet ayrılığı yoktu. Bu Sovyet çok zayıftı ve az üyesi vardı. Ortak toplantı yaptığımız zaman İşçi Sovyeti'nin aktif üyeleri hiçbir işte kendi değerlerini göstere-

mediler. Şehrin yönetimini ele alamadılar; hatta böyle bir teşebbüste dahi bulunmamışlar. Şehrin yönetimi hiç çatışma yaşanmadan tümüyle Taşnakların ve KD'lerin[19] eline geçti. "Demokratik" sebeplerden dolayı Asker Vekilleri Sovyeti belediye işlerine karışmıyordu. Bir ay ya da daha fazla bir süreden sonra İşçi Vekilleri Sovyeti, Asker Vekilleri Sovyeti ile birleşse de bu birleşme herhangi bir önemli değişiklik getirmedi. Kısa bir süre içerisinde SR'lerin etkisi işçiler arasında görülmeye başladı. Kars'ta, şehrin ya da kalenin siyasî hayatını etkileyemeyen, önemsenmeyecek kadar az sayıda işçi vardı. Bu işçiler de darbeden sonra varlıklarını güçlükle sürdürüyorlardı.

Kafkas ileri cephesinden, devrimin orada tamamen barışçıl bir şekilde gerçekleştirildiği haberi geldi. Cephenin Rusya'da tam olarak olup bitenlere dair çok az bilgisi vardı. Birkaç hafta sonra, askerler Kafkas cephesinden dev bir dalga halinde bize doğru akın akın akmaya başlayınca devrimin cephedeki askerleri çok etkilediği, Milyukov'un[20] bütün "saldırgan" ve "savunmacı" fikirlerinin de sona erdiği seziliyordu. Daha sonra, 1918'e doğru, bu sezgilerin doğruluğu ortaya çıktı. Cephe tamamen çöktü. Askerler silahları, erzakları, mühimmatı ve diğer askerî eşyaları aralarında bölüştükten sonra Türkiye'ye olan maceraperest saldırıdan vazgeçip Rusya'da evlerine geri dönmeye başladılar. Bu dönüş hareketi tam bir faciaydı. Trenler raylardan çıkıyor, birbirlerinin üzerine devriliyor, askerler aç kalıyor ve 10 binlerden oluşan Çeçen nüfusu askerlere hücum ederek onları öldürüyor ve üzerlerinde ne varsa alıyordu. Askerler kendilerini gruplar halinde düzenlediler. Çeçenler her hücum ettiklerinde askerler de silahları ve mitralyözleriyle ateş açıp yüzler hatta binlerce Çeçen'i öldürdüler. Bu noktada Gürcü Menşevik hükümeti en kirli provokatör rolünü üstleniyordu. Onların yüzünden Kafkas cephesinden geri çekilme sırasında çok sayıda Rus askeri hayatını kaybetti... Ancak askerlerin kitlesel halde cepheden geri çekilmesiyle şunu kavradık ki Kars Kalesi, eğer Kars'ta devrim bambaşka bir şekilde gerçekleşmiş olsaydı oynayabileceği rolü oynayamamıştı. Öyle olsaydı Kars'ta gerçekleşen darbe daha çok Kronştadt'takine[21] benzerdi ve bütün cephenin tepki vermesi gerekirdi. Maalesef böyle olmadı.

Birkaç hafta sonra, genel affın çıkmasıyla Petrograd'a dönmeden önce, bir grup Sosyal Demokrat yoldaş ile biz Şubat Devrimi'nin Kars'taki bilançosunu çıkarttık. Bizim için de, Kars ahalisi için de bilanço berbattı. Ahali tamamen Menşevik-Kadet gruplarının etkisi altındaydı. İlk günden itibaren, önce subay sınıfı sonra da Kafkas cephesiyle ilgili olarak bizler Kars'ta yanlış çizgi izledik. Sorumluluğumuzdan kaçmak gibi olmasın, ama niçin subaylara karşı savunmacı bir tavır ortaya koyduk? Kafkas cephesini bir an önce dağıtmaya koyulmayıp da Kars'tan takviye kuvvetlerin bile gönderilmesine niçin izin verdik? Darbe günlerinde askerlerin nefretinden korundukları için Kara Bölükler subayları[22] sonrasında işçilere ve köylülere nice acılar çektirdi! Kars'ta büyük ama istemeyerek yapılan bu iki hatayı yapmasaydık oradaki devrimin bambaşka bir notadan çalınacağından adım gibi eminim. Bolşevik olan bizler bu hatalar yüzünden çok şey kaybettik, ama en önemlisi halk arasında Bolşevizm tohumlarını ekememiş olmamız idi. Daha sonra, Kars'taki Bolşevikler Menşeviklerden ayrıldığı zaman[23] bu hatalar kendiliğinden düzelmeye başladı, ama artık çok geçti. Kaybolan geri kazanılamazdı. Kars'taki hatalarımız sonrasında birçoğumuz için ibret olacaktı. Kars'ta merhamet göstererek şımarttığımız insanlarla savaşta ikinci defa karşılaştığımızda artık onlara aynı şekilde davranmayacaktık. Aynı hataları tekrarlama hakkımız yoktu ki. Acemi ve burjuva Şubat'ın ardından organize ve proleter bir Ekim geliyordu.

DİPNOTLAR

1 A.D. Metelyov'un biyografisi ve bazı fotoğrafları için, bkz. T.N. Poluhina, *Istoriya Soçi v otkritkah i vospominaniyah. Çast' II: Soçi—Sovetskiy kurort. 1917-1960 gg.* (Maykop: Poligrafizdat Adıgeya, 2007), 49-54.

2 Sonya Mirzoyan ve Candan Badem, *Tiflis-Gümrü-Kars Demir Yolunun İnşası (1895-1899)*, çev. Candan Badem (Leiden: Institute for Historical Justice and Reconciliation, 2013), 69–74.

3 Alitaşesl Mihayloviç Pogosyan, *Karsskaya oblast' v sostave Rossii* (Erivan: İzdatel'stvo Ayastan, 1983), 134–53; Candan Badem, *Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti* (İstanbul: Birzamanlar Yayıncılık, 2010), 225–26; Sezai Yazıcı ve Candan Badem, "Bir Mezar Taşından 1905 Rus Devrimi'nin Kars'taki İzleri," *Toplumsal Tarih* 241 (Ocak 2014), 10–13.

4 Pogosyan, age. 175.

5 Moiseevich Hlaçaturoviçl Karapetyan, *Kommunistiçeskaya partiya v bor'be za pobedu Oktyabr'skoy revolyutsii v Armenii* (Erivan: Aypetrat, 1959), 14; Pogosyan, age, 176.

6 Fahrettin Erdoğan, *Türk Ellerinde Hatıralarım* (Ankara?): Yeni Matbaa, 1954), 131. "Halk hükümeti"nin önemi için bkz. Erkan Karagöz, *Kars ve Çevresinde Aydınlanma Hareketleri ve Sol Geleneğin Tarihsel Kökenleri, 1878–1921* (İstanbul: Asyaşalak Yayınları, 2005), 93–97.

7 Karapetyan, age, 14–15; Pogosyan, age, 175

8 Karapetyan, age. 89.

9 Bu verst, bir kilometreden biraz daha uzundur.

10 1916 yılına ait resmî istatistiklere göre, Ermeniler Kars merkez nüfusunun yüzde 84'ünü, oblast' nüfusunun yüzde 32'sini oluşturmuşlardır. 1917 Kafkas Salnamesi için bkz. Kavkazskiy kalendar' na 1917 god (LXXII g.), hazırlayan N.P. Stel'maşuk (Tiflis: Tipografiya Kantselyarii Namestnika E.İ.V. na Kavkaze, 1916).

11 Rusya'da Şubat 1918'e kadar kullanılan Jülyen takvimi ile bugün kullanılan Gregoryen (miladî) takvimi arasında bu dönemde 13 günlük bir fark vardır.1923'te takvimin değiştirilmiş olmasına rağmen, metinde sözü geçen olayların tarihlerini karşılaştırdığımızda Metelyov'un, hâlâ Jülyen takvimine göre yazdığı anlaşılıyor.

12 Rus. Sotnya

13 Albay Solomonov.

14 Pogosyan kızıl bayrağın bu sırada kaleye de çekildiğini belirtiyor (age, 174).

15 Tür. "şura, meclis." Bu sovyetler, Şubat Devrimi'nden sonra, Petrograd'daki sovyeti örnek alarak Rusya ve Güney Kafkasya'da işçiler, askerler ve köylülerin işlerini gören, bazen birleşip bir nevi yerel idare fonksiyonu üstlenen ve temsil ettikleri gruplar tarafından doğrudan seçilen küçük meclislerdir.

16 Tüm Rusya ŞehirlerBirliği (Vserossiyskiy Soyuz Gorodov), kentli burjuvazi tarafından imparatorluğun savaş ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kurulanve çeşitli alanlarda (hasta bakıcılığı, üretimvs.) faaliyet gösteren örgüttür.

17 Pogosyan. Metelyov'un yazısından farklı olarak, bu olayı basitleştirerek işçilerin 8 saatlik işgünü istedikleri ve Sarıkamış belediyesinin bunu reddettiği şeklinde aktarıyor (age, 175)

18 Rusya Sosyal-Demokrat İşçi Partisi (Sosyal Demokratlar, SD'ler), 1903'ten itibaren Bolşevikler ve Menşevikler olmak üzere iki ayrı fraksiyona dağılan, Ekim Devrimi'yle birlikte iktidara gelecek olan Marksist partidir. SR ("Es-Er") olarak bilinen Sosyalist Devrimciler Partisi ise daha çok köylü meselelerine odaklanan, Ekim Devrimi'nden sonra Bolşeviklerin rakibi olacak bir diğer sosyalist partidir.

19 Taşnaktsutyun (Taşnaklar), Ermeni milliyetçi partisidir. Anayasal Demokrasi Partisi (KD ya da Kadetler) Şubat Devrimi'nden sonraki ilk hükümetinbaşına geçecek olan liberal partidir

20 Pavel Nikolayeviç Milyukov, tarihçi, liberal siyasetçi ve Kadet Partisi'nin kurucusudur. Şubat Devrimi'nden Ekim Devrimi'ne kadar Rusya dışişleri bakanıolarak Rusya'nın savaşa devam etmesini inatla destekleyen siyasetçidir

21 Kronştadt İsyanı, Şubat Devrimi'nde meydana gelen veçok sayıda subay idamıyla bitmeyen bir askerî ayaklanmadır

22 Kara Bölükler, 1900 ile 1917 yılları arasında faaliyet gösteren, çarlığın gizlioumosinal destekleyen, sağcı ve aşırı milliyetçi bir harekettir.

23 Bolşevikler ve Menşevikler fiilen ayrı ayrı çalışmalarına da adındakars'ta Bolşevikliğin Menşeviklerden resmî ayrılışı, Ekim Devrimi'nin birkaç hafta kala ortaya Ekim tarihinde gerçekleşir. (Pogosyan, age. 181)

I. DÜNYA SAVAŞI'NDA ANADOLU

TEHCİR, AÇLIK VE PROPAGANDA

TAYLAN ESİN

Tehcirin iaşe buhranında payını henüz bilmediğimiz ama önemli bir etkisi varsa ve Mütareke'deki yaygın görüşe göre, "...bu muharebede ahaliyi bitiren açlık" ise, Mann'ın "Ermeni taktil/tehciri sadece ahlaki değil, yenilgide de payı olan asli bir yanılgıdır" tespiti doğrulanmaktadır. Başka bir deyişle, taktil/tehcirin kurbanları, taktil/tehcire maruz kalanlarla sınırlı değildir. Hükümet/basın tarafından yayınlanan haber/rakamlara "semptomatik" yaklaşılırsa, verilerin "meknun" tutmaya çalıştığı ama kadın ayaklanmalarının açığa vurduğu "hakikat" bu değilse nedir?

Mesele

1. Dünya Savaşı, Mann'ın deyişiyle, bir vatandaşlar savaşıydı. Profesyonel muharip birliklerin yerini meslek erbabı orta ve alt sınıflardan müteşekkil ulusal ordu almıştı. Önceki savaşlara kıyasla, üretken nüfusun çok daha geniş kesimlerinin silah altına alınması ve savaşın beklenenden uzun sürmesi,[1] hem işgücünün üretimden çekilmesini hem de lojistik desteğin sürekliliğini zorunlu kılıyordu. Bu nedenle örneğin Almanya'da 1913'te 100 olan tarım üretimi endeksi, 1916'da 65, 1919'da 60'a gerilemişti. Yıllık hâsılanın %40'ının savaşa ayrılması ve ithalatın barış dönemine nazaran %40-60 azalması,[2] ülke için ciddi bir iaşe sorunu anlamına geliyordu. 1914'ten beri savaşan ülkelerde, Birleşik Krallık hariç,[3] tarımsal üretim düşüşü neredeyse aynıydı (Grafik 1).

1916'dan sonraki Ziraat ve Ticaret Nazırı Mustafa Şeref (Özkan).

Münib Hayri Ürgüblü., Mustafa Şeref Özkan ve Eserleri, Ankara, Cumhuriyet Matbaası 1933

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iaşe krizinin boyutları neydi? Kriz, kıtlık veya açlık, arz ile talep arasında ve ikinci lehine büyük bir dengesizlik ise, arz tarafına bakıldığında, elimizde birbiriyle uyumlu olmayan veriler vardır. Bunlardan ilki, Eldem'in yayınladığı, bazı vilayetleri kapsamayan ve tarım üretimindeki Almanya'dakine benzer çizgisel düşüşü gösteren bir istatistiktir (Grafik 2). Toprak tarafından yayınlanan ikincisine göre ise, tarımsal üretimde 1916'ya kadar yaşanan daralma, hükümetçe alınan önlemler sayesinde 1917'de durmuş, hatta önemli bir yükseliş kaydedilerek tarımın altın çağı başlamış; ancak "son kertede... savaş öncesine oranla ... tarımsal üretimdeki düşüş önlenemeldiğini."[4] 1916'dan sonra Ziraat Nazırı olan Mustafa Şeref (Özkan) ise, 1917 Mart'ında Âyan Meclisi'nde yapılan görüşmede 1915 ve 1916 için tutarlı sayılamayacak rakam/açıklamalar sunar.[5] Bu durumda, imparatorluğun savaş dönemi tarım hâsılatı ne kadardı?[6]

İlk iki veri seti arasında özellikle 1916'dan sonra oluşan bu farklılık (Grafik 3) ne anlama gelmekte ve nereden kaynaklanmaktadır? Savaş yıllarında yaşanan kıtlık ve açlığın boyut/nedenleri ele alınmak istendiğinde, bu verilerden hangisi dikkate alınmalıdır? İkinci verinin gösterdiği iyileşme, alınan önlemlerle nasıl sağlanmış, bu önlemler neden daha önce alınmamıştır? Bu yazıda bu sorulardan yola çıkarak, iaşe krizinin rakamlarla sabit olan ama açıkça ifade edilmeyen nedenleri ile veriler arasındaki çelişkinin işaret ettiklerine göz atmaya çalışacağız.

Öncelikle bu iki verinin kaynaklarına bakmak gerekir: Eldem'deki 1913 ve 1914 (1329 ve 1330) tarımsal üretim değerleri, Ziraat Nezareti istatistiklerine dayanmaktadır. "Ocak 1917 tarihinde iaşe teşkilatının başına getirilen Alman Mütehassısı Hugo Meyer mahsulün durumunu yakından takip ettirmiş, fakat toplanan malumat tah-

minden öteye gitmemiştir."[7] 1915 ve 1916 verilerinin ise nasıl toplandığı bilinmemektedir.

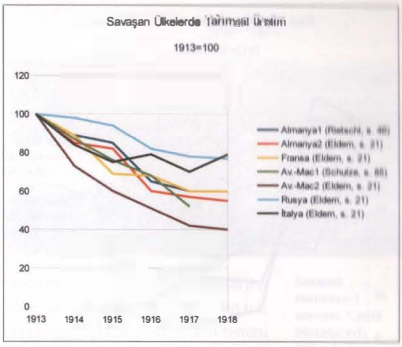
Savaş öncesi yapıldığı bilinen üç istatistik de muhtemelen teknik nedenlerle sağlıklı yöntemlere dayanmıyordu: "1909 tarım sayımı[nda]... diğer ülkelerde... izlenen yöntemden farklı olarak ekili arazi miktarı yerine gayrisafi üretimden alınan öşür vergisine dayanılarak önce üretim miktarlarının, daha sonra ekili arazi miktarlarının tahmini yapılmıştır... 1913 ve 1914 tarım istatistiklerinde yöntemle ilgili açıklama yer almamıştır." Ayrıca her istatistikte farklı bölgeler sayım dışı kalmıştır.[8] Kaldı ki, savaş döneminde aşar da "tahmin usulüyle" toplandığı için,[9] hata payı yükselmektedir.

Dâhiliye Nezareti'nce kaleme alınan 5 Şubat 1914 tarihli yazıdan ise, o zamana dek (sağlıklı) bir ölçümün yapılmadığını anlıyoruz: "Şimdiye kadar memalik-i Osmaniyenin mahsulat-ı araziye ve sınaiye ve mamulat-ı dahiliyesi hakkında bir istatistik olmadığı..." için zorluklar yaşanmakta ve "malumat-ı sahihiye" erişilememektedir.

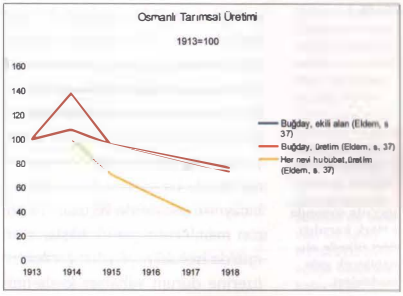
Bu amaca münhasır görevliler olmadığı, bilgilerin diğer memur, kuruluş ve şahıslarca toplanmasının istendiği anlaşılmaktadır: "...istatistik usulünün suret-i tatbiki zımnında kaleme alınan talimatname[nin]... 2. maddesinde 'bu babdaki malumat memurin-i mülkiye ve rüsumiye, düyun-ı umumiye, zabıta-ı mahalliye ve jandarma ve her kazada müstakil tedarik-i vesait-i nakliye komisyonları ve ahval-i mahalliyeye vakıf zabitandan, aşar mültezimleri, fabrika sahipleri, ticaret odaları, esnaf kethüdalarından, eşraf-ı mahalliyeden resmi gayri resmi ve tahrir ve şifahi tahkikat icrasıyla elde edilecektir' diye muharrer bulunduğundan" Harbiye Nezareti'nden yardım istenir.[10]

Seferberlik sırasında sorumluların bu ilave işe zaman ayıramayacakları anlaşılmış olsa gerek ki, örneğin "Seferberlik Devam Ettikçe Her Köyde Müşterek Amele-i Mükellefe Marifetiyle Tarlaların Suret-i Zeri Hakkında"ki Ekim 1914 tarihli talimatnamenin 3. maddesinde, "her köyde her sene kaç dönüm arazi sürülüp zer edildiği ve ne cins tohum ekildiği" bilgisi muhtemelen vilayetlerden isteniyordu. Eylül 1916 tarihli "Mükellefiyet-i Ziraiyye Kanun-ı Muvakkatinin Tatbikatı Hakkında Nizamname"nin 5. maddesinde ise, kendi karye ve mahallelerindeki çiftçi, çift hayvanı ve ekili/nadaslı arazinin kayıtlarını tutmak zorunda olan "kurra ve mahallat heyat-ı ihtiyariyyeleri ve köy imamları"ndan müteşekkil başka bir yükümlüler grubu tanımlanır.[11] Barış döneminde kısmen yapılabilen ve "norm dışı" olan bu ölçümlerin, savaş sırasında da istenen biçimde yapılamadığını bu karar değişikliklerinden anlıyoruz.

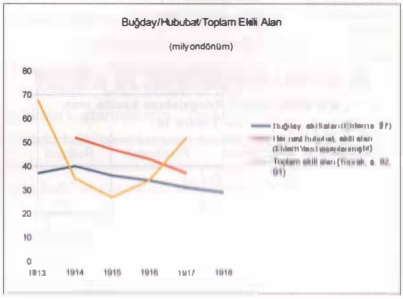
Toprak'ın verileri ise, Ziraat ve Ticaret Nazırı'nın *Dersaadet Ticaret Odası Gazetesi*'ne verdiği beyanata dayanmaktadır. Tıpkı ziraat istatistikleri gibi, basın açıklamalarıyla ilgili de temel bir sorun vardır: Güvenilirlik. Öncelikle İstanbul'a gelen bilgilerin yanıltıcı olduğu anlaşılmaktadır: Örneğin, "... 3. Ordu bölgesinde bazı vilayetlerden gönderilmiş olan raporlarda[ki] ... [ekili alan] rakamların[ın] da abartılı olduğu anlaşıldı."[12] Aynı şekilde, 21.11.1917'de Sinop mebusu Ömer Lütfi tarafından verilen takrirde Kastamonu'da "ziraat memurları raporu mübalağakârane tanzim edildiğinden şayan-ı itimad olmayıb bu babda salim kavaid ittihazı" istenir.[13] Basına gelince, gazeteler savaşın henüz başında sansürlenmiştir: Başkumandanlık Vekâleti'nin tebliğinde 7 Ağustos 1914'ten itibaren basın ve telgraf haberleşmelerinin sansür edileceği bildiriliyordu. Sansür, "... içte ve dışta kötü etkisi olabilecek tüm maddelerlil..."[14] kapsıyordu. Savaş sırasında açık kalabilenler, iktidarla mesafesini doğru ayarlamış, "yandaş" yayın organlarıydı. Bu yayınlar "içte ve dışta kötü etkisi olabilecek" haberleri yayınlamadığı gibi, Öğün'ün ikaz ettiği üzere, yanıltıcı haberler de veriyordu: "1915 yılı ilkbahar ve yaz dönemlerinde... ekili alanların miktarında önemli bir azalma olmuştu. Buna rağmen basında yer alan haberlere göre, 1915 yılında 1914 yılına oranla %120 oranında fazla tarla ekilmişti. Esasen gerçeklerle ilgisi bulunmayan bu rakamlar halkı teskin etmek amacıyla yayımlanmaktaydı."[15] Basındaki resmi beyanlara bu nedenle iki kat ihtiyatla yaklaşılmalıdır.

Grafik 1

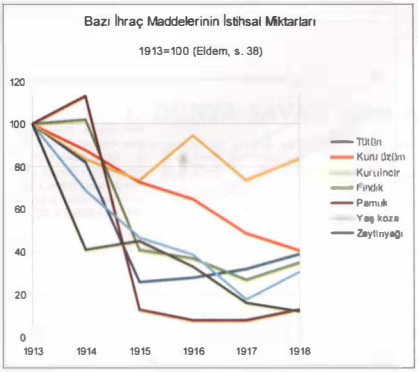
Grafik 2

Grafik 3

Güvenilir veriler yoksa, konu nasıl ele alınabilir? Yapılması gereken, belki de, öncelikle verileri birbiriyle kıyaslamak, sonra da işaret edilene değil işaret edene bakmak, yani bizatihi bu verilerin işlevini ele almaktır.

Aradaki sapma 1916-17'de belirginleştiğine göre buradan başlanabilir. Aynı

Grafik 4

zamanlamaya Eldem ve Öğün de işaret eder: "1914'te bir evvelki yıla nazaran, ziraatin artışı, ortalama %13 civarında olmuş ve hissedilir eksilmeler yalnız zeytin ve tütünde kaydedilmiştir... 1915 yılında buğday ekilişinde 4 milyon dönüm [=%10], mahsulde ise %30 nisbetinde bir eksilme kaydedilince, bidayette şehirlerde ve bilahare bütün memlekette darlık başlamıştır. 1916'da istihsalin yeniden gerilemesi üzerine durum vahamet kesbetmiş ve Almanların imparatorluğun ziraat ekonomisine müdahalelerini mucip olmuştur..."[16] "... Ziraat Nezareti'nce alınan önlemler sayesinde, 1914 yılına ait güzlük tohum ekimi başarılı bir şekilde tamamlanmış, hatta ülkenin bazı yerlerinde önceki yıla göre daha fazla tohum ekilmişti... [Ancak] 1915 yılı ilkbahar ve yaz dönemlerinde... savaş fiilen başlamış olduğundan ekili alanların miktarında önemli bir azalma olmuştu... 1916 yılında... savaşın olumsuz etkileri tarım sektörünü daha fazla etkilediğinden, bütün çabalara rağmen, ülke genelinde ekilebilen arazi miktarı 1915 yılında ekilen arazi miktarının ancak %75'ine ulaşabilmişti... Ekili arazi miktarının son yıllara görülmemiş derecede az olmasına ilaveten havaların tarıma müsait olmaması, ... kuraklık ve çekirge sebebiyle zarar gördüğünden verim yine çok düşük gerçekleşmişti."[17]

1917'nin sonunda 1 Mark karşılığı dört ülkede alınabilecek gıda maddeleri.

David Welch, Germany, *Propaganda&Total War*, Rutgers Uni. Press, 2000.

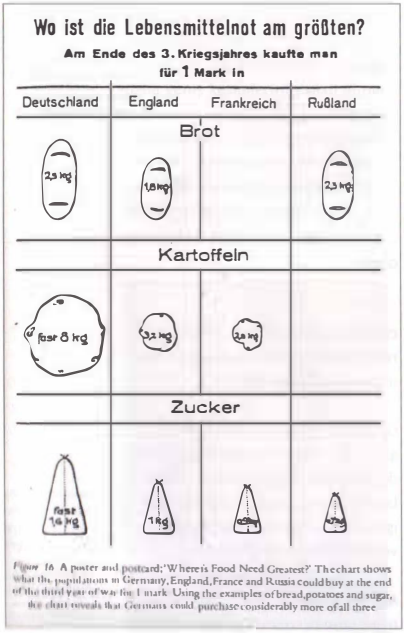

Figure 16 A poster and postcard: 'Where is Food Need Greatest?' The chart shows what the populations in Germany, England, France and Russia could buy at the end of the third year of war for 1 mark. Using the examples of bread, potatoes and sugar, the chart reveals that Germans could purchase considerably more of all three

Dâhiliye'den Harbiye'ye yazılan 18 Nisan 1916 tarihli yazıda, zahirenin kayıt, alım ve satımı hakkındaki Levazımat-ı Umumiye'den bazı vilayet ve livalara tebliğ edilen talimatnamenin uygulanmasının, ülkenin iktisat ve ziraatine "fayda yerine mehazir-i adideyi [=birçok mahsuru] mucib olacağından" bahsedilerek, askeriye için azami miktarda erzak alımından vazgeçilmesinin 28 Şubat 1916 tarihli yazıyla istendiği hatırlatılır.[18] Sivil ihtiyacı temsil eden Dâhiliye ile Harbiye arasındaki mücadele 1916'nın başında başlamıştır. Hugo Meyer aynı yıl gelmiş ve iaşe 23 Temmuz 1916'da geçici bir kanunla yeniden düzenlenmiştir.[19] 1916, Osmanlı iaşesi açısından bir milattır.

Hububat arzını o dönemde en çok etkileyen unsurlar toprak, iklim, işgücü (üretim ve örneğin zararlı mücadelesi için bakım), sermaye girdileri (çift/yük hayvanı, tohumluk, tarımsal araç/gereç, vergiler vs. için nakit), güvenlik/beklenti düzeyi, nakliyat, üretim ölçeği/örgütlenişi olarak sıralanabilir.[20] Varsayımlarımız şunlardır: Sermaye girdileri, işgücü, yük hayvanları itibariyle nakliyat, güvenlik ve beklenti düzeyi önceki senelerin üretimine bağlıdır; kendi kendini kuvvetlendiren bir geri besleme sağlarlar (önceki sene mahsül çok olursa, o sene tohumluk daha çok olur vs.). İklimin tümüyle rastlantısal bir unsur, toprağın aşağıda belirtilecek nedenlerle sınırsız, üretim ölçeğinin ise sabit olduğunu varsayacağız. Ekili alandaki %10 eksilmeye nazaran, 1915 mahsulündeki %30'luk düşüş, bu girdilerden bir ya da birkaçıyla ilgili olmalıdır.

Dönemin yazarları kontrol edilebilen en kritik/kıt unsurun işgücü olduğunu düşünüyordu. Örneğin Parvus Efendi, "Almanya ve İngiltere'de arazinin dörtte biri, Avrupa Rusya'sında %40'ı, Asya-i Osmani'de ise, Ziraat Nezareti'nin verdiği malumata göre, ancak %2,8'inin" ziraat edilebilmesini, nüfusun seyrekliğine bağlıyordu.[21] 1910'lardaki bir projeye göre, "bir kısım muhacirleri Üsküdar'la İzmit arasına yerleştirmek ve bu mıntıkayı meyve bahçesi haline getir[erek]... bütün Avrupa'ya meyve ihraç etme[k] pekala mümkündü."[22]

Ancak 1914'ten itibaren sorun artık iskân değil, tehcirdi: "İlk olarak Trakya'da... 1914 Mart ayının sonunda küçük boyutlarda başlayan Rum göçü, sonraki aylarda" tüm Ege'ye yayılır.[23] Bu dönemde Trakya ve Anadolu'dan göç eden Rumların 130 bin olduğu ileri sürülmekteydi."[24] Tehcirin etkileri "ananevi ihraç maddelerinde barizdir" (Grafik 4).[25] Eldem "tütün ve zeytindeki hissedilir eksilmeler"i kaydeder ama özellikle zeytinyağında 1914'teki çarpıcı düşüşü sorgulamaz.

Zeytin ve üzüm denince akla ilk gelen yerlerden olan Erdek'te 1914'te 30.000 olan Rum nüfusu, 1915'te 11.500'e inmişti.[26] Önce tehcir, sonra da 1917'deki yangın sonucu, 1915'te "ordunun... şiddet-i ihtiyacı bulunduğundan şarap imalinden sarf-ı nazarla pekmez imal ettirilmesi"[27] düşünülen kaza, "hak ile yeksan" olmuştur: 1920 tarihli bir raporda, "İkibin hane kadar tahmin olunan Erdek kasabasında bundan üç sene evvel sahilden zuhur eden harik... kasabanın bin beşyüz parça mebanisini hak ile yeksan eyledikten sonra sönmüş ve... ikametgâhsızlık yüzünden burada mütemekkin amele sınıfı tamamen dağılmış... olduğundan Erdek'in pek meşhur olan binlerce dönüm bağı ve bahçeleri ve bostan ve zeytinlikleri... amele bulunamaması yüzünden çapalanamayarak ve tımar edilemeyerek ota boğulmuş[tur]..."[28]

Tedbirler gecikmiştir: "Ticaret Nazırı'nın Dâhiliye Nezareti'ne yazdığı [1917 tarihli] bir arzuhalde... Ege... kıyısında... hasılatın iyi olmasına rağmen amelesizlik nedeniyle zeytinlerin toplanamayıp ağaçlarında çürüdüğü bildirilmiş... bu durumun önlenmesi için... bölge dışına çıkarılan Rum halkın... getirtilmesi talebinde bulunulmuştu. Meclis-i Vala'dan çıkan karar doğrultusunda Karesi ve çevresine... yalnızca Rum kadınların geri dönmelerine izin verildi."[29]

Seferberlik başlayınca insan gücünde ikinci bir kayıp daha olur. "Şubat 1915'e kadar... Türk ordusunun insan gücü 726.692 kişiden oluşuyordu... Seferberliğin başlamasından 14.7.1915 tarihine kadar 1.943.720 ere ulaşılmış[tı]."[30]

Buna, özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu için çok yıkıcı etkiler gösterecek olan 1915 Mayıs-Eylül Ermeni Tehciri de eklenince 1915 hasatında başlayan buhranın tablosu ortaya çıkar. Almanya, nüfusunun %1,25'i oranındaki Leh, Yahudi, Belçikalı ve Fransız sivil esiri angaryaya koşarken,31 Türkiye, üretken nüfusunun en az %5'ini tehcirle kaybetmiştir. Öte yandan, nüfusun % 0,1'inden az sayıdaki esirden32 ancak bir kısmının tarımdaki istihdamı, "bir başarı öyküsü" olarak dönemin basınında yer bulur. Hükümet, 1915'in sonunda başlayan işgücündeki bu düşüşle nasıl başa çıkar? Önce verilere bakalım.

KUZEY/DOĞU ANADOLU

Çağdaş tarihyazımı, örneğin Toprak[33] ve Öğün[34] tehcirden ve tarımsal üretim üzerindeki etkilerinden neredeyse bahsetmez; ama Öğün'ün sağladığı veriler, tehcir nedeniyle yaşanan üretim ve 3. Ordu'ya sağlanan lojistik destek düşüşünü ortaya koyar. Örneğin Bitlis'te, "seferberliğin ilanından 14.2.1915 tarihine kadar... Bitlis Vilayeti anbarlarından... [3. Ordu için yapılan] ortalama günlük yem ve erzak sevkiyatı 34 [tondur.]" Öğün'e göre, "...erzak sevkiyatı... vilayetin... [1916'da] Rus işgaline uğramasına kadar devam"[35] eder; ancak 14 Şubat'tan sonraki sevkiyattan bahsedilmez. Bitlis'e tehcir emri, 23.5.1915'te gelmiş[36] ve etkileri hemen o hasatta görülmüştü: "Bitlis vilayetinin mahsulü bu yıl pek verimli olmadığından, burada diğer maddelerin yanında ot ve saman miktarı da vilayetin kendi ihtiyaçlarını dahi karşılayamayacak derecede azalmıştı."[37] Mart 1916'da Rus ordusunca işgal edilen Bitlis ve Muş aynı yılın sonbaharında geri alındığında,[38] Bitlis'ten geriye, bir ordunun iaşe ve ibatesinin mümkün olamayacağı bir harabe kalmıştır: "Seferberliğin erken aşamalarında Ermenilerin kitlesel olarak taktil ve tehcir edilmesi gibi ironik bir nedenden ötürü, ürün yetiştirecek köylü veya hizmet verecek zanaatkâr kalmaması sonucu memleket adeta bir çöl haline geldiğinden, burada bir ordunun varkalması mümkün değildi."[39] "[1916-7'del... Doğu Anadolu'da, özellikle... Harput-Muş-Bitlis'te şartlar, geri çekilme ve 1915... Ermeni katliamı yüzünden daha da ağırlaşmıştı. Zahire bakımından öyle bir kıtlık hüküm sürüyordu ki, ordunun erzakı yarısı ve hatta üçte biri[ne] azaltılmak zorunda kalmıştır."[40] 1.3.1917'deki bir yazıya göre, "Çapakçur kazasında... son üç gün zarfında 100 nüfusun telef olduğu... halen vilayet dahilinde ikametleri ordu emri iktizasından bulunan muhacir-i mücahidinin 30 bine karib efrad aileleriyle,.. Van'ın Hoşab kazasından iltica etmiş... muhacirlerin ve mevkufinin... iaşesi için" zahire ambarlarından erzak verilemeyeceği bildirilmiştir.[41] 1918'de vilayete bağlı Aşkale'de dört ay içinde 32 kişi ölür. "Telefat[ın]... en ziyade [olduğu] Erzincan, Kemah, Refahiye ve Palu kazalarında açlıktan vefayat varsa da... [sayıl tesbit edilememektedir."[42]

Öğün'ün sağladığı verilerle Mamuretülaziz (=Elazığ) Vilayeti'nin 1914-1916 arasındaki erzak sevkiyatı incelendiğinde de benzer bir resimle karşılaşılır (bkz. Grafik 5). 1915 yılı hasat mevsiminde 3. Ordu tarafından düzenlenen bir raporda, "Mamuretülaziz ve Diyarbakır vilayetlerinde Rum ve Ermeni bulunmadığından ve yörenin Müslüman ahalisi de hasat işleri için yeterli olmadığından bu vilayetlerin acilen tarım işçilerine ihtiyacı vardır"[43] denilir.

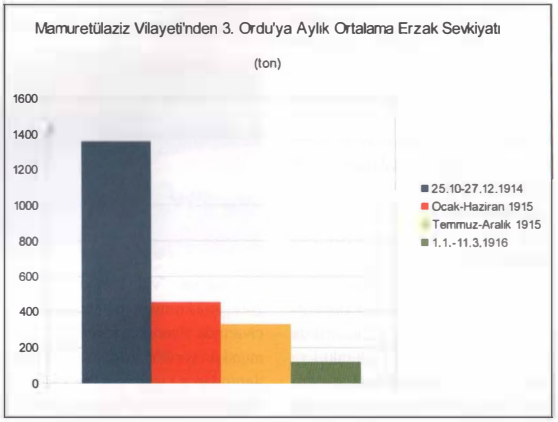
Samsun manzara-i umumi. Canik Mutasarrıfı Müştak Bey: "şimdiye kadar bu livanın ihtiyacı hakkında yazdığım telgrafnameler sahih ve katî bir fikir vermiştir. Bugün Havza ve Merzifon'da belediye namına mubayaa edilmiş 15 günlük unumuz vardır. Bunlar bitince Samsun'da bulunan 60 binlik mütecaviz halk açlığa mahkûm kalacaktır."

Sivas'ta ise, "vilayetin hesaplarına göre, 1914 kışında ordu için 60 bin ton civarında yiyecek maddesinin temini mümkün görülüyordu... Seferberliğin ilanından 7.1.1915 tarihine kadar Sivas vilayetinde [40 bin ton] erzak ve zahireye el konul[muştu]... 1916 yılı baharında... 3. Ordu... büyük ölçüde sadece Sivas vilayetinin kaynaklarından beslenmek zorunda kaldı. Ancak başta taşıma araçlarının yetersizliği ve daha sonra savaş nedeniyle tarımsal üretimin giderek azalması gibi nedenlerle, 3. Ordu'nun en mahsuldar bölgesi olan Sivas vilayetinden arzu edilen miktarlarda erzak temini mümkün olamamıştır."[44]

"...Taşıma araçlarının yetersizliği" neden 1916'da ortaya çıkmıştır? "Taşıma araçları ve yolların yetersizliğinden dolayı erzak sevkiyatında ortaya çıkan müşkülat[ı]... telafi etmek ve orduyu açlıktan kurtarmak için... cephe gerisindeki halk"tan[45] kurulan hamal taburlarını teşkil edecek "cephe gerisindeki halk" muhtemelen artık yoktur.

Sivas'ta darlık 1916 senesinde baş göstermiş; Canik mutasarrıfının ricalarına rağmen, Sivas Valisi Muammer, 1917 Şubat'ında, vilayetin mahsulünü tümüyle orduya tahsis ederek, önceden Trabzon vilayeti ile Canik sancağı ahalisinin tohumluklarıyla iaşeleri için alımına izin verilen un ve zahirenin o tarihten itibaren ihracını yasaklar.[46] 1917 senesinde ise Sivas'ta açlıktan ölümler başlamıştı: Mahsulatın azlığı ve ordu ambarlarının ihtiyacı nedeniyle "Sivas Vilayeti'nde açlık baş göstermiş ve bu yüzden bir hayli nüfus telef olmuş idi..." 1918 Ağustos'una gelindiğinde, gerek Sivas ve gerek diğer vilayetlerde mahsulden aşar alınmaması için yapılan başvurular kabul olmadığı gibi, aşar alınmasından başka

Grafik 5

bir misli kadar da mübayaa yapılır. Sivas'ta gereken "tohumluk vakit ve zamanında verilemediği için ziraat de bittabii ihtiyaç derecesinde vuku bulmamaktan naşi mahsulatın mikdarı o nisbette az olacağına binaen aradan birkaç ay geçdikten sonra sene-i sabıka misillu bu sene [=1918] dahi... açlık ve bu yüzden telef atın vukuu" bulacağı tahmin edildiğinden gereken tedbirin alınması istenir.[47] "7.1.1915 tarihine kadar 40 bin ton erzak ve zahireye el konulanl" Sivas Vilayeti'ni 1916'dan itibaren önce Canik'i iaşesiz bırakma mecburiyetine iten, sonra da kendi nüfusunu açlıktan telef noktasına getiren celp ve tehcirdi.

Son örnek Canik (Samsun) livasıdır: "Seferberliğin başında... Sivas vilayetince Havza ve Niksar ambarlarında depolanmış 12 bin ton erzakın [Canik Mutasarrıflığı'nca] Trabzon'a... ulaştırılması planlanmıştı... 10.4.1915 tarihinde Canik sancağından deniz yoluyla sevkiyata yeniden başlandı... 24 Mayıs'tan 27 Mayıs'a kadar dört gün içerisinde Trabzon'a... günlük 64 ton erzak gönderilmişti... Fakat Levazımat-ı Umumiye Dairesi'nin 16.8.1915 tarihli yazısında, son bir aydır Canik'ten Trabzon'a erzak gönderildiğine dair yetkililere bir bilgi ulaşmadığı... belirtilmektedir... Ordu ihtiyacının yanında, Trabzon ahalisinin iaşesi de eskiden beri büyük ölçüde Samsun'dan gelmekte olan yiyecek maddeleriyle sağlanmaktaydı... 19.4.1916 günü Trabzon limanının düşman eline geçmesiyle Canik-Trabzon sevkiyatı da doğal olarak kesildi."[48] Sevkiyat, Canik'e erzak gelmediği için mi, yoksa Trabzon'un işgali nedeniyle mi kesilmişti?

İkincisi ise, Trabzon'un işgalinden sonra Canik'te bir sıkıntı olmamış, hatta bolluk yaşanmış olmalıdır. Ancak Sivas valisinin Şubat 1917 tarihli telgrafından durumun hiç de öyle olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Canik Mutasarrıfı Müştak Bey'in 1.2.1917'de çektiği telgrafta, "şimdiye kadar bu livanın ihtiyacı hakkında yazdığım telgrafnameler sahih ve kati bir fikir vermiştir. Bugün Havza ve Merzifon'da belediye namına mubayaa edilmiş 15 günlük unumuz vardır. Bunlar bitince Samsun'da bulunan 60 bin[li] mütecaviz halk açlığa mahkûm kalacaktır. Zira buraya hiçbir taraftan un getirmek imkânı yoktur" denilmektedir.[49] Peki, 1915 Temmuz'unda Canik'e sevkiyat neden durmuştu? Sorunun cevabını başka bir kaynakta buluyoruz: "[1917-18'de]... Batı ve İç... hatta Doğu Anadolu'da ziraat alanında önceki yıllara kıyasla birtakım gelişmeler olmuştu. Fakat bunu Kuzey Anadolu'da göremiyoruz. Mesela Samsun ile Sivas arasındaki ziraate elverişli düzlüklerin sadece %10'u işleniyordu."[50] Kastedilen, seferberlik ve sonrasındaki Ermeni ve Rum tehciri nedeniyle, bölgede üretimin neredeyse bittiğidir. Bölgenin muhtemelen iaşe ardbölgesi olan Havza ve Niksar'da, Samsun'a sevk edilecek ürün kalmamış olsa gerektir. Trabzon ahalisinin imdadına Rus işgali koşmuştur.[51]

Tanin'de Ticaret ve Ziraat Nazırı'yla Şubat 1916'da yapılan mülakat ve Mart 1916'da yayınlanan haberler, 1915'teki ekim alanı/mahsul arasındaki orantısızlığa açıklama getirmeye çalışır: "Mamuretülaziz, Erzurum ve Sivas vilayetleri de dâhil olmak üzere, ülkenin pek çok yerinde ürünün geçen yıla göre %40-50 oranında daha fazla olacağına dair haberler yer almaktaydı. Ancak beklenenin aksine havaların tarıma müsait olmaması nedeniyle, 1915 yılında hâsılat beklenenin çok altında gerçekleşmişti. Kuraklık, sel, dolu, çekirge ve çeşitli hastalıklar nedeniyle hasara uğrayan mahsul, dünyanın pek çok yerinde olduğu gibi Osmanlı ülkesinde de bereketsiz olmuştu. Anadolu'nun çoğu yerlerinde ancak ekilen tohum alınabilmiş ve ürünün en iyi olduğu yerlerde ise bire üç buçuktan fazla verim alınamamıştı."[52]

Bu mülakata ve "1915 yılında... kuraklık, sel, dolu, çekirge ve çeşitli hastalıklar nedeniyle hasara uğrayan mahsullün], dünyanın pek çok yerinde olduğu gibi Osmanlı ülkesinde de bereketsiz" ol-

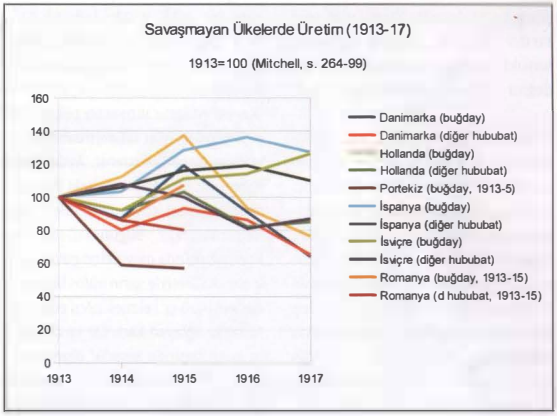

Savaş sonrası Trabzon'unda muhtaç bir aile.

Michael A. Reynolds, *Shattering empires: The clash and collapse of the Ottoman and Russian Empires 1908-1918*, Cambridge/NY, Cambridge Univ. Press 2011

duğu iddiasına da ihtiyatlı yaklaşmak gerektiğini istatistiklerden anlıyoruz: Avrupa'daki savaşmayan ülkelere ait toplam on bir hasılat verisinden sadece üçündeki %3-8 arasındaki düşüş dışında,[53] diğer ülkelerin hem buğday hem de diğer hububat üretimleri, 1914'ten 1915'e artmıştır (Grafik 6). Hatta savaşa 1915'te giren Bulgaristan'da 1914'ten 1915'e toplam hububat rekoltesi % 20, savaşan Macaristan'da ise %7 artmıştır.[54] İmparatorluktaki "bereketsizlik", 1914 güzünde ekilen hububatı 1915 yazında kaldıracak kimse kalmamış olmasından mıdır?

Grafik 6

Arzı oluşturan çoğu girdinin önceki yılın mahsulüne bağlı olması nedeniyle, 1915'ten itibaren tarımsal üretimin bir girdaba yuvarlandığını, 1916'da Alman ve Osmanlı hükümetlerinin buradan çıkmak için çareler aramaya başladığını düşünebiliriz. Alman hükümeti, müttefikinin zayıflamasını istemiyordu. Ayrıca "İstanbul'da kurdukları... Mübayaa Şirketi vasıtasıyla, piyasada bulabildikleri her çeşit maddeyi satın alarak memleketlerine sevk etmekte idiler. Bu sevkiyat içinde zeytinyağı, yumurta, bakliyat ve zahire gibi... maddeler vardı."

En az iki çarenin bulunduğu anlaşılıyor: İlk olarak, "... Ziraat Nezareti'nde istihsali teşvik ve planlama işleriyle ilgili bir komisyon kurulmuş... Nezaret'in bütün teşkilatı seferber edilmiş, çiftçiye tohumluk, tarım aletleri dağıtılmış, muhtelif yerlerde zirai kurslar açılmış, istihsal mahallerine ziraat mühendis ve memurları gönderilmiş, bu arada Suriye'de büyük tahribat yapan çekirge afetinin önü alınmıştır. Konya Ovası'nın sulama işlerinde, Almanların yardımı ile 6 bin hektar toprak ziraata açılmış, mahsul bereketli olmuş, hektar başına 35 verim 800 kilodan 2.000 kiloya yükselmiştir. Bu işler için nezaretin bütçesine ...[185 milyon kuruş] ilave edilmiştir."[55] 1916'daki Mükellefiyet-i Ziraiyye Kanun-ı Muvakkati, kanunun kendisinden yedi ay önce, tam da bu nedenle, yani üretim düşüşü sorununa çare bulmak için ve Almanların baskısıyla alelacele çıkarılmış olsa gerektir. Kanuna göre, meslekten çiftçi ve askerlikten muaf bütün vatandaşlar, Ziraat Nezareti'nce belirlenecek zirai faaliyetlerde toplu olarak ve hayvanlarıyla beraber çalışmakla mükelleftiler.[56] Ancak örneğin kanunun Hüdavendigar Vilayeti'nde ilk olarak uygulandığı Ertuğrul'da çiftçiler kolektif ziraat yap(a)mamışlardı. Ahmet Rıza 1917'de "... Sivas ile Malatya arasında bir köyde [yaptığı]... tahkik[de]... iki gün evvel zeriyyat memurlarının geldiğini, kura çekildiğini, tarlasına kurada isabet edenlerin işe başladıklarını..." öğrenir. "Kura ile ziraat dünyanın hiçbir tarafında görülmüş ve işitilmiş bir şey değildir" diye durumu hicveder.[57] Kanunun "etkinliği" şöyle özetlenir: "... Ne onda [İT merkez-i umumisi] ne ötekinde [hükümet] herhangi bir plan yoktu. Askeri idarenin, levazımın da planı yoktu... Bir aralık... istihsal kaynaklarının kurumakta olduğunu gör[en ve]... bundan telaşa düşen hükümet, bu büyükderdetuhaf bir kanunla deva bulmak istedi... Şeref Bey bir 'mükellefiyet-i ziraiye' kanunu yaptı... Fakat böyle bir kanunla istihsali arttırmanın mümkün olup olmayacağından sarf-ı nazar, bu kanunun, ne suretle tatbik olunabileceğini dahi düşünen yoktu. Bazı valiler güya bu kanunları tatbik edip iyi bir netice aldıklarını söylerlerse de ben bunlara hiçbir zaman inanmış değilim... Konya valisi olan Samih Rifat, pulluk başına geçerek bizzat çift sürdüğünü gösterir fotoğraflar aldırıp İstanbul'a göndermişti. Galiba mükellefiyet-i ziraiye kanununda elde edilen başlıca mahsul bu gibi hatıralardan ibaret kalmıştır."[58]

İkinci "çare" bu durumda mecburen psikolojikti. *Tanin*, *İkdam*, *Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası Gazetesi*,[59] *Çiftçi Çocuğu* ve *İktisadiyyat* gibi, en hafif deyişiyle İttihad ve Terakki'ye yakın yayınlarda, bu düşüşten bahsedilmediği gibi, alınan önlemler ve neticeleri parlak bir tablo içinde sunuluyordu. Bazı konularda ise sessizlik hâkimdi: Örneğin 1916'da yayına başlayan *İktisadiyyat*[60] dergisinde Ege, İstanbul, Trakya, Kastamonu, Konya ve Çukurova'daki zirai faaliyetlere yer verildiği, güneydoğu ve doğu vilayetlerle diğer kentlerden hiç bahsedilmediği görülür. "Parlak tablo" ile kastedileni göstermek için, hakkında bilgi verilen üç vilayete yakından bakalım.

BATI ANADOLU

İktisadiyyat'ta ilk örneğimizi oluşturan Aydın-İzmir'in 1916 ve 1917 senesi ziraati için ümitvar haberler yayınlanır. Örneğin 14.9.1916 tarihli habere göre, "Denizli livası dâhilinde buğday, arpa, nohud, burçak gibi mahsulatın... geçen seneye nisbetle %20 raddesinde fazla olduğu ve yınlık mahsulatın neşetlinin[] ... mucib-i memnuniyet bir halde bulunduğu işar-ı mahalliden anlaşılmıştır"[61] ve Eylül 1917 sayısında, "İzmir vilayetinde havaların ziraat için pek elverişli devam etmekte olduğu ve mahsulatın... bereketli bir surette olduğu... tedkikat-ı vakaidan anla-

şılmıştır"[62] denilir. Yine Eylül 1917 tarihli "İzmir'in İktisadi Durumu" başlıklı yazıda hububatla ilgili tek değini fiyatının yüksekliğidir.[63]

Oysa resmi belgeler, 1916 Ocak ayında hissedilir dereceye gelen sıkıntılardan bahseder: Mahsulatın yerel ihtiyacı sağlaması mümkün olmadığı için zahire ihtiyacı gittikçe artan Adana, Aydın, Hüdavendigar vilayetlerinin ihtiyacının karşılanması için gereken zahirenin tüccar marifetiyle diğer mahallerden alımı ve getirilmesine hal-i hazırda imkân bulunamadığından bu zahirenin mahallerin belediyeleri tarafından alım ve dağıtımı için belediyelere avans olarak hazinece uygun bir miktarın borç verilmesi zaruri görülmüş ve Aydın'a 15 bin liralık avans verilmiştir.[64] Ancak avansın buğday sıkıntısına doğrudan çare olmadığı valinin 7.1.1916 tarihli telgrafından anlaşılıyor: "Müracaat-ı elim bir açlık içinde bulunduğu..." belirtildikten sonra, livadaki zahireye nasıl el konulacağı yedi maddelik bir talimatname halinde açıklanır ve "Karesi ve İzmir ihtiyacatı pek mühim olduğundan işbu talimatnamenin tamamen tatbiki"[68] istenir. Aydın Valisi Rahmi 11.1.1917'de vilayetteki ihtiyacın ehemmiyetini şöyle tarif eder: "Son müracaatımdır. Bugün Fukara İaşe Komisyonu'nda mevcud 70 çuval zahair olmak suretiyle yarın nüfus başına 40 dirhem [=128 gr.] ekmek tevzi edeceğiz. Açlıktan ağlayan kadınlar ve çocuklara adım başında tesadüf olunmaktadır. Yarın büsbütün açız... Buradan kaçmaktan başka çare göremiyorum. Memleket ahalisi son nefesini çekmektedir."[69] Bundan on gün sonra, evvelce İzmir Belediyesi'ne zaruri maddelerin alımı için verilen 20 bin lira borcun mal sandığına teslim edilmesi istenince vali bu kez şunları yazar: "Ahalinin ekmek mütevalimize ve memurun orada bulunmasına rağmen Karahisar-ı Sahib [=Afyon]'dan bu gün hükümet namına [ancak] mezkur dört vagon buğday, iki vagon un gelmiştir."[65]

Daily Chronicle'in Selanik muhabiri, *Tanin*(?) gazetesinde yayınlandığı iddiasıyla "güya" İstanbul, İzmir, Bursa ve Ankara'da halkın açlıktan telef olduğunu bildirmiştir.[66] 5.4.1916 tarihli yazışmalarda, Edirne ve İzmir vilayetlerinde yarım milyon Türk açlık çektiği için Amerikan Kızılhaçı'ndan yardım istenmektedir.[67] 29.4.1916'da Dâhiliye Nezareti'nden Afyon Mutasarrıflığı'na gönderilen yazıda, "liva dahilinde tüccar ve eşhas yeddinde külliyetli zahair bulunduğu halde mubayaa edilib çıkarılmadığı ve İzmir ve Karesi ihtiyacına livadan serbest(?) zahirenin gönderilmemesinden ezcümle Bandırma'nın ihtiyacını temin için iaşe-i umumiye merkez heyeti tarafından bu vilayete [verilmiş] 100 bin lira[yla]... zahire ve un celb edilmekte ve unlar belediye vasıtasıyla fırıncılara tevzi olunarak imal ettirilmiş ekmekler vesikalarla halka satılmaktadır... İaşe-i umumiye merkez heyetinin tebligat ve mukarraratı mucibince beher nüfusa günde 400 gram ekmek verilmek lazım geldiği halde bir müddetten beri İzmir ihtiyacı derecesinde zahire celbinin imkânsızlığından ve bu hususda nezarete evvel ve ahir vaki olan maruzattan henüz matlub-ı netice hasıl olamamasından dolayı nüfus başına günde yalnız elli dirhem ekmek verilebilmekte[dir]... Bu mikdarda ekmek tevziyatının halkın idame-i ihtiyacatına kâfi olmayacağı nazar-ı itibara alınarak... mezkur 20 bin lira ile belediyece patates fasulye ve saire gibi (?) gıdaiyyeyi haiz bazı eşya celb ve şehrin mevaki-i muhtelifesinde açtırılan bakkal dükkânlarında binlerce muinsiz[70] asker aileleriyle fukara ahaliyi belediyeye mal olduğu fiyat üzerinden tevzi ve füruht olunmaktadır. İşbu bakkal dükkânlarının önüne her gün yüzlerce fukara ahalinin toplanıb yekdiğeriyle itişerek kakışdıkları görülür... Belediyeden işbu 20 bin lira alınacak olursa bütün bu dükkânları ortadan kaldırmak lazım gelecek ve o halde halkın kısm-ı azamisi açlıktan ölmek tehlikesine maruz kalacaktır..."[71]

21.8.1917'de, *İktisadiyyat*'taki "İzmir vilayetinde... mahsulatın... bereketli... olduğu" haberinden on gün önce, "... bir sürü kadın evvela hükümet konağına gelerek feryad ettikten sonra çarşıda yağmakarlığa mübaşeret etmeleri üzerine polis tarafından birkaçı tevkif edilmiş ve diğerleri dağılmışdır."[72] 1918 sonunda vilayetteki 56.300 mülteciden 366'sı, 91.178 muhacirden 598'i iaşe edilebiliyordu.[73]

Toplam hububat rekoltesi I. Dünya Savaşı'na 1915'te giren Bulgaristan'da 1914'ten 1915'e %20, savaşan Macaristan'da ise %7 artmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki "bereketsizlik", 1914 güzünde ekilen hububatı 1915 yazında kaldıracak kimse kalmamış olmasından mıdır?

İkinci örneğimiz olan Hüdavendigar için, *İktisadiyyat*'ın 1.3.1917'de sayısında "Geçen sene... Bursa, Çatalca, İzmit menatıkı sekiz dokuz aylık kadar kendileri için lazım olan hububat istihsal edebilmişlerdi. Halbuki... bu mahaller bu sene müstahsil mıntıkalar adadına [=sırasına] geçmişlerdir"[74] haberi verilir. 8.11.1917 tarihli "Bursa Vilayeti'nin İktisadi Durumu" haberinde sayılar da verilir: "Ziraat fevkalumum bir surette terakkiyata mazhar olmuştur... Muharebeden evvel... Bursa vilayetinde icra olunan zeriyyatın hadd-i azamı hiçbir vaki 1.535.929 dönümü tecavüz etmemiştir. Bu miktar zeriyyat ancak pek nadiren icra olunabilirdi. Harbin ikinci senesinde zeriyyat miktarı 442.000 dönüme kadar tenakus etmiştir. Faaliyet-i iktisadiyye devresi olan 333 senesinde ise zeriyyat miktarı 1.703.864 dönüme baliğ olmuştur."[75] Öncelikle belirtmek gerekir ki, resmi istatistiklere göre, Bursa vilayetinde (Bursa&Bilecik sancakları) sadece tahıl ekili alan 1913'te 1.659.737 ve 1914'te 2.294.709 dönüm olmuştur.[76] Haber, istatistiklerden bahsetmez.

Bursa'daki sorunlar, Aydın'la eşzamanlı olarak, 1916'nın başında başlamıştır.[77] 1916 Temmuz'unda vali

İstanbul'a şöyle yazar: "İstanbul'daki dört vagon hakkında henüz bir emriniz zuhur etmedi. Ankara'dan Bilecik'e iki vagon gelmiş [ise] de nakli mümkün olmadığından... taraf-ı devletlerinden dahi teşebbüsatda bulunulması mercudur [•istenir]... Mülhakattan buraya gönderilecek fazla zahireleri olmadığı bildirildiğine nazaran oralardan da artık ümide mahal yok demektir. Dört gündür vesika ekmeği çıkarılama[maktadır]"[78] Saman(?) karyesi muhtar ve ihtiyar heyeti azalarının 30.8.1916'deki şikâyetinde, "Yenişehir kaymakamı... zer edilecek [tohumluk] ve iaşemizi nazar-ı dikkate almayarak kâmilen hububatımızı hanelerimizden kaldırıb [bizi] aç bırakmıştır" denilir.[79]

17.3.1917'de merkezden gelen "Bursa'ya müretteb zahirenin muntazaman irsali... Konya vilayetine tebliğ edilmiştir. Şu bir kaç gün zarfında sevkiyatın taht-ı intizama alınması memuldur [•beklenir]. O vakte kadar aşar malından evvelce bahs olunan 100 bin kilodan hiç bir şey alınmamış ise hemen 250 bin kilo alarak temin-i ihtiyac ettiğimizi İsmail Hakkı Paşa oraya tebligat icra edecektir... Mülhakatta daha zahire vardır. İcab ederse bazı mahallere bizzat giderek ve ahaliyi teşvik eyleyerek... erzak mubayaasına himmet buyurunuz" emrine, Vali Hakkı, "İsmail Hakkı Paşa 250 bin kilo için şimdiye kadar buraya emir vermedi... Bugün Haydarpaşa'dan gelen 3 vagon zahire ile o da yalnız [merkez kaza] Bursa'ya münhasır kalmak ve ellişer dirhem vermek suretiyle üç gün kadar idare edebileceğim... Mülhakatta mubayaa ettirilecek zahire bulunduğu hakkında verilen malumat doğru olmayacaktır. Mevcudumuz olmadığı için buradan ayrılır isem kasaba iaşesinin temini kabil olmayacağını gördüğüm ve süratle gidip avdet edecek vasıta-ı nakliyem de bulunmadığı cihetle merkezden pek ayrılamıyorum" cevabını verir.[80] 31.3.1917'de ise, "Bugün Bursa açtır. Yarın bu açlık pek elim bir hale sebebiyet vereceğinde[n] şehre... 29.3.1333 tarihinde... gelen... vagon İstanbul iaşe-i tahniye müdüriyetince alınmış, bu suretle Konya'dan vilayete gelen vagonlardan ikinci defa olarak bir tanesi daha oraca ahz edilmeyerek vilayete gönderilmemiştir..."

Açlıktan ölen çocuğunu gömmeye götüren bir Kürt.

Michael A. Reynolds, *Shattering empires: The clash and collapse of the Ottoman and Russian Empires 1908-1918*, Cambridge/NY, Cambridge Uni. Press, 2012

diye yakınır.[81] Çok taraflı bir iaşe mücadelesinin başladığı anlaşılmaktadır.

Nisan 1917'de önce "Armudlu'da asker ailelerinden bazılarının ekmeksiz kaldıklarından ve Mudanya'da bazı fukaranın 15 günden beri ot ile tagaddi eylemekte [•beslenmekte] bulunduğu",[82] sonra "yalnız Armudlu ve Mudanya değil vilayetin Gemlik, Orhangazi... kazalarının ekseri ahalisi(?) ve... yeni iskân edilen muhacirin, merkez kazasına aid(?) bazı köyler halkı ihtiyac-ı (?)nin en elim derecesine düşmüş... ot yiyerek yaşıyor(?). Vilayete verilen son aşar zahiresi ile yevmi (?) elli dirhem verilmek suretiyle... iaşeyi temine sarf-ı temrin olundu [•çalışıldı]. Yevmi vilayet için 65 bin kilo zahireye ihtiyaç... olduğu müşir-i cedvel ile takdim olundu... Düzce(?) ve Adapazarı'ndan gönderilmesi takarrür eden mısırlardan bu güne kadar hiçbir şey gelmemiştir. Konya(?)... sevkiyatı tatil etmiştir. Bu vaziyette(?) idare(?)-i umur imkânı kalmamıştır. Her ne surette kabil ise bir an evvel buraya zahire gönderilmesi(?) ehemmiyetle... muntazır(?)"[83] olduğu bildirilir.

Valinin bizzat gezdiği ve Müslüman ahalisi yoğun Bilecik, Söğüt ve Yenişehir'in kışlık ve yazlık ürünü kuraklıktan zarar görmesine ve bazı "köyler halkını bir sene-i kâmile için iaşe etmek mecburiyeti" olmasına rağmen, 18.8.1917 itibariyle ekili alan önceki seneden fazladır.[84] 1916 aşarı 13 milyon kilo iken, "gerek emanet aşardan ve gerek iaşenin yapacağı bir misli mubayaadan hasıl olacak azami yekunun 40 milyon kiloyu tecavüz etmeyeceği... 40 milyon kilodan 20 milyon kilosu cihet-i askeriyeye aid olacağına göre vilayet iaşesi için ancak 20 milyon kilo kadar bir mikdar kalacağı.. umumiyetle müstahlik olan Bursa kazasının ma-kurra [•karyeleriyle] bir senelik zahire ihtiyacı 13.550.000 kilo yemeklik ile bunun nısfı [•yarısı] kadar yemlik olduğuna nazaran... 20 milyon kilonun ancak merkez kazası ihtiyacına tekâbül ede-

Vilayetlere Göre Kişi Başına Üretim

	Nüfus (1000)		Aşar (milyon kuruş)		Kişi başına tarımsal üretim endeksi	
	1910/11	1913/14	1910/11	1913/14	1910/11	1913/14
Hüdavendigar, Karesi, İzmit, Biga	2128	2204	874	984	0,41	0,45
Aydın	1703	1761	641	767	0,38	0,44
Ankara	1160	1156	309	486	0,27	0,42
Konya	1254	1280	359	466	0,29	0,36
Sivas	1197	1200	281	365	0,23	0,30
Adana	489	505	251	287	0,51	0,57
Maraş, Antep	417	432	110	101	0,26	0,23
Kastamonu, Bolu	1109	1125	191	226	0,17	0,20
Trabzon, Canik	1265	1285	337	334	0,27	0,26
Diyarbakır, Mamuretülaziz, Urfa	1036	1075	305	325	0,29	0,30
Van, Bitlis	693	718	116	127	0,17	0,18
Erzurum	759	781	142	146	0,19	0,19

(Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları*,TTK, Ankara, 1994, s. 39'dan)

Tablo 1

cek miktarda olduğu ve yine kâmilen müstehlik olan Mudanya, Gemlik, Orhangazi ve kısmen Orhaneli ile Bilecik kazaları ihtiyacının açık kalacağı ve binaenaleyh Bursa vilayetinin bir senelik iaşe ihtiyacının Bursa mahsulatından temin-i tedariki imkânı bulunamayacağı" bildirilir.[85] Ordunun talebi olmasa bile, vilayet kendi geçimini, kişi başına günde 320-400 gr. zahire sınırında ancak sağlar. Bu tablo, *İktisadiyyat*'ın "Bursa, ... bu sene müstahsil mıntıkalar adadına geçmiş[tir]" haberiyle çelişir.

Barış döneminden %10 fazla ekili alan olduğu iddia edilen 1917 yılının Kasım'ında ise, yerel mubayaatta[86] "birinci mubayaa kâmilen yapılmış ikinciye başlanmış [olduğu amal... üçüncü mubayaanın suret-i umumiyede değil yalnız zahiresi ziyade olan büyük çiftliklerden icrasına karar verildiği" bildirilir.[87] "Rekor" alanın ekildiği senenin ertesinde, 13.4.1918'de vilayetteki subay ve memur aileleri ucuz erzak alımı için orduya başvurur.[88] 29.7.1918'de "Mahsulatı 50 kilodan düşük olan üreticiden "beher iki misli hisse-i iaşenin" alınması durumunda kendilerine kalacak olan pek az zahire ile bir senelik iaşelerini sağlayamayarak bir kaç ay sonra tüketici haline gelecekleri" ikazı yapılır.[89]

Anadolu'nun Adana'dan sonraki en verimli ziraat vilayetinde (Tablo 1), 1917 nüfusu 1914 düzeyinin %38'ine düşmüştür (Tablo 2). Sadece asker celbi ile açıklanamayacak bu düşüşle beraber, 1916'dan itibaren açlık başlamıştır. Nisan 1917 tarihli belgeye göre, en şiddetli kıtlık, savaştan önce gayrimüslim nüfusun en yoğun olduğu Gemlik (%42), Orhangazi (%65) ve Mudanya (%69) kazalarında olmuştur.

Gayrimüslim nüfusun görece az olduğu ve ekonomisi savaştan önce de kırılgan olan[90] son örneğimiz Kastamonu'da, 11.10.1917 tarihli *İktisadiyyat* haberinde, "*Kastamonu* gazetesinin beyanına göre bu sene vilayet mezruatı pek feyzlidir. Ziraat(?) memurlarının vazifesi henüz bitmemiş olmasına rağmen feyz ve bereket hakkında memnuniyetbahş haberler alınmaktadır. Münhatt arazide başaklar olmamış ise de mürtefi [yüksek] mahallerde bereket emsalsizdir. Alınan malumata nazaran(?) Kastamonu ve havalisinde Ankara'ya kadar on seneden beri misli görülmemiş bir bereket mevcuddur." denilir.[91]

Ocak 1917'de Vali Atıf, "Samsun'dan gelecek Rumların vilayetce iskânları esbabı tayin kılınacaktır. Ancak... mevcut zahire ahali-i mahalli ile muhacirlerın iaşesine bile kifayet etmemekde olduğu cihetle gelecek Rumların umur-ı iaşesinde müşkülata tesadüf edileceğine mebni... gerek ahali ve muhacirler ve gerek Rumlar için lüzumu kadar zehairin tedariki[nil]" ister.[92] Şubat 1917'de Ankara Valisi Reşid Dâhiliye'ye, "Çorum Yozgad sancaklarının sene-i haliyedeki zehair fazlası üçüncü orduya(?) terk edildiğinden en ziyade mahsuldar olan bu mahallerden iaşe namına zahire mubayaa edilemeyerek... [Kastamonu'ya bağlı] Sinob(?) ve mülhakatı [ve İskilip, Sungurlu kazaları] ihtiyacatının vilayetce tedarik ve temini[nin] kabil olamayacağı[nı]" bildirir.[93] Mayıs 1917'de Iaşe-i Umumiye'ye Sinop ve çevresinin ihtiyacı için zahire bulunamadığına ve civardan da yardım mümkün olmadığı yönünde gelen haberler üzerine, İnebolu ambarındaki aşar zahiresinden ayrılması emredilmişti. Sonraki bir kararla ahali ihtiyacına zahire verilmemesi Harbiye Nezareti'nce emir buyurulması ve yerel ihtiyacın şiddetlenmesi üzerine, Mutasarrıflık'ça Sivas iaşe mıntıkasına yönelinmişse de bölge

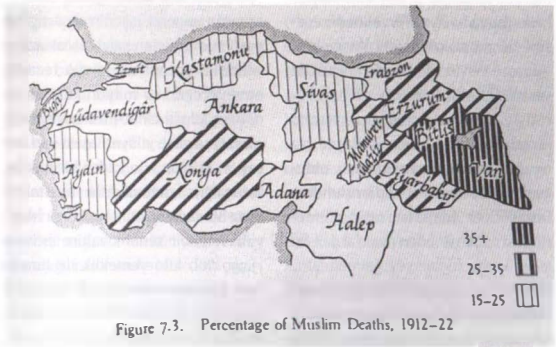

Figure 7.3. Percentage of Muslim Deaths, 1912–22

Müslüman ölümleri.

Justin McCarthy, *Muslims & Minorities*, NY Uni. Press, 1983

ihtiyacının Sinop'la aynı düzeyde olması nedeniyle İnebolu'daki zehairin yine Sinop'un ihtiyacına tahsisi istenir.[94] Vilayetler ve ordu arasında ciddi paylaşım mücadeleleri olduğu buradan da anlaşılıyor.

Kastamonu gazetesinin müjdesinden iki hafta sonra, 24.10.1917'de, "[Safranbolu-] Hacılarobası karyesi ahalisinin iaşe zehairini vermekten imtina eyledikleri, aşar zehairinden de bir kısmı ile götürüp teslim etmemek ve daha 16 karye ahalisinin dahi iaşe-i zahire-i mezkuru sevk ettirmemesi ve muhalefetkarane muamelatta bulunmalarından naşi refakatlarında jandarma olduğu halde sevk memurları mezkur Hacılarobası karyesine vardıklarında civar köylerin de kadınları, çoluk çocukları birleşerek üçyüzü mütecaviz bir cumhur jandarmaya hücum ve envai hasarat ve tecavüz[le] (?) beraber jandarmaların silahlarını almağa ve taşlarla (?) jandarmalardan ikisini cerhe cüret eylemeleri ve etrafını kuşatmaları üzerine ellerinden kurtarılmak ve nefslerini müdafaa etmek için istimal-i silaha mecbur olan işbu jandarmaların attıkları kurşunla iki kadın ve bir küçük kızın vefat ettikleri ve iki kadının da mecruh olduğu..." bildirilir.[95]

Yer/veri kısıtı nedeniyle, basında hakkında ümitvar haberler çıkan Edirne, İstanbul ve Adana'ya burada değinilmeyecektir. Sadece *İktisadiyyat*'ta Adana pamuk mahsulünün 1917'de 30 bin balya olduğu yazılırken, Eldem'in 1916 ve 1917 için 10 bin rakamını verdiğini belirtelim.[96]

SONUÇLAR

1. Elimizde barış dönemindeki üreten/tüketen bölgeleri ve ürün akışlarını gösteren bir şema olmadığı için, savaşta hangi bölgelerin açlıktan nasıl etkilendiğini gösteren bütünsel veriler de yoktur.[97] Kronik/yapısal boyutuyla açlık, genellikle Ermeni Tehciri vesilesiye ele alınmış, tehcir sırasındaki ölümlerin aslında ülke genelindeki kıtlık ve salgınlardan bağımsız olmadığını, hatta onun sonucu olduğunu göstermek gerektiğinde vurgulanmış ama nedenleri pek irdelenmemiştir.[98]

Tablo 1

	1914				1917	1917/1914
	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam	GM/M (%)	Toplam	(%)
Bursa merkez	111301	37587	148888	25,25	99375	66,74
Orhangazi	11884	22883	34767	65,82	13758	39,57
Gemlik	16373	11916	28289	42,12	15244	53,89
Yenişehir	26408	3343	29751	11,24	5237	17,60
Mudanya	7677	17562	25239	69,58	8597	34,06
İnegöl	57238	6466	63704	10,15	10000	15,70
Karacabey	25763	12531	38294	32,72	9000	23,50
Kırmasti	57599	1581	59180	2,67	6790	11,47
Orhaneli	47140	50	47190	0,11	15000	31,79
Ertuğrul merkez	59508	18365	77873	23,58	25000	32,10
Söğüd	55233	9930	65163	15,24	-	-
Toplam	476124	142214	618338	23,00	208001	37,60

1914 Nüfusu *Memalik-i Osmaniyenin 1330 Senesi Nüfus İstatistiği*, Dahiliye Nezareti, Dersaadet, 1336
1917 Nüfusu *BOA.DH.İ.UM.EK 32/12*
1917/1914 toplam hesaplamasına Söğüd dahil edilmemiştir.

2. Sistematik verilerin eksikliğine rağmen, asker celbi ve tehcirlerin, ülkeyi, anlaşıldığı kadarıyla sureta düzenlenen ziraat (geçici) kanunu, genelge vs. ile üstesinden gelinemeyecek ölçekte bir kıtlık girdabına soktuğu açıktır. İki etkenin göreli ağırlık ve etkileri, örneğin 1914 Rum tehcirinden sonra Ege'ye has ürünlerdeki düşüş veya 1915'teki celb/tehcir edilen nüfus oranı dikkate alınarak hesaplanabilir. Dolaylı bir kanıt, 1912-22 arasında ülkedeki Müslüman ölümlerini gösteren haritadır. Dikkat edilirse, Konya hariç, en ağır kayıplar, Ermeni nüfusun bir zamanlar görece yoğun yaşadığı "vilayat-ı sitte" bölgesindedir. Rus ordusunun girdiği vilayetlerden kaçan Müslüman nüfus göz önüne alındığında bile,[99] işgal görmemiş Sivas ve Diyarbakır'daki kayıplar, bu haritaya göre, örneğin işgal edilen Trabzon'dan fazladır.[100] Bu durumda, Özdemir ve Lewy'nin kurduğu nedensellik ilişkisinin en azından önceliği yeniden düşünülmelidir: Tehcir sırasındaki ölümlerin ne ölçüde genel bir kıtlığa işaret ettiği incelenmeden önce, kıtlığın ne ölçüde tehcirden kaynaklandığı ele alınmalıdır.

3. 1.3.1917 tarihli bir *İktisadiyyat* haberinde, "... bundan 25 gün evvelki ziraatin heyet-i mecmuusu [=genel görüntüsü] 34 milyon dönüme vasıl olduğu derecesindedir... Geçen sene 25 milyon ziraat yapılmış iken bu sene şimdiden 35 milyon dönümlük nisbet elde edilmiş bulunuyor. [Aslında] bu raporlar... hakikati tamamen ifade etmiyor:.. gerek Ziraat Nezareti'ne merbut memurinden, gerek memurin-i mülkiyeden gelen raporlara nazaran mikdar-ı hakiki-i zeriyyat ekseriyetle ahali tarafından mekrun [=gizlil tutuluyor. Onun için diyebilirim ki bu seneki ziraatimiz hatta şimdiden geçen senenin ziraat mikdarını pek ziyade geçmiştir... Yaz ziraati ise tabiatıyla buna inzimam edecekdir [=eklenecektir]..." denilir.[101] 1917 hasadı, Bursa için iddia edildiği gibi, 1916'nınkinden iyi olsa bile, artık çok geçtir; veriler özellikle 1917 için başka bir duruma işaret eder: "Mikdar-ı hakiki-i zeriyyat" yalnızca ahali mi yoksa hükümet tarafından da mı "mekrun" tutulmaktadır? İkincisi ise, "hedef kitle" kimdir?[102]

4. *İktisadiyyat* haberlerinin belgelerle mukayesesi, verilerdeki ihtilafın, yalnızca hesap hatası, toprak kaybı, takvim farkı vs. gibi nedenlerden kaynaklanmadığı izlenimini verir. *İktisadiyyat*, savaşın yıkıcı etkilerini gizlemeye çalışan Osmanlı iç propagandasının hız kazandığı[103] 1916'da yayınlanmaya başlanır. Hükümet/basının, bu yazıdaki iddia isabetliyse, eksik/yanıltıcı haberler yayınla(t)ması, görece az çalışılmış bir konudur.[104]

5. Tehcirin iaşe buhranında payını henüz bilmediğimiz ama önemli bir etkisi varsa ve Mütareke'deki yaygın görüşe göre, "...bu muharebede ahaliyi bitiren açlık" ise,[105] Mann'ın "Ermeni taktil/tehciri sadece ahlaki değil, yenilgide de payı olan aslî bir yanılgıdır" tesbiti doğrulanmaktadır.[106] Başka bir deyişle, taktil/tehcirin kurbanları, taktil/tehcire maruz kalanlarla sınırlı değildir. Hükümet/basın tarafından yayınlanan haber/rakamlara "semptomatik" yaklaşılırsa, verilerin "mekrun" tutmaya çalıştığı ama kadın ayaklanmalarının açığa vurduğu "hakikat" bu değilse nedir?

BİBLİYOGRAFİ

1 Michael Mann, *States, War and Capitalism*, Blackwell, Oxford/NY, 1988, s. 171-4

2 Albrecht Ritschl, "The Pity of Peace", Stephen Broadberry&Mark Harrison, *The Economics of World War I*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005 içinde s. 41-76

3 Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, TİK, Ankara, 1994, s. 21.

4 Zafer Toprak, *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi*, İletişim, İstanbul, 2003, s. 82-96.

5 "1291-1911 senesinde memleketin zeriyyat-ı umumiyesi 68 milyon dönüm iken muharebenin ilk senelerinde [1914] 28-30 milyon raddelerine tenezzül etmiş, geçen sene [1915] 16 milyon dönüm raddesinde kalmıştı" açıklamasının hemen akabinde "331 ve332 senelerinin... mahsulatı ... 24 milyon olarak gösterilmektedir." diye konuşur. Aradaki fark irdelenince, "bu tenakuzlunl... bazı vilayatı hesaptan ihrac etmek mecburiyetinden tevellüd" ettiğini açıklar. (Gündüz Ökçün, *Tarımda Çalışma & Ekme Yükümlülüğü*, AÜSBF Yayınları, Ankara, 1983, s. 34, 41).

6 Tevfik Güran, *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri 1909, 1913&1914*, DİE, Ankara, 2003, s. 6'da bambaşka rakamlar verilir. Kaybedilen topraklar, takvim/hasat yılı ve Miladi/Rumi farkı nedeniyle karışıklık olasılığı varmıdır?

7 Eldem, s. 33, 36.

8 Güran, s. XVIII-XIX.

9 BOA.DH.İ.UM.EK 43/34.

10 BOA.DH.MP.HPS.M 10/45; BOA.DH.İD 200/5; BOA.DH.EUM.MH 76/63; Tuncay Öğün, *Kafkas Cephesi'nin 1. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği*, AAM, Ankara, 1997, s. 293.

11 Ökçün, s. 3, 7.

12 Öğün, s. 293.

13 BOA.DH.İ.UM.EK 43/34.

14 Kazım Karabekir, *Birinci Cihan Harbine Nasıl Girdik*, Cilt 2, Emre, İstanbul, 1995, s. 170-1.

15 Öğün, s. 113.

16 Eldem, s. 34.

17 Öğün s. 113, 115.

18 ATASE.BDH.208.14.00117.

19 Öğün, s. 56-7.

20 Linda Schilcher, "Geç Osmanlı Suriyesi'nde Tahıl Ekonomisi ve Büyük Ölçekli Ticarileşme Sorunu", *Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Ç. Keyder&F. Tabak (ed.), TVYY, İstanbul, 1998 içinde, s. 180-205, s. 190-3.

21 "Türkiye'de Ziraatin İstikbali", *Türk Yurdu*, Cilt 5-6, Sayı 49, Tutibay, Ankara, 2007, s. 22.

22 *Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü*, IQ, İstanbul, 2001.

23 H. Taner Kerimoğlu, *İttihat-Terakki ve Rumlar 1908-14*, Libra, İstanbul, 2009, s. 372-404; Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, İletişim, İstanbul, 2008, s. 195-6.

24 Kerimoğlu, s. 372, 473-4; Dündar. s. 210, 220.

25 Eldem, s. 37.

26 Dündar, s. 166-7.

27 BOA.DH.İ.UM 82-2/1-18.

28 BOA.DH.UMVM 103/18.

29 Faruk Doğan, *Osmanlı Devleti'nde Zeytinyağı*, Marmara Üni., doktora tezi, İstanbul, 2007, s.54.

30 *TSK Tarihi, Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler&Lojistik*, 10. Cilt, ATASE, Ankara, 1985, s. 164-5. 1918'de bu sayı %47 artarak 2.850.000'e ulaşacaktı (Eldem, s. 33).

31 Savaş esirleriyle beraber %4,5 (Ian Beckett, *The Great War*, Pearson/Longman, Harlow, 2007, s. 368-9); Ritschl, s. 51-2.

32 Nebahat Oran Arslan, *1. Dünya Savaşı'nda Türkiye'deki Rus Savaş Esirleri*, doktora tezi, AÜ, Erzurum, 2003, s. 39, 88-91.

33 "Bu kitap, Cihan Harbi'nin siyasal boyutlarını içermemektedir." (Toprak, s. 1).

34 "... Müslüman halka yaptıkları bunca mezalime rağmen Ermeni ailelerinin nakli sırasında orduyu aç bırakmak pahasınaerzak arabalarının bunlara tahsisedilmesi" ve "1915 yılı baharında ... isyan eden silahlı Ermeni çetelerinin bastırılması amacıyla düzenlenen askeri operasyonlardan dolayı eklli alanların ... zarar görmlesi" (Öğün, s. 155-6, 105).

35 Öğün, s. 181

36 Ilıinar Kaiser, "A Scene From the Inferno", *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah*, Kupşr&Schaller (eds.), Chronos, Zürih, 2002 içinde, s. 129-86, s. 136.

37 Öğün, s. 42.

38 Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum*, Kitap, İstanbul, 2003, s. 183

39 Lord Kinross, *Atatürk: Rebirth of a Nation*, Weidenfeld&Nicolson, Londra. 1964, s. 100.

40 Joseph Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü*, Kayıhan, İstanbul, 1997, s. 236-7.

41 BOA.DH.İ.UM.E 28/95.

42 BOA.DH.KMS 48/38.

43 Öğün, s. 194-5, 89.

44 Öğün, s. 188.

45 Öğün, s. 142-3.

46 BOA.DH.İ.UM.EK 27/35.

47 BOA.DH.İ.UM 20-04/2-53.

48 Öğün, s. 195-8.

49 BOA.DH.İ.UM.EK 27/35.

50 Pomiankowski, s. 285.

51 "Rusların işgali altında iken yöre halkından hiç kimse açıktan ölmediği halde, bölge Osmanlı yönetimine geçtikten sonra açlıktan ölenlerin sayısının her geçen gün biraz daha arttığı" bildiriliyordu(Öğün, s. 119, 334).

52 Öğün, s. 113-4.

53 Romanya ve Portekiz 1916'da savaşa girer.

54 Yunanistan. toprak kayıp/kazanımı nedeniyle dikkate alınmamıştır (Brian Mitchell, *International Historical Statistics: Europe 1750-1993*, Macmillan/Stockton, Londra/NY, 1998, s. 261, 277).

55 Eldem, s. 34.

56 "Almanyaldal ...belediyeler. çeşitli cemiyetler ve hamiyetli vatandaşların gayretleriyle kadın, ihtiyar ve çocuk herkesin katkısı sağlanarak her karış toprak ekilmekte, boş kalan topraklar kime ait olursa olsun ekmek isteyenlere bedava verilmekteydi." (Öğün, s. 19).

57 Ökçün, s. 23, 33.

58 Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene*, I. Cilt, Kitap, İstanbul, 2006, s. 338-9.

59 "I. Dünya Savaşı öncesine kadar liberal çizgide görünen oda yönetimi, 1914'lerden sonra güç kazanan milli iktisat politikalarının da etkisiyle, milliyetçiye devletçi çizgiye kaydı." (Ufuk Gülsoy&Bayram Nazır, *Dersaadet Ticaret Odası 1882-1923*, İTO, İstanbul, 2009, s. 206).

60 Murat Koraltürk, "*İktisadiyyat* Mecmuası ve Dizini", *Kebikeç*, Sayı 11, Ankara, 2001, s. 295-331.

61 "Aydın Vilayetinde", Sayı 27.

62 "Mahsulat-ı Ziraiyye", sayı55.

63 Yüksek fiyat, düşük üretimle ilişkilendirilmez, doğrudan spekülatör/"madrabaz"lara isnat edilir (çevrimyazısı için bkz. Toprak. s. 292-3).

64 BOA.DH.İ.UM 98-2/1-21.

65 BOA.DH.ŞFR 504/99.

66 BOA.HR.SYS 2419/11 (31.3.1916); Guenther Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey*, Uni. of Utah Press, Salt Lake City, 2005, s. 54-6.

67 BOA.HR.SYS 2419/28.

68 BOA.DH.İ.UM 98-2/1-48.

69 BOA.DH.KMS 43/11.

70 "... evin ekmeğini kazanan erkeğin yerine başkasının konamaması halinde, hane 'muinsiz'.... sayılırldı" (Erik Jan Zürcher, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma*, Bilgi Üni., İstanbul. 2005 içinde, s. 155-72).

71 BOA.DH.İ.UM.EK 33/50.

72 BOA.DH.İ.UM.EK 38/29.

73 BOA.DH.ŞFR 600/36.

74 "Mükellefiyet-i Ziraiyye Kanunu", sayı 43.

75 Toprak, s. 297-8.

76 Güran, s. 87, 159.

77 BOA.DH.İ.UM 98-2/1-21.

78 BOA.DH.ŞFR 528/43.

79 BOA.DH.İ.UM.EK 30/14 .

80 BOA.DH.İ.UM.EK 30/15; BOA.DH.ŞFR 548/69; BOA. DH.ŞFR 549/4.

81 BOA.DH.ŞFR 550/18.

82 BOA.DH.İ.UM.EK 30/106.

83 BOA.DH.ŞFR 551/89.

84 BOA.DH.EUM.6.Şb 19/30.

85 BOA.DH.İ.UM.EK 32/12.

86 Uygulama için bkz. Öğün, s. 38.

87 BOA.DH.ŞFR 570/63.

88 Elif Mahir Metinsoy, "Osmanlı Kadınlarının Gıda&Erzak Savaşı", *Toplumsal Tarih*, Mart 2014, Sayı243.

89 BOA.DH.ŞFR 590/112.

90 Bkz. BOA.DH.MTV 52-1/19 (1911 Şubat).

91 "Kastamonu'da Mezuniyet", Sayı 66.

92 BOA.DH.ŞFR 543/96.

93 BOA.DH.İ.UM.EK 106/99.

94 BOA.DH.ŞFR 555/63.

95 BOA.DH.ŞFR 572/40.

96 "Adana Vilayeti'nin İktisadi Durumu" (Toprak, s. 295) vs. Eldem, s. 38.

97 Öğün, s. 282.

98 Bkz. Lewy; ayrıca Hikmet Özdemir, *The Ottoman Army 1914–1918*, Uni. of Utah Press, Salt Lake City, 2008, s. 203, 194.

99 Dündar, s.418.

100 Justin McCarthy, *Muslims and Minorities*, NY Uni., NY/Londra. 1983, s. 135 (6 vilayet: Erzurum, Van. Mamuretülaziz, Diyarbakır, Sivas ve Bitlis).

101 "Bu Seneki Zeriyyatımızın Mikdarı", sayı 43.

102 Örneğin *İktisadiyyat* Fransızca ve Almanca yazılara yer verir.

103 "... 1916'dan itibaren... cephe gerisindeki durum gün geçtikçe kötüye gitmeye başla[yınca]... vatanseveredebiyat ürünlerinin halkınmemnuniyetsizliğini yatıştırmada işe yarayacağı düşünülür ... Harbiye Nezareti 'zabitan ve asakiri teşvik ve teşci' edecek edebi eserlerin hazırlanması yolunda bir kampanya açar... Kampanyanın 1917'den önce[... başladığını, yeterli verim alınamayınca 1917 yazında daha israrlı bir biçimde uygulanmaya çalşıldığını söyleyebiliriz." (Erol Köroğlu, *Türk Edebiyatı'nı Dünya Savaşı*, İletişim, İstanbul, 2004, s. 206).

104 Avusturya propagandası, 1918 gıda buhranı ayaklanmalarını "çalışan sınıflarıntümüyle siyasi talepleri" olarak tanıtmıştı. (Mark Cornwall, *The Undermining of Austria-Hungary*, Macmillan, Londra, 2000, s. 91); Arthur Bowley, ülkelerin istatistiklerini çarpıttığını yazar(*Some Economic Consequences of the Great War*, Thornton Butterworth, London, 1931, s. 17).

105 Osman Selim Kocahanoğlu, *İttihat&Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması*, Temel, İstanbul. 1998, s. 408

106 Michael Mann, *The Dark Side of Democracy*, Cambridge Uni. Press, Cambridge, 2005, s. 179'da "genocide" kelimesi kullanılır.

1988'den beri yol arkadaşınız, çözüm ortağınız

Oasis

Oasis Turizm İşletmeciliği

Ulusal ve uluslararası kongre & seminer organizasyonları
Akademik programlar
İhtisas ve inceleme gezileri
Her türlü toplantı lojistiği

www.oasis.com.tr / www.academiaoasis.com

Şahkulu Mah. İstiklal Cad. Unionhan 237/1 Beyoğlu 34420 İstanbul Tel: (0212) 292 47 14 Fax: (0212) 292 47 97 E-mail: oasis@oasis.com.tr

ELBİSE-İ OSMANİYE'Yİ TEKRAR ELE ALMAK - 4

EDHEM ELDEM

Elbise-i Osmaniye gibi bir albüm gerçekleştirme fikrinin nereden çıkmış, hangi örneklerden etkilenmiş olabileceği arayışının arkasında Osmanlılara karşı belirli bir peşin hükmümüz olduğunu itiraf etmek gerekir. O da, Batılılaşma döneminde Osmanlı kültürünün özgün ve yeni ürünler icat etmesinin pek muhtemel olmayıp, yaptıklarının arkasında hep Batı'dan alınmış bir esin kaynağı veya model olması gerektiği fikridir. Bu katı ve kesinlikle değişmez bir kural değildir, ancak Osmanlı kültürünün en büyük becerisinin özgünlükten çok uyarlama olduğunu, ama bu alanda da bazen takdire şayan bir yaratıcılık gösterdiğini düşünmekteyiz.

İnsanın aynı konu etrafında dördüncü (ve muhtemelen son olmayacak olan) bir incelemeye girişmesini bir *idée fixe* olarak mı, bir tür obsesif-kompülsif bozukluk olarak mı, yoksa monomani belirtisi olarak mı yorumlamak gerektiği sorusunu açık tutarak, Osman Hamdi ile Marie de Launay'nin 1873 tarihli *Elbise-i Osmaniye* albümüyle ilgili tefrikamızın yeni kısmını sunmadan önce geçen sayıdakine benzer bir hatırlatmayla ilk üç yazının içeriğini kısaca hatırlatalım. Birincisinde (*Toplumsal Tarih*, 248, Ağustos 2014) devletin kendi tanıtımı için yayınladığı bu çalışmanın 25 sene kadar sonra II. Abdülhamid döneminde nasıl sansüre takıldığını aktarmıştık. İkinci yazıda ise (Toplumsal Tarih, 250, Ekim 2014) albümde yer alan kıyafetlerin Viyana'da mankenler üzerinde sergilenenlerle ne kadar örtüştüğünü ve fotoğrafçı Sebah'ın bu malzemeyi nasıl kendi ticari girişimi kapsamında tekrar değerlendirdiğini görmüştük. Geçen sayıdaki yazıda ise (*Toplumsal Tarih*, 252, Aralık 2014), *Elbise*'nin nasıl Auguste Racinet'nin "Kıyafet Tarihi" (*Le Costume historique*) adlı ansiklopedik çalışmasında kullanıldığını incelemiştik.

Preziosi'nin *Şark Hatıraları*'ndan bir alışveriş sahnesi.

Bu defa yapmaya çalışacağımız, bir öncekinin bir bakıma tersinden ibarettir. *Elbise*'de yer alan kıyafetler nasıl on beş sene sonra kıyafet tarihi konusunda gerçekleştirilmiş iddialı bir çalışmada önemli bir yer tutabilmiş idiyse, *Elbise*'nin kendisi de kendinden önce gerçekleştirilmiş olan projelerden ilham alınarak ortaya çıkmıştı. Burada ele alacağımız tam da budur: *Elbise-i Osmaniye* gibi bir albüm gerçekleştirme fikrinin nereden çıkmış, hangi örneklerden etkilenmiş olabileceğinin araş-

Brindesi'nin *İstanbul Hatıraları*'ndan "Türk Mezarlığı" başlıklı resminde ney çalan Mevlevî dervişi.

Brindesi'nin *Elbise-i Atika* albümünden bir litografide ayakta, soldan sağa, Müjdecibaşı, Saraçbaşı, Sâlî Usta, Cübecilerr Kâhyası oturan, Serdengeçti Ağası.

tırılması. Pek tabii ki bu arayışın arkasında Osmanlılara karşı belirli bir peşin hükmümüz olduğunu itiraf etmek gerekir. O da, Batılılaşma döneminde Osmanlı kültürünün özgün ve yeni ürünler icat etmesinin pek muhtemel olmayıp, yaptıklarının arkasında hep Batı'dan alınmış bir esin kaynağı veya model olması gerektiği fikridir. Bunun katı ve kesinlikle değişmez bir kural olduğunu iddia etmemekle beraber, genellikle Osmanlı kültürünün en büyük becerisinin özgünlükten çok uyarlama olduğunu, ama bu alanda da bazen takdire şayan bir yaratıcılık gösterdiğini düşünmekteyiz.

Elbise-i Osmaniye'nin daha önceki bazı örneklerden mülhem olduğu bilinmektedir. Bu konudaki çalışmasında Ahmet Ersoy, Osmanlı hükümetinin 1863'te Atmeydanı'ndaki Sergi-i Umumi'de mütevazı bir kıyafet sergisi düzenlediğini, 1867 Paris Sergisi'nde ise bunun çok daha gelişmişini oluşturduğunu belirtmektedir.[1] Buna ilaveten de Marie de Launay ile Osman Hamdi'nin *Elbise*'de kullandıkları kıyafet (*costume*) ile giyecek (*vêtement*) ayrımını 1867'de "muhtelif ülkelerin halk kıyafetleri" bölümüyle ilgili jüri raporlarından almış olduklarını yazmaktadır.[2] 1867 Paris Sergisi'yle ilgili çok sayıdaki kaynak ele alındığında Osmanlı bölümünde kıyafet sergisinin önemli bir yer tuttuğunu anlamak mümkündür. "Muhtelif ülkelerin halk kıyafetleri" başlığını taşıyan serginin onuncu grup kapsamındaki 92. eşya sınıfıyla ilgili ertesi sene yayınlanan raporun yazarı Charles Édouard Armand-Dumaresq,[3] Osmanlı kıyafet sergisini şu şekilde tasvir ediyordu:

"Osmanlı hükümeti toplumun çeşitli sınıflarına ait halk kıyafetlerinin gayet ilginç bir koleksiyonunu yollamış bulunuyor. Kıyafetlerin sayısı sekseni buluyor. Başlıcaları şunlardır: İzmir vilayetinden Zeybek; Arnavut; Bulgar; Boşnak; Trabzon vilayetinden Laz; Çerkes erkek ve kadını; Cebel-i Lübnan sakini ve karısı; Kürt ve karısı; biri Kudüslü, diğeri Beytüllahimli iki Yahudi; bir Şamlı, bir Selanikli; Anadolulu bir kadın, İstanbul'dan bir döşemeciyle bir aşçı; Türk kentlisi, hamal ile çoban; Bulgar evli kadın; Ciddeli bir adam, bir de Bağdat ve Mekke'den adamlar."[4]

Ne var ki 1867 Sergisi'nde Osmanlı katılımının bir tür kataloğu niteliğindeki Salaheddin Bey imzalı eserde kıyafet sergisinden herhangi bir bahis bulunmamaktadır.[5] Ona mukabil serginin tanıtım araçlarından olan *L'Exposition universelle de 1867 illustrée* isimli dergide Osmanlı sergi komisyonu üyesi Marie de Launay'nin Osmanlı katılımı konusundaki yazısının bir kısmı bu konuya ayrılmıştır:

"Sanat malzemesinin teşhir edildiği galeri ile mobilya galerisinin arasında yer alan küçük salondaki büyük bir vitrinde mankenlere giydirilmiş on sekiz adet halk kıyafeti bulunmaktadır. Ne yazık ki diğer Türk ürünlerinde olduğu gibi kıyafetler için de yeterli kadar yer bulunmuyor. Eğer bu vitrine zar zor sığdırılan ve Osmanlı bölümünün genel görüntüsüne mani olan on sekiz manken

Macar erkeği ve kadını, Slovak ve Moldovalı kadın

(L'Exposition universelle de 1867 illustrée, c. I, s. 329.

İsveç ve Norveç kıyafetleri

(L'Exposition universelle de 1867 illustrée, c. I, s. 124)

yerine komisyon elinde bulunan ve yüze varan eksiksiz kıyafetler kadarını yerleştirebilseydi güzel bir sergi olmaz mıydı? Belki de altın madalyaya layık görülen İsveç'inki kadar; oysa Türkiye sadece gümüşle yetindi, üstelik de bunu 92. Sınıf (halk kıyafetleri) kapsamındaki sergisinin en dikkat çekici boyutu olan işçi kıyafetlerinden değil, çok daha az ilginç olan askeri kıyafetlerden elde etti."[6]

Bu iki tasvir arasındaki farkı nasıl izah edebiliriz? Resmi jüri raporunda yer alan 80 kıyafeti mi, yoksa de Launay'nin saydığı 18 mankeni mi doğru saymalıyız? Aslında her iki yorumun da doğru olduğunu Avusturya-Macaristan komitesinin hazırlattığı başka bir rapordan tespit etmek mümkündür. Söz konusu rapor gayet açık bir şekilde Osmanlı seksiyonunda yirmi kadar kıyafetin camekân altında mankenler üzerinde sergilendiğini, geri kalanının ise mankensiz, yani sadece kıyafet parçaları olarak sergilendiğini belirtmektedir. Mankenli sergilenenler arasında bir Çerkes çifti, İzmir'in civar dağlarının bir köylüsü, Trabzon ahalisinden bir kişi, Selanik, Halep ve İstanbul'dan esnaf tipleri, Kürt kadını, Suriyeli bir banker ve baştan aşağı sırmalı kıyafetiyle bir Arnavut yer almaktaydı. Mankensiz sergilenenlerin arasında ise Lübnan vadilerinden gömlekler, Arnavut yelekleri, Bağdat'tan kadın çarşafı, bir harem gözdesinin tam kıyafeti, Çerkes kemerleri, İzmir'den Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi kadın kıyafetleri sayılmaktaydı. İşin ilginç tarafı bunlara bir de askeri giysiler de eklenmişti: Saray muhafızları, Zuhaflar ve Başıbozuklar gibi örneklerin sayıldığı bu kategorideki kıyafetlerin aslında burada pek yeri olmadığı da belirtilmişti.[7]

Bu üç kaynağı bir araya getirince ortaya çıkan görüntü netleşmektedir. Osmanlı komisyonu seksen kadar kıyafet seçmişti ama bunların ancak dörtte biri mankenlere giydirilip geri kalanı perakende olarak sergilenmişti. Bunların arasında ise de Launay'nin beğenmediği, Avusturya komitesinin de yersiz bulduğu birkaç askeri kıyafet yer almaktaydı. Bu anlamda 1873'teki kıyafet sergisi ve albümü fikrinin 1867'daki denemeden esinlendiği, ama bunun da aslında çok daha eskiye uzanan damarlardan beslendiğini söylemek mümkündür. Bunların ilki, 17. yüzyıldan itibaren giderek artan bir rağbet gören ve "çarşı ressamları" adı verilen sanatkârlar tarafından oluşturulan kıyafet mecmualarıdır. Genellikle epey kaba çizgilerle padişahtan devlet erkânına, ulemadan esnafa Osmanlı tiplerinin renkli resimlerinden oluşan bu albümler ülkeyi ziyaret eden yabancıların seyahatlerinin bir hatırası olarak satın alınmaktaydı. Bu anlamda Osmanlılar çok erken bir tarihte kendi örf ve âdetlerinin ve özellikle kıyafetlerinin yabancıların gözünde ilginç olduğunun farkına varmışlar, bu meraka da bir ölçüde cevap vermeyi öğrenmişlerdi. Fakat epeyce basit bir şekilde üretilen bu resimler, 19. yüzyıl ile beraber giderek daha ayrıntılı bir hal almaya başlamış, kabiliyetli yabancı ressam ve çizerlerin ellerinde muhtelif tekniklerle son derecede kaliteli olarak üretilen ve çoğaltılan resim albümlerine dönüşmeye başlamıştır. Bunların örnekleri arasında Amedeo Preziosi'nin (1816-1882) çizimlerini ve bunların en popülerlerinin taşbaskılarından derlediği İstanbul, *Şark Hatıraları* isimli albümünü saymak mümkündür.[8] (Resim 1) Bunun daha da çarpıcı örneği, Jean Brindesi'nin (1826-1888) hazırladığı albümlerdir. 1860'ta çizdiği resimlerden oluşan *İstanbul Hatıraları*, Osmanlı başkentinde günlük yaşamdan kesitler vermekte ve bu fırsatla muhtelif tip ve kıyafetleri canlandırmaktaydı.[9] (Resim 2) Fakat ondan beş sene kadar evvel yayınladığı ve 21 taşbaskıdan oluşan eseri tam manasıyla bir kıyafet albümüydü.[10] Bu albümü ilginç kılan, 1852'de Atmeydanı'nda "Elbise-i Atika", yani "Eski Kıyafetler" adıyla açılmış olan sabit sergide yer alan kıyafetleri canlandırmış olmasıdır. (Resim 3) İstanbul'a gelen yabancıların bayılarak gezdiği bu sergi-müze, aslında Osmanlıların geleneksel saydıkları bazı kıyafetlerini teşhir etmek konusunda nereye vardıklarını göstermesi açısından çok önemlidir. 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın lağvedilmesiyle başlayan kıyafet reformu neticesinde kısmen yasaklanan, kısmen de yok olmaya yüz tutan ordunun eski kıyafetlerinin balmumu heykellere giydirilip sergilenerek aslında 1863, 1867 ve 1873 sergilerinin bir provası yapılmış oluyordu. Şu farkla ki bu ilk teşhirin tamamı askeri kıyafetlerden oluşmaktaydı. 1867'de

"ilgisiz" bulunan birkaç askeri giysinin mevcudiyetini herhalde bu geleneğin bir izi olarak görmek gerekir; kıyafetlerin geri kalanı ise sergi düzenleyicilerinin çağrısına uygun olarak ordu ve diğer devlet görevlilerini değil, halkın çoğunluğunu yansıtacak şekilde hazırlanmıştı.

1867'de ve ardından 1873'te Osmanlı komisyonunun kıyafet sergisi düzenlemek için 1850'lerden beri bir altyapı oluştuğu gerçekse, 1867 sergisinde bu meselenin gündeme gelmesi için dış etkenler de çok önemli bir rol oynamıştır. Bu temayı ele alan jürinin başkanı Armand-Dumaresq'in raporu bu açıdan gayet açıktır: "Fransa'da değişik halkların kıyafetleri konulu bir sergi ilk defa düzenleniyor; her yeni şey gibi bu proje de her yerde tam anlaşılmış değildir."[11] Dumaresq'inbu sözlerinden iki şey anlaşılmaktadır: Birincisi, bu konuya sergi düzenleyicilerinin özellikle önem verdikleri ve dolayısıyla bütün katılımcı ülkeleri 92. sınıfa iştirak etmeye teşvik ettikleri; ikincisi ise bu çabalarına rağmen istedikleri katılımı sağlayamadıkları. Oysa aynı rapora bakılırsa bu temayı işleyen katılımcılar pek de az değildi: Osmanlı İmparatorluğu dışında İsveç-Norveç, Yunanistan, Rusya, Mısır, Romanya, İspanya, İtalya, Prusya, Avusturya-Macaristan, Arjantin, Tunus, Japonya, Danimarka, Portekiz farklı boyutlarda da olsa kıyafet sergileri düzenlemişti. Ev sahibi Fransa ise Finistère, Brötanya, Aşağı Loire, Puy-de-Dôme, Vendée, Aşağı Pireneler, Ariège, Aşağı Ren, Cher, Aşağı Charente, Yonne ve Savoie illerinden toplam 45 katılımcı, aralarında Gérôme ve Boulanger gibi ressamların bulunduğu yirmiye yakın sanatçı, 70 kadar manken ve sayısız çizim ve resimle en önemli sergiyi oluşturmuştu. Bütün ülkeler toplamında 600'ün üstünde kıyafet teşhir edilmiş oluyordu.[12]

Serginin resimli dergisi de bu zenginliği yansıtmayı üstlenmişti. Bu yayın neredeyse her sayısında bir sayfaya yaydığı birkaç resimle eşlik eden uzunca bir metinle muhtelif ülke ve bölgelerin kıyafetlerini tanıtmaktaydı. (Resim 4-9) Her biri canlı bir sahneye dönüşürülen bu resimlerin mankenlerden mi, perakende giy-

Kafkas kıyafetleri
(L'Exposition universelle de 1867 illustrée, c. I, s. 165).

Güney Amerika kıyafetleri
(L'Exposition universelle de 1867 illustrée, c. II, s. 193).

Murcia, Madrid, Bask Ülkesi ve Navarra kıyafetleri
(L'Exposition universelle de 1867 illustrée, c. II, s. 81).

silerden mi, yoksa zaten sergide de resim halinde sunulan kıyafet görüntülerinden mi esinlendiğini anlamak mümkün değildir. Başka dergilerde de yer alan bu resimlerden Osmanlı kıyafetlerini takdim edenlerine bakıldığında bu durum çok net olarak göze çarpmaktadır. Üç erkekle dört kadın ile bir çocuğu tasvir eden bu resimlerin arka planında görünen sokak, cami ve ahşap evlerin kıyafetleri yerel bir sahneye dönüştürmek için kullanılan bir tür sahne dekoru olduğu aşikârdır. (Resim 10) Pek tabii olarak Osmanlı kıyafetleri de diğer ülkelerinkinin yanında sergi dergisinde yer almıştır. Tek bir sayfada yer alan dört vinyette "İstanbul kıyafetleri" adı altında bir seçki oluşturulmuştu. (Resim 11) Bu dört tipin ilki, tekkesinin yanı başındaki mezarlığın önünde ahşap bir tabure çökmüş, bir elinde tespihini diğerinde ise çubuğunu tutan bir "Mevlevi dervişi" resmedilmişti. (Resim 11a) İkincisinde bir "Bulgar bahçıvan", bahçede toprağı kazıp çapalamaktaydı. (Resim 11b) Üçüncüde sokakta hamamdan dönen bir "Türk çocuğu ile zenci kadın" görünüyordu. (Resim 11c) Sonuncusunda ise "Beyoğlulu esnaf" bir kahvede nargilesini tüttürüp yüksük gibi bir bardaktan rakı içerek keyif yapmaktaydı. (Resim 11d) Resimlere eşlik eden yazının yarısından fazlası bu resimleri yorumlamaktaydı. Irkçılık ile Oryantalizmin karıştığı bu metinde zencilerin eksik zekâsından dervişlerin tevekkül dolu sükûnetine ve Hıristiyanların çalışkanlığından ayağına iskarpin geçirmiş esnafın Batı hayranlığına kadar birçok klişeler ve basmakalıp laflar yer almaktaydı.[13]

Dönemin literatürünü ve tarzıyla takıntılarını bilince bunlara herhalde fazla şaşırmamak gerekir. Fakat asıl şaşırtıcı olan, bu metnin de, resimlerin de Marie de Launay'nin imzasını taşıyor olmalarıydı. Marie de Launay'nin Nafıa Nezareti'nin bir memuru olarak Osmanlı komisyonu üyesi olduğunu ve sergide faal bir rol oynadığını daha önce de belirtmiştik; ne var ki Osmanlı kıyafet sergisinin dergide yer alan resim seçkisini resimlendirip ayrıntılı yorumlarını kaleme almış olması, bu konuyla doğrudan ve yoğun olarak ilgilenmiş olduğunu düşündürmektedir. Altı sene sonra 1873'teki *Elbise-i Osmaniye* albümüne Osman Hamdi'yle birlikte imza atacağı da göz önünde bulundurulduğunda bu konuya müdahale etmiş olması daha da manidar bir hal almaktadır.

Fakat asıl ilgi çekici olan, Marie de Launay'nin metninde resimlenen dört kıyafetin tasvirinden önce gelen üç uzun paragraflık giriştir. İstanbul'un çok özel konumunu ve dokusunu anlattıktan sonra barındırdığı insan çeşitliliğinin kıyafet açısından büyük bir zenginliğe yol açtığını belirten de Launay, bunun sadece yabancıların varlığıyla izah edilemeyeceğini, asıl çeşitliliğin memleketin içinde oluştuğunu öne sürmekte, bu çeşitliliği ifade edebilmek için de "variété" ve "diversité" kelimelerini ısrarlı bir şekilde kullanmaktadır. *Elbise-i Osmaniye*'nin de bir tür *leitmotiv*'i niteliğinde olan bu ifadeleri duyunca insanın aklına ister istemez iki metni mukayese etmek gelmektedir. İşte o anda da en şaşırtıcı sonuç birdenbire belirir: *Elbise-i Osmaniye*'de "İstanbul" bahsinin girişi niteliğindeki iki sayfalık metin, Marie de Launay'nin altı sene evvel 1867 Sergisi'nin dergisi için yazdığı metinle kelimesi kelimesine aynıydı.[14]

Bu ilginç tespit, iki proje arasındaki devamlılığı açık bir şekilde ortaya koymanın ötesinde önemli bir gerçeği daha göstermektedir. O da *Elbise* projesinin asıl mimarının Osman Hamdi'den çok Marie de Launay olmuş olmasının kuvvetle muhtemel olduğudur. 1867'de sergilenen kıyafetlerin tam bir listesine ve ayrıntılı

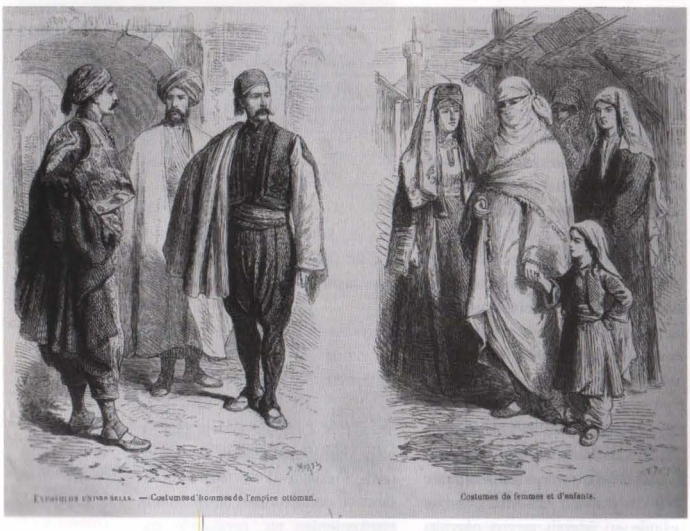
Alsace kıyafetleri

(*L'Exposition universelle de 1867 illustrée*, c. II, s. 88).

Osmanlı İmparatorluğu'ndan erkek (solda) ve kadın ile çocuk (sağda) kıyafetleri

(*Le Monde illustré*, 555 (30 Kasım 1867), s. 340).

bir tasvirine sahip olmadığımızdan kesin bir tespitte bulunmak imkânsız olsa da, 1867 ile 1873 listelerinin arasında önemli ve manidar örtüşmeler olacağını varsaymak herhalde yanlış olmayacaktır. Pek tabii olarak önemli değişiklikler de olmuştur. 1867'de dergide yer alan İstanbul tiplerinin birçoğu yok olmuş, geriye sadece Mevlevi dervişiyle çocuk kalmıştı.[15] Fakat bütün bunların esastaki demin etmek mümkündür. Fakat gene de bu kıyafet girişiminin temelde Marie de Launay'nin yıllar boyunca geliştirmiş olduğu bir proje olarak görmek daha doğru olacaktır.

Osmanlı kıyafet sergilerinin uzun hikâyesinin Preziosi ve Brindesi'yle şekillenen, "Elbise-i Atika" ile somutlaşan ve Marie de Launay'nin çabalarıyla uluslararası sergilere

lılığı da bulunmadığından kaybolup giden ikincil bir üründür.[16] Aslında buna benzer tarım ve fikirleri dönemin başka kaynaklarında da görmek mümkündür.[17] Osman Hamdi ile Marie de Launay de – muhtemelen özellikle Marie de Launay – buna benzer bir şekilde kalıcı kıyafet ile geçici giysi arasında ayrım yaparak, ilkinin iklim ve sair tabii şartlara bağlıyken, diğerinin ise tamamen modaya bağlı

"Birlik içinde çeşitlilik" ya da "çeşitlilik içinde birlik" kavramlarının siyasi bir yansıması da mevcuttu. Elbise'de bu kavramın kullanılışının ağırlıklı olarak etnografik ve estetik kaygılara bağlı olduğu ve çok genel anlamda çeşitliliğe dayalı bir Osmanlı kimliğinin inşasına işaret ediyorsa da bu sürecin metinde çok belirgin bir şekilde ifade edilmediğini kabul etmek gerekir.

vamlılığa getirilen bir tür "editoryal" değişiklikler olarak algılanması gerekir. Zaten iki deneyim arasındaki en büyük fark olarak göze çarpan resimden fotoğraf geçişin de bu konuda önemli bir rol oynamış olacağı, bunun etkisiyle ister istemez daha "belgesel" bir dile doğru gidilmiş olacağı kaçınılmazdır. 1873 *Elbise*'si bir bakıma 1867'de eksik bir provası yapılmış olan bir projenin genişletilmiş, olgunlaştırılmış ve teknolojik olarak "upgrade" edilmiş bir şekli olarak kabul edilmelidir.

Marie de Launay'nin bu şekilde öne çıkmasından Osman Hamdi'nin hiçbir şey yapmadığına hükmetmemek gerekir. Gerçi kitapta adının yer alması belki de kısmen dönemin Nafıa Nazırı Edhem Paşa'nın oğlu olması ve (belki de gene bununla bağlantılı olarak) Osmanlı komisyonunun başına getirilerek *exofficio*, yani vazifesi gereği, derleyenlerin arasında zikredilmiş olmasıyla izah edilebilir. Ne var ki 1867'de kendisinin de Paris'te olmuş olması, Marie de Launay ile muhtemelen daha o zamandan tanışıyor olması ve en genel anlamda sanat ve kültür konusunda gayet yetkin bir kişi olmasından katkısının daha kapsamlı olmuş olacağını tahuyarlanan bir süreç olduğunu gösterdikten sonra, bu sergilere eşlik eden başlıca ana fikir ve söylemlerin izini sürmek istemek tabiidir. Bu konuda Ahmet Ersoy'un belirttiği gibi *Elbise*'de yer alan kıyafet-giysi (*costume-vêtement*) ayrımının Armand-Dumaresq'in 1868'de yayınladığı raporda yer aldığını unutmamak gerekir. Gerçi Armand-Dumaresq'in sunuşuyla *Elbise*'nin önsözü arasındaki bağlantının doğrudan değil de bazı ortak kavramlar üzerinden kurulduğunu da belirtmek gerekir. Armand-Dumaresq'in üzerinde durduğu başlıca noktaları sıralayacak olursak, bunların ilki giysi ile kıyafet arasındaki işlevsel farktır. Giysi değişken, modaya tabi ve dolayısıyla "tabii" kullanımlardan bağımsız modernlik ve şehirleşmenin bir ürünüyken kıyafet, tam aksine sabit, değişmeyen ve gelenek ile yerelliğin göstergesi olarak ele alınmaktadır. Dolayısıyla ısrarla vurgulanan bir özellik, kıyafetin örf ve âdetlerle olan yakın ilişkisidir. Ekonomik olarak da kıyafet temel kaliteden ödün vermeyen uzun vadeli bir yatırım olarak görünürken, giysi ise değişkenliği yüzünden mümkün olduğunca ucuza çıkartılan ve modaya kurban edileceği gibi esasen dayanıkkaldığını vurgulamaktadırlar. Buna dayanarak da Osmanlı kıyafetlerinin çeşitliliğiyle zenginliğini de kıyafetin üstünlüğünün bir delili olarak takdim etmektedirler: "Kıyafetin giysiye nispetle üstünlüğünü anlamak için 1873'te Türkiye halk kıyafetleri koleksiyonumuzun sayfalarını çevir-

"Mevlevi dervişi"

(*L'Exposition universelle de 1867 illustrée*, c. II, s. 133)

mek yeterli olacaktır. Bunlara bakarak insan adeta eliyle dokunurcasına sakanın, kayıkçının, hamalın, Bulgar köylüsünün, Arap veya Suriyeli kabile reisinin kıyafetlerinin kâh yaşadıkları iklim şartlarına, kâh meslek ve uğraşlarına, kâh da toplumda işgal ettikleri mevkie ne kadar uygun olduğunu görecektir."[18]

Elbise'nin önemli iddialarından biri giysiyle kıyafet arasındaki bu ayrım meselesi idiyse, bir diğeri de "birlik içinde çeşitlilik" kavramına atfedilen önemdir: "Böylece görülmektedir ki kıyafet, güzel ve iyinin akli tanımını oluşturmaktadır ki o da bilindiği gibi 'birlik içinde çeşitlilik'tir (*variété dans l'unité*)."[19] Yazarların bu konuda da yeni bir şey keşfetmedikleri aşikârdır. "Birlik içinde çeşitlilik", o dönemde çok sık rastlanan ve özellikle sanatın çeşitli dallarında güzelliğin ve estetiğin olmazsa olmaz şartı olarak öne sürülen bir kavramdır. *Elbise*'yle aynı sene yayımlanan Jules Bourgoin'in *Tezyinat Kuramı*'nda, birlik ve çeşitliliğin insanın basit ile karmaşığı bir araya getirme güdüsünün ifadesi olarak tanımlanmaktadır.[20] Daha genel bir şekilde bu iki zıt kavramın birlikteliği, tabiatın vardığı mükemmeliyetin ve oluşturduğu kanunun bir yansıması olarak[21] insan sanatının varabildiği en yüksek estetik mertebe olarak algılanmaktaydı.[22] Birçok sanat kritiği için sanat, tabiattaki güzelliğin ebedi ilkesini benimsemeliydi: "Gerçeğin ihtişamı ve birlik içinde çeşitlilik."[23] Bütün bu görüşlerin dayandığı felsefi temeller de mevcuttu. Bunların biri, Immanuel Kant'ın (1724-1804) tabiatın bir amacı takip ettiğine dair görüşünü desteklemek için kullandığı aklı yürütmenin bir parçasıydı.[24] Fakat mesele daha da geriye gitmekte, Gottfried Wilhelm Leibniz'in (1646-1715) geliştirdiği kavramlara dayanmaktaydı: "Tanrının en aşırı mükemmeliyeti, Evreni yaratırken olabilecek en iyi planı seçmiş olmasındadır, o plan ki içinde en büyük çeşitlilik ile birlikte en büyük düzeni barındırır [...]"[25] Leibniz'e atfedilen bu ilke, yani güzellik ve mükemmeliyetin kaynağını birlik içindeki çeşitlilikten aldığı fikri, 18. yüzyıldan itibaren sanatta, estetikte ve özellikle harmoniyle bağdaştırılan müzikte kurucu bir

"Türk çocuğu ile zenci kadın"

(*L'Exposition universelle de 1867 illustrée*, c. II, s. 133).

"Bulgar bahçıvan"

(*L'Exposition universelle de 1867 illustrée*, c. II, s. 133).

Marie de Launay'nin Osmanlı kıyafet sergisinin dergide yer alan resim seçkisini resimlendirip ayrıntılı yorumlarını kaleme almış olması, bu konuyla doğrudan ve yoğun olarak ilgilenmiş olduğunu düşündürmektedir.

kavram olarak kullanılagelmiştir. Marie de Launay daha 1867'deki Osmanlı kıyafet sergisinden bahsederken çeşitliliğin çarpıcı örneklerinden ısrarlı bir şekilde bahsetmişti; 1873'te ise bu çeşitliliği birlik kavramına bağlayarak bir tür estetik mükemmeliyetten dem vurarak, Osmanlı geleneğini kıyafet olgusunun bir tür doruğu olarak göstermeye çalışmışlardı. Aynı sene ve aynı amaçla, yani Viyana Sergisi'nde kullanılmak üzere hazırlanan diğer önemli eser olan ve yazarlarından biri Marie de Launay olan Usul-ı Mimari-i Osmani'de Bursa'daki Yeşil Cami'den bahsederken aynı kavramın kullanılması yoluyla "çeşitlilik içinde birlik" olgusunun estetik başarı ve mükemmeliyet işareti olarak vurgulanması tesadüf değildir.[26] "Birlik içinde çeşitlilik" ya da "çeşitlilik içinde birlik" kavramlarının pek tabii ki siyasi bir yansıması da mevcuttu. Ulus devletin doğuşu, veya bazen de çokuluslu imparatorlukların ulusal ideolojilere karşı koymak için bu retoriği kullandıkları bilinir; bunun iyi bir örneği, Amerika Birleşik Devletleri'nin meşhur *E Pluribus Unum* (Çoktan Birlik) mottosudur. Ne var ki *Elbise*'de bu kavramın kullanılışının ağırlıklı olarak etnografik ve estetik kaygılara bağlı olduğu ve çok genel anlamda çeşitliliğe dayalı bir Osmanlı kimliğinin inşasına işaret ediyorsa da bu sürecin metinde çok belirgin bir şekilde ifade edilmediğini kabul etmek gerekir.

"Beyoğlulu esnaf"

G. Exposition universelle de 1867 illustrée, c. II, s. 133.

Artisan de Péra.

Netice olarak, *Elbise-i Osmaniye* albümünün ilham kaynaklarını ele almaya çalıştığımız ve serinin dördüncüsünü oluşturan bu yazıda ortaya çıkanlar 1873'te oluşturulan bu yayının birkaç damardan beslenerek oluşturulduğunu göstermektedir. Bir taraftan Osmanlı İmparatorluğu ile Avrupa arasındaki kültürel etkileşimin önemli bir boyutunu oluşturan etnografik merak ve kıyafet albümleriyle oluşan ikonografya önemli bir girdi oluşturmaktadır. Diğer taraftan ise Avrupa'nın kendi arayışlarının bir parçası olarak tatsız-tuzsuz modernlik ile renkli-tabii gelenek arasındaki gerginliğin ve ikincisinin birincisine yenik düşme tehlikesi karşısında duyulan endişenin ivmesiyle oluşan söyleme modernliğe aday Osmanlıların bir şekilde eklemlenmesi söz konusudur. Bütün bu sürecin arkasında ise bir Fransız, Victor-Marie de Launay, Batı bilim ve felsefesiyle Osmanlı kültür ve geleneklerini bir araya getirmeye çalışarak iki yönlü bir aktarım ve etkileşim sürecinin mimarı olarak ortaya çıkmaktadır.

EDHEM ELDEM
BOĞAZİÇİ ÜNİVERSİTESİ
TARİH BÖLÜMÜ

DİPNOTLAR

1 Ahmet Ersoy, "A Sartorial Tribute to Late Tanzimat Ottomanism: The Elbise-i Osmaniyye Album", *Muqarnas*, 20 (2003), s. 191.

2 Ersoy, a.g.m., s. 201.

3 Charles Édouard Armand-Dumaresq (1826-1895), dini ve askeri konularda uzmanlaşmış bir ressamdır. 1867 Sergisi'nin jüri üyeleri arasında yer almıştır.

4 Charles Édouard Armand-Dumaresq, "Classe 92. Spécimens des costumes populaires des diverses contrées", Michel Chevalier (der.), *Exposition universelle de 1867 à Paris. Rapports du jury international*, c. 13 (Paris: Paul Dupont, 1868), s.864.

5 *La Turquie à l'Exposition universelle de 1867. Ouvrage publié par lesordres et sous la direction de S. Exc. Salaheddin Bey, commissaire impérial ottoman, près l'Exposition universelle* (Paris:Hachette et Cie, 1867).

6 Marie de Launay, "II. Installations du Palais. Empire ottoman", *L'Exposition universelle de 1867 illustrée*, 31 (19 Ağustos 1867), s. 3

7 *Berichtüber die Welt-Ausstellung zu Paris im Jahre 1867*, c. 6, *Social-Ökonomische Abtheilung (K1)* (Viyana: Wilhelm Braumüller, 1869), s. 361-362.

8 Amedeo Preziosi, *Stamboul. Souvenirs d'Orient. Recollections of Eastern Life* (Paris: Lemercier et Cie, 1858).

9 Jean Brindesi, *Souvenirs de Constantinople* (Paris: Lemercier etCie, yakl. 1860).

10 Jean Brindesi, *Illustrations de Elbicei atika. Musée des anciens costumes turcs de Constantinople* (Paris : Lemercier et Cie, [1855]).

11 Armand-Dumaresq, "Spécimens des costumes populaires", s.861.

12 Armand-Dumaresq, "Spécimens des costumes populaires", s.863-877.

13 Marie de Launay, "Costumes populaires de Constantinople", *L'Expositionuniverselle de 1867 illustrée*, c. II, s. 134-135

14 Osman Hamdi Bey ve Marie de Launay, *Les Costumes populaires de la Turquie en 1873* (Istanbul: Imprimerie du Levant Times & Shipping Gazette, 1873), s. 11-12.

15 Mevlevi dervişin tasvirinin başlıca kısmı da 1867'den 1873'e aynen nakledilmiştir (de Launay, "Costumes populaires de Constantinople", s. 135; Hamdi ve de Launay, *Les Costumes populaires*, s. 19).

16 Armand-Dumaresq, "Spécimens des costumes populaires", s. 857-860

17 "Costume", Maurice Lachatre, *Nouveau dictionnaire universel* (Paris: Docks de la librairie, 1865), c. 1, s. 1127.

18 Hamdi ve de Launay, *Les Costumes populaires*, s. 5-6.

19 Hamdi ve de Launay, *Les Costumes populaires*, s. 6.

20 Jules Bourgoin, *Théorie de l'ornement* (Paris: A. Lévy, 1873), s. 205-206.

21 *Le Magasin pittoresque*, c. 32 (1864), s. 401-402

22 *Le Magasin pittoresque*, c. 40 (1872), s. 39-40

23 "Observations générales surles arts", *Revue universelledes arts*, 13 (1861), s. 353.

24 Jules-Romain Berni, Philosophie de Kant, Étude de la « Critique du jugement » (Paris: Ladrange, 1850).

25 Gottfried Wilhelm Leibniz, "Principes de la nature et de la grâce, fondés en raison", *Gothofredi Guillelmi Leibnitii Opera Omnia*, c. II (Genevre: de Tournes, 1768), s. 36.

26 Ahmet Ersoy, "Architecture and the Search for Ottoman Origins in the Tanzimat Period", *Muqarnas*, 24 (2007), Sibel Bozdoğan ve Gülru Necipoğlu(der.), *History and Identity: Architectural Heritage of the Tanzimat Period*, s. 127

SANAYİDEN VE EMEKTEN YANA BİR DERGİ:

SANAYİ MECMUASI

ZAFER TOPRAK

Sanayi Mecmuası Cihan Harbi arifesinde yayım dünyasına giriyordu. 30 Nisan 1914 günlü ilk sayısının ön kapağında, Sanayi başlığı altında, "Memlekette sanayi'in terakkisine çalışır resimli Türk mecmuasıdır" alt yazısına yer verilmişti. Bu cümle, sekizinci sayıdan itibaren "Memlekette fen ve sınâat ile Türk işçisinin ilerlemesine ve iyiliğine çalışır aylık risaledir"e, Cumhuriyet öncesi son sayılarında ise "Sanayi-i milliyyenin terakkisine hâdim iktisadî, ictimaî, fennî ve sınaî aylık mecmua"ya dönüşmüştü.

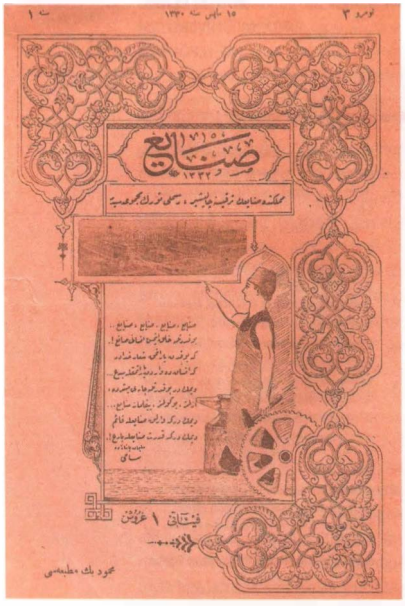
Sanayi, sanayi, sanayi, sanayi
Bu kudretle halk etmiş insanı sânî'
Ki yoktan yaratmak şiâr-ı hüdâdır
Ki insan da vardan yaratmakla mübdî'

Demektir bu kudretle câri beşerde
Ezilmez, bükülmez, yıkılmaz menâbi
Demektir ki varlık sanayi'le kâim
Demektir ki kudret sanayi'le bârî'

Süleymanpaşazade Sâmi

Sanayi dergisi sene 1, numero 3.

Sanayi. sayı 1. 17 Nisan 1330. ön kapak

II. Meşrutiyet'le birlikte sayısız dergi ve gazetede sanayi sorunu ele alınmıştı. Ancak bu yıllarda sanayileşmenin sözcülüğünü, bir anlamda bayraktarlığını yapacak olan yayın organı 1914'ten itibaren Müslüman-Türk girişimcilerin çıkaracakları *Sanayi* başlıklı dergiydi.

Sanayi dergisi II. Meşrutiyet yıllarında sanayileşme bilincinin gelişim sürecinde çıkmaya başlamıştı. O yıllarda 19. yüzyılın liberal iktisat anlayışından uzaklaşılıyor ve "milli iktisat" adı altında korumacı, bir anlamda "ithal ikameci" bir politika benimseniyordu. Cihan Harbi yıllarında 19. yüzyılın küreselleşme süreci sona ermişti. Savaşa girmiş ülkeler başta olmak üzere tüm dünyada "küresizleşme" doğrultusunda önemli adımlar atılıyordu. Bu süreç savaş sonrasını da kapsadı; 1914-1945 devresi tarihe "küresizleşme evresi" diye geçti. Cihan Harbi ertesi savaş öncesi dengelerin kurulamaması ve altın standardının yeniden ihdas edilememesi birçok ülkeyi kendi yağıyla kavrulmaya sevk etmişti. Ülkeler dünya ekonomik dengelerinden koparak "ulusal denge" arayışı içerisine giriyordu. Devlet ekonomide yönlendirici oluyor, ekonomiye müdahale ediyor, kimi kez bilfiil dizginleri eline alıyordu.

Böylece Cihan Harbi ile birlikte "uzun 19. yüzyıl" sona ermişti. Burjuvazinin altın çağı Cihan Harbi'yle sona eriyor, kapitalizm ve demokrasi kan kaybına uğruyordu. Wilson Prensipleri bir yandan ulusların kaderlerini kendilerinin çizmelerini önerirken, öte yandan emperyal yayılımcılık son hamlelerini yapıyor, dünyayı bir kez daha paylaşmak için çaba sarf ediyordu. Çözülen imparatorluklar ise yeni "ulus devlet"lerin doğuşuna neden oluyordu. Öte yandan Ortadoğu'da ihdas edilen "manda" rejimleri gibi emperyalizm yeni stratejilere açılıyordu.

Sanayi Mecmuası, Cihan Harbi arifesi yayım dünyasına giriyordu. 30 Nisan 1914 günlü ilk sayısının ön kapağında, Sanayi başlığı altında, "Memlekette sanayi'in terakkisine çalışır resimli Türk mecmuasıdır" alt yazısına yer verilmişti. Bu cümle sekizinci sayıdan itibaren "Memlekette fen ve sınâat ile Türk işçisinin ilerlemesine ve iyiliğine çalışır aylık risaledir"e, Cumhuriyet öncesi son sayılarında ise "Sanayi-i milliyyenin terakkisine hâdim iktisadî, ictimaî, fennî ve sınai aylık mecmua"ya dönüşmüştü. Belirleyebildiğimiz kadarıyla, dergi Cumhuriyet öncesi 58 sayı çıkmıştır. Sonuncusu 15 Kânun-ı evvel 1336/1920 tarihini taşımaktaydı.

Sanayi Mecmuası, yukarıda kaydedilen 1914-1945 Küresizleşme Evresi'ni kapsarcasına 31 yıl yayımlanmışa benzer. Cumhuriyet öncesi 58 sayının ardından Ekim 1934'ten itibaren *Fen ve San'at* adı altında, bu kez İzmir'de, bir kez daha yayım hayatına girdi. İzleyen yıllarda birçok sayısı ikinci baskı yaptı. Bu evrede "Sanayi Erbabı, İşçi ve Teknisyen Mecmuası" alt başlığıyla çıkıyordu. Dergi, İbrahim Pertev'in gayretlerinin ürünüydü. *Fen ve San'at*'ın son sayısı Ağustos 1935 tarihini taşıyordu. Bir önceki Temmuz sayısında "Türkiye'de Endüstri Neşriyatı" başlıklı yazısında İbrahim Pertev şu satırlara yer veriyordu: "Dün Sanayi, bugün Fen ve San'at ve yarın Endüstri adıyla sessiz ve mütehammil neşriyatına devam edecek olan bu kültür eseri, teknik ve endüstriye önemli bir nazarla bakan Cumhuriyet ülkesinde ulusa müspet ilim ve yenici güç kaynağı bilgi saçan tek varlığıyla gücü nispetinde ülkü yolunda yürüyecektir."

Nitekim Eylül 1935'te Dil Devrimi doğrultusunda *Sanayi* adı bu kez *Endüstri* olarak değiştirilecek, yine İzmir'de, 21. yılın birinci sayısı yayımlanacaktı. İbrahim Pertev aynı yıl Endüstri soyadını da almıştı. İlk sayıda "Endüstri yeni adı, yeni dili ve yeni hızıyla Türk işçisine, Türk ustasına, Türk teknisyenine, bilgi, duygu ve güç kaynağı olacaktır" satırlarına yer veriyordu. Görebildiğimiz en son sayı 31. yıla ait. Ekim 1945 tarihini taşıyor. Biz bu yazımızda Cumhuriyet öncesi *Sanayi Mecmuası*'nı ele alacağız.

SANAYİ MECMUASI VE "SANAYİ HEVESİ"

Sanayi Mecmuası ülkede sanayi fikrinin, "sanayi hevesi"nin doğmasına çaba sarf edecek, "Türkte sanayi bilgi ve gücünü" artırmaya çalışacak, "Türkün sanayi sahasında atacağı milli adımları" teşvik edecekti. Sanayileşmeyi durmaksızın vurgulayacak, Türkiye'de her düzeyde sanayiye gerek olduğunu savunacak, sanayi toplumunu yüceltecek olan dergi sınırlı olanaklarına karşın uzun yıllar yayımlanmayı başaracaktı.

Darülfünün müderrislerinden İsmail Hakkı Bey, Sanayi Mektebi muallimlerinden Celâl Bey, Tophane Tüfek Fabrikası Şube Memuru ve Osmanlı Sanatkârân Cemiyeti Reisi Süleyman Efendi, Tersane Umum Fabrikalar ve İmalathaneler Müdürü Abdurrahman Bey, Dava Vekili ve Osmanlı İttihad Sarraçlık Şirketi İdare Meclisi Reisi ve Müdürü Ali Sacid Bey, Ziraat Nezareti Sanayi Müdür-i Umumisi Fuad Bey, Tersane Çelik Fabrikası Mühendisi Herr Krank, Sanayi Mektebi Ders Nazırı Mösyö Lukacs, Bahriye yüzbaşılarından Mustafa Lütfü Bey, Sanayi Mektebi muallimlerinden Said Bey ve elektrik mühendisi ve Nafıa Nezareti Tramvay Şirketleri Komiseri Nafiz Ziya Bey derginin ilk yıllarında yazı kadrosunda yer alan isimlerdi.[1]

Sanayi Mecmuası'nın ilk sayısında derginin çizgisini belirleyen "Fikrimiz" başlıklı bir yazı "millî iktisad" düşüncesinin sanayi alanında ilk belirtilerini taşıyordu: Osmanlı Devleti'nin çöküş nedenlerine değiniyor, Batı'daki Sanayi Devrimi'nin ve bu devrim ertesi Avrupa ve Amerika'da süregiden gelişmelerin Doğu'da yanlış algılandığını; Batı'da olduğu gibi sanayileşme çabası içerisine girileceğine, Batı'nın sanayi mallarına rağbet edilerek ülkede sanayileşme olanaklarının kısırlaştırıldığını ileri sürüyordu. Son yüzyıl içerisinde, Osmanlı devlet yöneticileri ve seçkinleri Batı Sanayi Devrimi'ni anlamamış, anlayamamış, sanayinin bir devletin varlığının sürdürülmesi için önkoşul olduğunu görememişlerdi. 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu'yla idarî, mülkî, askerî birtakım ıslahat hareketlerine başlanmış, ancak, bilim ve tekniğin yayılması, sanayinin kurulması doğrultusunda herhangi bir girişimde bulunulmamıştı. Bir ulus için en acı, en tahripkâr, en helak edici esaretin iktisadi esaret olduğunu, iktisadın esasının ise sanayiden oluştuğunu vurgulayan yazı, Batı uygarlığı gerçeğinin sanayiden ibaret olduğunu söylemenin abartı olmayacağını kaydediyordu. "Millet-i Osmaniye" ağır bir "esaret-i iktisadiyye zinciri" altındaydı ve bir an önce, yaşamak isterse, uyanmak, kalkmak, çalışmak ve yükselmek zorundaydı. Var olanı korumak bir yana, yok olup gitmekten kurtulmanın tek yolu Batı'daki günün sanayi uygarlığını benimsemekti. 20. yüzyıl bilim ve sanayi yüzyılıydı. Yeryüzünde bilim ve sanayiye önem veren toplumlar bugün en gelişmiş, en mürefeh ülkelerdi. Ulusal varlık, o günkü

Sanayi dergisi sene 1, sayı 1.

Sanayi dergisi sayı 17.

Sanayi dergisi yıl 7, sayı 51.

Sanayi dergisi beşinci sene, sayı 30.

deyişle "mevcudiyet-i milliye" ancak sanayiyle sürdürülebilirdi.

Osmanlı milletinin artık kımıldaması gerekiyordu. Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile birlikte idarî, mülkî, askerî alanlarda bir dizi düzenlemeye gidilmişti; ancak Batı'nın gelişmesiyle orantılandığında bu yapılanlar hiç mesabesindeydi. Midhat Paşa bu konuda duyarlılık göstermiş, Osmanlı vatanında sanayinin gelişmesi için vilayet merkezlerinde birer sanayi mektebi açmıştı. Ancak, gece karanlığında bir "kandil nuru" olan bu girişim pek çabuk sönecekti. Acıydı ama gerçekti: Son yüzyılın devlet ricali, "a'yân-ı millî", Batı'daki sanayi zihniyetini anlamadı, anlayamadı. Sanayinin bir ülkede mevcudiyetin esasını oluşturduğunu göremedi. Doğu'yu Batı'nın gelişme çizgisine sokacak düşünceyi, ortamı, çabayı gösteremedi. Batı'da "inkılâb-ı sınaî" ya da Sanayi Devrimi ertesi dev adımlar Doğu'da yankı uyandırmadı. Osmanlı'nın burnunun dibindeki büyük devrim (ihtilâl-i azim) bilim ve sanayiyi her geçen gün yeni ufuklara taşırken Osmanlı milleti hâlâ meskenet ve atalet içindeydi. Sonuçta bir zamanlar bir ölçüde varlığından söz edilebilen millî sanayi (sınaat-ı milliye) Batı karşısında çözülmüş, çökmüş, yok olmaya yüz tutmuştu. Artık ortada viran bir eser, perişan bir enkaz kalmıştı. Yaşam belirtisi gösteren tek bir çaba yoktu. Bu elim bir durumdu; acıydı, ama gerçekti.[2]

Sanayi Mecmuası'nın ilk sayısında yer alan bu yazı, sanayi alanında uyanışın düşün düzeyinde ilk belirtilerini içeriyordu. Batı uygarlığı ile sanayileşmenin bütünselliği artık kavranmış, Sanayi Devrimi'nin ne denli başkalaştırıcı gücü olduğu görülmüştü. Sanayi Devrimi büyük bir devrimdi ve Osmanlı'nın buna duyarsız kalışı, çöküşü de beraberinde getirmişti. Toplumsal ve ulusal çöküşün (tedenniyyat-ı ictimaiyye ve milliyye) nedeni Osmanlı milletinin bilim ve sanayiye gerekli önemi vermemesiydi. Savaş arifesinde yazılan bu satırlar *Sanayi Mecmuası*'nın misyonunu belirliyordu. Kısa bir süre sonra Cihan Harbi patlak verdi; dergi bir süre yayınına ara vermek zorunda kaldı.

"Millet-i Osmaniye"den "Türk Milleti"ne

1916 sonlarında İbrahim Pertev yeni bir hamle yaparak dergiyi yeniden çıkarmaya başladı. 28 Aralık 1916 günlü sekizinci sayısında da bir kez daha dergiye manifesto yazdı. "Fikrimiz ve Programımız" başlığını taşıyan bu yazının içeriği iki buçuk yıl öncekinden çok farklıydı. Artık Osmanlı milleti (millet-i Osmaniye) yoktu; "Türk milleti" vardı. Osmanlı Devleti'nin yerini Türkiye sözcüğü almıştı. Osmanlı amelesi yerine giderek "Türk işçisi" kullanılıyordu. Savaş doğmakta olan milliyetçiliği körüklemiş, dergiye göre Türkün sanayi bilincini uyandırmıştı. Savaşın kendisi mühim bir dersti ve parlak bir uyanışa neden olmuştu. İki yıl önce girişilen ölüm kalım savaşı, savaş ekonomisinin gerektirdiği çaba hiç yoktan fabrikalar meydana getirmiş, yeni ocaklar kurdurmuştu ve nihayet bunları çalıştırmak için hatırı sayılır bir işçi kesimi, bir "iş ordusu" doğurmuştu. Bu, Türkiye'de işçi sınıfı için bir başlangıçtı; her başlangıçta olduğu gibi bir nüveydi. Bunu büyütmek, geliştirmek gerekirdi. 20. yüzyılda sanayisiz bir Türkiye'den söz edilemezdi. Sanayi olmaksızın Türkiye'nin ayakta duruşu bir mucizeydi. Ancak bu böyle devam edemezdi. Cihan Harbi insanlık tarihinde yeni bir dönem açarken Türkiye'nin sanayileşmeksizin var olması, böyle bir mucizenin devamı beklenemezdi. Bundan böyle sanayisiz bir Türkiye yaşayamazdı. Ulusal varlık 20. yüzyılda ancak sanayiyle sürdürülebilirdi. Bu gerçek "millî mesele"nin ta kendisiydi.

İbrahim Pertev'e göre *Sanayi Mecmuası*'nın da bu çorbada tuzu olacaktı: Sanayi alanında uyanışı hazırlamak; Türk işçisine güç vermek, onu aydınlatmak, çalışma koşullarını düzeltmek; Türkte sanayi bilgi ve gücünü artırmak, Türkün sanayi alanında atacağı millî adımları özendirmek *Sanayi Mecmuası*'nın temel kaygılarıydı. "İş ordusu"nun değeri cephelerde savaşan "silah ordusu"ndan aşağı olamazdı. Sanayi ve sanayi orduları 20. yüzyılın oluşumunda son derece önemli bir konuma sahipti.[3]

Nitekim, II. Meşrutiyet'in ilanı ertesi ve özellikle Cihan Harbi yıllarında Müslüman-Türk unsur, ticaret yanı sıra sanayiye de el atmış, bu alanda hatırı sayılır bir yol kat etmişti. *Sanayi Mecmuası*'nda bu gelişmelerden söz eden Sanayi Müdüriyet-i Umumiyesi mühendisi Fuat Kâmil Bey, kapitülasyonların kaldırılışıyla Osmanlıların iktisadî bağımsızlıklarına, "istiklâliyyet-i iktisadiyye"lerine sahip olduklarına dikkati çekiyor, "artık emin olabiliriz ki istikbal bizimdir" diyordu.[4] *Sanayi Mecmuası*, savaşların genellikle yıkıcı olduğunu söylüyor, ancak, paradoksal olarak yapıcı yönlerinin de bulunduğuna dikkat çekiyordu. İşte Cihan Harbi, Müslüman-Türk unsuru için yapıcı yönleriyle belirginleşen bir savaştı. "Cihan Harbi borusunun çaldığı düne kadar Türk ve Müslüman, sa-

nayi hususunda ağır bir uyku, derin bir gaflette idi. Bugün memnun, hattâ mesut bir nazarla görüyoruz ki beşeriyyetin bu mühim unsuru, sanayi'in huzurunda hakiki yakzân [uyanık] anları yaşıyor"du.

Sanayi Mecmuası ülkenin sanayileşebilmesi için on dört maddelik bir program önerecekti. Bu maddeler sanayileşme bilincinin oluşması açısından ayrı bir önem taşımaktaydı: Her şeyden önce ülkede sanayi bilincini geliştirecek derneklerin kurulması gerekiyordu. Yeni neslin sanayiye özendirilmesi için konferans heyetleri oluşturulmalı ve sürekli telkinde bulunulmalıydı. Ulusal basın sanayi sorununa geniş yer vermeliydi. Okullarda sanayi konusunda öğrencileri aydınlatacak ve yönlendirecek ders programları düzenlenmeliydi. Resmî ve özel sanayi okulları, amele ve çırak dershaneleri açılmalıydı. Halen mevcut sanayi mekteplerinin programları yerel ihtiyacı karşılayacak ve çağdaş gelişmeyi yansıtacak sanayi konularını içermeliydi. Başkentte, vilayetlerde, sancaklarda, hatta nahiyelerde Batı uygarlığını ve sanayileşmesini halka tanıtacak sergiler açılmalıydı. Millette uyanan sanayi alanında girişimci ruhu pekiştirmek ve bu tür millî girişimlere rehberlik etmek üzere ihtisas sahibi kişilerden oluşacak "sanayi heyetleri" kurulmalıydı. Bu arada hükümet, emekçilerin, işçilerin çalışma koşullarını düzenlenmeli, sanayi erbabı ve ameleyi korumalı, işçinin refah ve saadetini temin için kanunlar çıkarmalıydı. Büyük sermayenin katılımıyla millî şirketler ihdas edilmeli ve bu şirketler ülkede Batı sermayesiyle ortaklaşa fabrika, imalathane, gibi üretim birimleri kurmalıydı. Her türlü ulusal sınai girişimleri özendirmek ve korumak için hükümetçe düşünülen sanayi kredi bankası bir an önce faaliyete geçirilmeliydi. Sanayi kesimi arasında, değişik meslek erbabı ve amele arasında meslek dernekleri kurarak "birlik ve kardeşlik" duyguları geliştirilmeliydi. Batı'ya sanayi konularında eğitime gönderilenler konusunda azami dikkat sarf edilmeli ve teknoloji transferi sağlam temellere bağlanmalıydı.[5]

Sanayi Dergisinin Sanayileşme Programı

"1 - Memleketimizde sınâat fikrinin, sanayi duygusunun tâmimine çalışan mühim, hâiz-i tekâmül cemiyetlerin teşekkülü;
2 - Nesl-i hâzırı sınâat vâdi-i feyyazına teşvik ve tevcih edecek konferans hey'etlerinin vücûde getirilmesi; daimî, mütevâlî telkinâtta bulunulması;
3 - Millî matbuatımızın sanayi meselesini biraz fazla ehemmiyetle kurcalaması;
4 - Mekâtib-i umumiyye ders programlarının, etfâl-i memlekete esaslı ve ciddi bir terbiye-i sınaiyye temin edecek surette tanzimi;
5 - Resmî, hususî, -fakat daima mevzii- sanayi mekteplerinin amele ve çırak dersanelerinin güşâdı;
6 - Hâlen mevcut sanayi mekteplerimizin mahallî ihtiyacât-ı sınaiyyeye ve terakkiyyat-ı asriyyeye göre programlarının tensik ve ıslâhı;
7 - Pâyitahtta, vilayât ve sancaklarda -hatta nâhiyelere varıncaya kadar- Garb'ın terakkiyyat-ı medeniyye ve sınaiyyesini halkın nazar-ı ibret ve intibâhına vaz' ve teşhir için husûsî odaların açılması;
8 - Efrâd-ı millette uyanan teşebbüsât-ı sınaiyyeyi takviye ve bu gibi teşebbüsât-ı milliyyeye rehberlik edecek sâhib-i vukuf ve ihtisas zevattan mürekkep sanayi hey'etlerinin teşkili;
9 - Hükümetçe say ü amelin tensîki, erbâb-ı sanayi ve amelenin himayesi, amele refah ve saadetini temin eden kanunlar vaz'ı;
10 - Büyük sermayeler vaz'ıyla millî şirketler tesis ve bu şirketlerin Garb şirketleriyle birleşerek memlekette fabrika, dârüssınae ve imalathaneler tesisi;
11 - Her türlü teşebbüsât-ı milliyye-i sınaiyyeyi teşvik ve himaye maksadıyla hükümetçe tesisi düşünülen sanayi ikrâzat bankasının bir an evvel vücûde getirilmesi;
12 - Lisân-ı fen ve sınâatımızın birleştirilmesi;
13 - Sanayi mezunu, muhtelif san'at meslekleri erbâbı ve amele arasında meslekî cemiyetler tesis ile birlik ve kardeşlik hissiyâtını tenmiye ve bu suretle husûle getirilecek 'muhassalât-ı kuvva' ile sınâat varlığının i'tilâ'sına çalışılması,
14 - Garb'da tahsil-i sınâat meselesinin daha sağlam ve müsmir şerâite rabt ve istinâd ettirilmesi."

Sanayi Mecmuası Cihan Harbi'ni iktisadî bağımsızlığı elde etmek için tek fırsat olarak görüyordu. Osmanlı toplumu ancak, savaşın sağladığı ortamda sanayileşebilirdi. Nitekim, bu doğrultuda, savaşın başından beri önemli adımlar atılmıştı. Dergiye göre, Cihan Harbi'nin "ruhumuzda husule getirdiği uyanıklık" sonucu, Osmanlı Müslüman-Türk halkı arasında "sınâata karşı meyil ve teveccüh, sanayi'e doğru hatveler [adımlar] günden güne artıyor, birçok sermayedarımız bir araya geliyor, birleşiyor, bir takım sınaî cemiyetler, şirketler vücuda getiriyor, ufak, büyük imalâthaneler, dârüssınaeler açıyor, buralarda Türk patron, yine Türk buralarda amele oluyor"du. Müslüman-Türk gençleri, —bunlar arasında "az çok zengin, kibar ailelere" mensup olanlar da vardı— okulların memur, edip, şair yetiştiren sıralarını birer birer terk ediyor, dârüssınaelere, fabrikalara gelip işçi önlüğünü boynuna geçiriyor, amele, çırak oluyor, san'at öğrenmeye başlıyordu. Osmanlı toplumunda nihayet "bacaları tüten, ocakları sönmeyen, kolları çalışan genişçe bir sanayi ömrü [hayatı], bir dârüssınae cihanı, bir işçilik muhiti doğmuş bulunuyor"du.[6]

SANAYİ MECMUASI VE "SINÂAT LİSÂNI"

Bu arada üretim sürecinde fen ve sanayi alanında iletişim sorununa el atılması gerektiğine dikkat çekiliyordu. Selanik'te *Genç Kalemler*'in öncülüğünde doğan "yeni lisân" hareketi *Sanayi Mecmuası*'nı da etkilemişti. Dilde yeniliklere gidilmeliydi. *Sanayi Mecmuası*'na göre, "millî sanayi" kuruculuğunda en önemli engellerden biri yabancı sermayeyle birlikte sanayide yabancı dil kullanma alışkanlığıydı. Dergi "sınâat lisânımızı Türkçeleştirmek ve birleştirmek meselesi"ne ilk kez 31 Mayıs 1917 günlü sayısında değinmişti: "... memleketimizde fen ve sınâat noksanının def'i çareleri etrafında dolaşırken pîş-i nazarımıza —başta olmak üzere— fennî ve sınâî ıstılahât meselesinin halli lüzumu da arz-ı vücûd etti ve ediyor. Bugün —mahdut olan

Sanayi Mecmuası, 1914-1945 Küresizleşme Evresi'ni kapsarcasına 31 yıl yayımlanmışa benzer. Cumhuriyet öncesi 58 sayının ardından Ekim 1934'ten itibaren *Fen ve San'at* adı altında, bu kez İzmir'de, bir kez daha yayını hayatına girdi.

da– elimizde bir fen, bir sınâat var ki bunu bir kısmımız İngiliz, bir kısmımız Fransız, bir kısmımız İtalyan, bir kısmımız Amerikan, bir kısmımız da bilmem hangi milletin lisânıyla, tabirât ve ıstılahâtıyla ifade ve istimâl ediyoruz. İstanbul'umuzun lisân-ı sınâatı başka, İzmir'inki başka, Konya'nınki başka, Şam'ınki başka, Bağdat'ınki başkadır. Hatta buralarda da lisân-ı sınâatımız bir umumiyyet, bir vahdet göstermiyor. Meselâ İstanbul'umuzda Tersane'mizin lisân-ı sınâatı başka, Zeytinburnu, Tophane'mizin başka, sanayi mektebimizin başka, her müessese-i sınaiyyemizin yine başkadır. Diyebiliriz ki her sanayihanemizin, her fabrikamızın kendine göre bir lisânı var. Bir darüssınaemiz biraz ötede bulunan diğer bir darüssınaenin, fabrikanın lisânından ya kısmen anlayabilir veyahut tamamiyle anlayamıyor."[7]

Dergiye göre Müslüman-Türk işçi, sanatkâr yabancı dil bilmeksizin iş bulmakta güçlük çekiyor ya da düz işçilikle yetiniyordu. Sınaî alanda eğitim Türkçe olmadıkça Müslüman-Türk unsur sanatla, sanayiyle ünsiyet peyda edemiyor, hamasî edebî okuma parçalarıyla yetinmek zorunda kalıyordu. Bilim ve teknolojinin kendine özgü bir dili vardı. Bu dil Türkçede oluşturulmadıkça, sanayileşmeyi düşünmek, bilim ve teknolojide yol kat etmek olanaksızdı. Artık beceri sahibi ustabaşının Fransızca bilmesi beklenmemeliydi. Oysa uzun yıllardır Fransızca bilmeyen işinde yükselemiyor, o günlerde ustabaşı olamıyordu. Böylece Müslüman-Türk unsuruna amelelikten öteye şans tanınmıyordu. Sanayi dergisi bu nedenle, 1918 yılının ilk yarısında "san'at lisânımızı Türkçeleştirme" kampanyasını açmış, "fabrikalarımızda İngiliz, Alman, Fransız, İtalyan, Amerikan, Yunan dili yerine Türkçe" kullanılmasını savunmuştu.

Sanayi Mecmuası bu doğrultuda bir anketle çağırıda bulunarak, okurlarından, sanayide kullanılan makine ve araç gereçler için Türkçe karşılık üretmelerini istemiş, Batı dillerindeki bu terimlere "Türkçede ne denmesi münasip görüldüğü"nü sormuştu. Hatta bu amaçla bir yarışma düzenlemiş, halkı sözcük türetmeye özendirmişti. 15 Nisan 1334/1918 günlü 30. sayısında "sınaî lisân birliği" kampanyasını açmış ve okurlardan kullandıkları makine, araç gereç ve parçalarının adlarını, Türkçede bunlara karşılık olarak neleri uygun gördüklerini sormuştu.[8] Sanayide ortak ve genel bir dilin oluşmamasının sakıncaları dergide şu şekilde sıralanıyordu:

1 - Sanatkârlarımız, işçilerimiz istedikleri zaman istedikleri yere gidip iş bulamazlar, tutamazlar.

2 - İş bulsalar, tutsalar bile yeni girdikleri fabrikanın lisânını öğrenince ye kadar uzun müddet kafa patlatmak, birçok yorulmak mecburiyetindedirler.

3 - İşçiler iş değiştirmekten dolayı zaman kaybına uğrarlar.

4 - Çıkan fennî ve sınaî kitapları okuyup istifade edemezler ve terakki de edemezler.

5 - Erbâb-ı fen ve sanayi'miz kitap yazmaktan korkarlar, kaçınırlar. Çünkü kitapları satılmaz.

6 - Bir memlekette kitap yazılmayınca da ne fen ne de san'at ilerlemez ve o memleketin ahâlisi –tabiatıyle– medeniyyetten, terakkiden mahrum kalır.

7 - Saha-i intişâra vaz' olunan fennî ve sınaî mecmualardan, gazetelerden herkes lâyıkıyle istifade edemez. Tabii, rağbet göstermez ve böylece bu gibi neşriyat da memlekette pâyidâr olamaz.

8 - San'atkârlar arasında "müşterek meslek duyguları" olmaz. Aralarında "meslek muhabbeti" uyanmaz.

9 - Aynı san'atı yapanlar arasında müşterek meslek duyguları, meslek muhabbeti olmazsa o fertler birbirine yabancı kalır. Bundan da memleket, vatan, millet zarar görür.

10 - Memleket san'atı sevemez, ona rağbet gösteremez. Çünkü san'at lisânından anlayamaz. Sanat kitaplarını okuyamaz.

11 - Mütâlaa (okuma) ruhun gıdasıdır. Bir vücûd alışık olmadığı gıdayı nasıl alamıyorsa ruh da ona yabancı olan lisânı yutamaz. Ruh da gıdasız kalır. Kuvvetten düşer. "Kuvvetsiz ruh"un sağlam zekâsı, aklı, düşüncesi olmaz. Bunlar da olmayınca bir millet ilim ve irfandan yana ilerleyemez, yükselemez, milletler arasında zelil ve sefil bir mevkide kalır.

Sanayi Mecmuası'na göre, sanayide kullanılan dilin yabancı dil oluşu nedeniyle Müslüman-Türk sanat erbabı teknik yayınları izleyemiyor, "erbâb-ı fen ve sanayi'miz" okuyucu bulamayacağı ve satılmayacağı kaygısıyla teknik kitap yazamıyordu. Oysa "bir memlekette kitap yazılmayınca da ne fen ve ne de san'at ilerlemez ve o memleketin ahalisi tabiatıyla medeniyetten terakkiden mahrum kalır"dı. Nitekim, sanayi dilinin Türkçeleştirilmesi girişiminin yanı sıra, dergi "sanayi kütüphanesi" adı altında yayıncılığa atılmış, 1918 yılı sonuna değin 25 dolayında Türkçe teknik kitabı satışa sunmuştu.[9]

SANAYİ MECMUASI VE İŞÇİ SORUNU

Cihan Harbi o güne kadar, "marjinal" diye nitelenebilecek iki katmanı ön plana çıkarmıştı. Bunlar "kadın" ve "işçi" kesimleriydi. Cihan Harbi bir ölçüde kadının iş sahası edindiği bir evreydi. Cepheye giden erkeğin boşluğunu kadın dolduruyordu. Böylece kadınlar özellikle Cihan Harbi'nde gösterdikleri fedakârlık nedeniyle toplumda daha saygın bir konum elde edeceklerdi. Keza, işçi Cihan Harbi'nin cephe gerisinde lojistik beşeri gücünü oluşturuyordu. Savaş sırasında Bolşevik Devrimi bir "işçi devleti"ni doğurmuş, ardından 1919'da III. Enternasyonal emeğin sesinin daha bir gür çıkmasına ortam hazırlamıştı. Savaş sonrası emekten yana partiler güç kazanmıştı; sendikalar daha etkin bir konuma gelmişti. Toplumda köklü arayışlar gündemdeydi. Kapitalizme, demokrasiye, dine kuşkuyla bakan kesimler daha radikal ideolojilerden medet umar hale gelmişti. Siyaset yelpazesinde merkez boşalıyor, uç noktada ideolojiler kitleleri peşinden sürüklüyordu. Bolşevizm, faşizm, nasyonal sosyalizm gibi ideolojiler modernite-ye kestirmeden ulaşma çabası içerisindeydi.

Savaş sonrası sola savruluş Osmanlı'yı da yörüngesine almakta gecikmedi. Mütareke diye bildiğimiz 1918-1922 döneminde İstanbul, İzmir gibi görece emek kesiminin yoğunlaştığı liman kentlerinde kadın hareketi olsun, emekçiler olsun yavaş yavaş iktidar boşluğundan da yararlanarak ses getiren etkinliklere yöneliyorlardı. Siyasal iktidarın sorgulanır konumu ve işgal ortamının göreli "serbestiyyet"i çalışanları mesleki alanda olduğu kadar siyasette de güç gösterisine sevk ediyordu. Türkiye'de 1920'den itibaren gündeme gelen 1 Mayıs'lar bunun somut örneğiydi. Keza Kurtuluş, Aydınlık gibi çevrelerin etkinliklerinin emekçiler arasında ses getirmesi bu dönüşümün başka bir kanıtıydı.

Sanayi Mecmuası bu rüzgârın esintilerini kapılmakta gecikmedi. Dergi

İstanbul'dan Amele Mebusu: Numan Usta

"İstanbul'dan Amele Mebusu", *Sanayi*, sayı 50, 31 Kânun-ı evvel 335, s. 90-91.

Bu seferki İstanbul intihâbâtı, memleketimiz hayatı için şayan-ı dikkat olduğu kadar müstesna ve o derecede mesut bir hadise ile neticelendi. Payitahttan, yağlı önlüğüyle, nasırlı elleriyle, tozlu dumanlı kıyafetleriyle bir "amele mebusu!" çıktı.
Payitahtta yekûnu on binlere baliğ amele-işçi boş kalıverdiler.
Biz kendi hesabımıza –şahsı mevzubahis değildir– Numan'ın mebusluğa intihâbını kemâl-i sürur ve iftiharla karşılarız. Çünkü Numan bir ameledir ve ilk defa amele arasından memleketimizde bir mebus çıkıyor demektir. Bu hadise, zavallı ülkemizde hayatı ezik, ömrü bitik amele namına bir nimet, bir mazhariyet değil de nedir? Teessüf olunur ki acayip zihniyetli memleketimiz bu hadiseyi lâyık olduğu ehemmiyetle karşılamadıkdan mâadâ bu ilk amele mebusumuzun gerek intihâbı ve gerek şahsı etrafında olmadık dedikodular yaptı, söylemedik tahkirâmiz sözler bırakmadı.

...sosyalist partiler... amelemizi temsil etmekten uzak olduğu gibi namzetleri de amelenin kendi varlığından çıkmış insanlar değildir. Ne Türkiye, ne demokrat ve ne de öteki sosyalistler böyle bir iddiada bulunamazlar.

namına bir mebus çıkarmak emeliyle bundan evvel Türkiye Sosyalist, Demokrat Sosyal ve Çiftçi İşçi partileri bir araya gelerek "Amele Sosyalist Birliği"ni teşkil etmişlerdi. Fakat galiba tâlibler arasında "yağlı post!" bir türlü taksim edilememiş olacak ki, bu birlik bilahare inhilâl etti ve bu üç amele partisi mebus intihâbı meselesinde ayrı ayrı düşünmeye, her parti kendi başına hareket etmeye başladı. Türkiye Sosyalistleri Refik Nevzat ile Celâl Sadri, Demokrat Sosyalistler Ali Rıza ile Yorgi Habib, diğerleri de Vehbi ve Doktor Şefik Beyleri namzet olarak ileri sürdü. Şu kadar ki bu partiler merkez-i umumilerinde kendi aralarında bu tarzda düşünüp durur, hareket ederken birçok fabrikalarımızda bizzat amele arasında büsbütün başka bir fikir, başka bir arzu ve emel hüküm sürüyordu. Birçok amelelerimiz; İstanbul'dan çıkarılmak ve Meclis-i Mebusân'a gönderilmek istenilen "amele mebusu"nun doğrudan doğruya fabrikadan, tezgâh başından, kendi aralarından olmasını istiyorlardı. Bizi, mecliste yağlı önlüğüyle, yanık bağrıyla içimizden bir arkadaşımız temsil etsin diyorlardı. Yanılmıyorsak en doğrusu da bu idi. Çünkü şurası muhakkak ki, sosyalist partilerinden hiçbiri bugün amelemizi temsil etmekten pek uzak olduğu gibi namzetleri de amelenin kendi varlığından çıkmış insanlar değildir. Ne Türkiye, ne demokrat ve ne de öteki sosyalistler böyle bir iddiada bulunamazlar. Sonra ciddiyete muhalif bir iddia olmuş olur. İşte galiba bu fikir galebe çalmış olmalı ki Zeytinburnu ustabaşılarından Abdülmecid Numan amele namına mebus çıkıverdi. Sosyalistler de bu işte elleri

Ameleden mebus olur mu imiş! Numan Usta nasıl mebus olurmuş! gibilerden gayet mantıksız, saçma sapan sözler söyledi, sarf etti durdu. Fakat ne ziyanı var! Bu efendiler istedikleri gibi yazsınlar, çizsinler, söylesinler. Yirminci asrın memleketimizde henüz görülmeyen ve anlaşılmayan bir takım hakikatleri vardır ki, er geç bizde de bu hakikatler görülecek, anlaşılacaktır ve ister itemez hepimiz bu hakikatlerde gizlenen "kuvvet"in önünde başımızı eğecek, çarnaçar "âmennâ ve saddaknâ İnandık ve tasdik ettik!" deyip oturacağız.
Öyle anlaşılıyor ki bizde bir takım beyler, efendiler "amele" varlığı ile hâlâ eğlenmek, alay etmek niyetindeler. Bilmezler ki yirminci asır bir "san'ât ve amele asrı"dır ve bunu anlamayan, anlamak istemeyen millet, nihayet hayatını tehlikeye arz etmiş olur.
İlk amele mebusumuz hakkında birçok ve türlü türlü dedikodular yapılmış olduğu için biz Numan'ın ne şahsına ve ne de tarz-ı intihâbına asla söz söylemek istemeyiz. İğrenç şahsiyyatın, pis dedikoduların getirdiği, karıştığı yerde pak ve nezih vicdanlı *Sanayi*'in işi yoktur. Yalnız hiç olmazsa bizzat amelemizin birkaç ileri gelenleriyle üç dört kişiden ibaret sosyalist serâmedânımız ileri gelenlerimiz bu meseleyi de bir "post ve ekmek kavgası"na çevirip amele mevcudiyeti ve hukuk ile eğlenmek isteyenlerin ekmeğine yağ sürmekten ictinâb etmeli ikaçınmalıl idiler. Zannederiz: Memleketimizde pek kimsesiz, pek hamisiz kalan "amele ve işçi ömrü"nün menfaati, selâmeti bunu böyle iktiza ettirdi. Bizim kanaatimiz bu merkezdedir. Yanılıyorsak o başka...

Eylül 1935'te Dil Devrimi doğrultusunda *Sanayi* adı bu kez *Endüstri* olarak değiştirilecek, yine İzmir'de, 21. yılın birinci sayısı yayımlanacaktı. İbrahim Pertev aynı yıl Endüstri soyadını da almıştı. İlk sayıda "Endüstri yeni adı, yeni dili ve yeni hızıyla Türk işçisine, Türk ustaşına, Türk teknisyenine, bilgi, duygu ve güç kaynağı olacaktır" satırlarına yer veriyordu.

sayfalarında çalışanların sorunları giderek daha yoğun bir biçimde yer almaya başladı. Bu yıllarda "amele" sözcüğü terk ediliyor, yerini "işçi"ye, siyasal içerik kazanan bir sözcüğe bırakıyordu. Derginin sayfalarında işçilerin temsilcisi olarak ortaya atılan "Mesai Fırkası" destek bulacaktı. Bundan böyle Sadık Ahî, Mehmed Vehbi, Sadrettin Celal gibi sol eğilimli yazarlar *Sanayi Mecmuası*'nda çalışanlardan yana tavır koyacaktı.

Sadık Ahî, "İşsizlik" başlıklı yazısında Cihan Harbi ertesi İstanbul'u diğer başkentlerden ayıran en büyük sorunun işsizlik olduğunu kaydedecekti. Savaş ertesi birçok göçmenin İstanbul'a gelişi, binlerce askerin cephelerden ve esaretten dönüşü işsizliğin temel nedeniydi. Savaş yıllarında cepheye silah ve mühimmat üreten resmî fabrikalar Mütareke ertesi birçok işçiye yol vermişti. Bunlar arasında yıllarca fabrikaların kahrını çekmiş emekçiler vardı. Savaş sırasında İmalat-ı Harbiyye fabrikaları on beş bine yakın işçi çalıştırıyordu. Silah bırakışma ertesi ise bunların sayısı yedi yüze düşmüştü. Oysa bu işyerlerinde işçiler kapı dışarı edilirken memur kadroları aynen tutulmuştu. "Mesela İmalat-ı Harbiyye Müdüriyeti'ne merbut fabrikaların birinde topu topu kırk ameleye karşı birçoğu yüksek rütbeli olmak üzere altmış memur var"dı. Bu durum Matbaa-i Amire'de daha vahimdi. "Matbaa-i Amire'de müstahsil kuvvet beş mürettibe kaşı çeşit çeşit unvan sahibi seksen memur" bulunuyordu.

O sırada işçi mevzuatı bağlamında Sanayi Müdüriyet-i Umumiyyesi'nin masasının üzerinde hafta tatili layihası vardı. Bu layiha Nezaret ile Şurayı Devlet arasında kaybolup gitmişti. Bu layiha kanunlaşıp hafta tatili çıksa ve çalışma müddeti sınırlansa birçok işsize iş bulmak mümkün olacaktı. Ülkede işsizlik önlenmezse bunun sosyal sonuçları diğer ülkelerdekinden daha ağır ve feci olacaktı.[10]

Sanayi Mecmuası Meşrutiyet yıllarında sınıf kavramını ilk işleyen dergilerden biri olmuştu. Dergide sınıf yapılarını Marksist bir çizgide ele alan Mehmed Vehbi (Sarıdal)'dı. Yazar, "İçtimaî Sınıflar" başlıklı yazısında, 20. yüzyılda dört toplumsal sınıf olduğunu kaydediyordu. Bunlar "asilzadeler", "küçük burjuvazi", "burjuvazi" ve "proletarya" idi. Çağın iki zıt kutbu "burjuvazi" ve "proletarya" idi. Kapitalizm ise "seymayedarlık" terimiyle ifade ediliyordu.[11] Mehmed Vehbi, bir başka yazısını "halk" ve "güzide"lere, "münevver"lere ayırıyordu.[12] Savaş sonrası aydın kesimi dünya gerçeklerinden uzak kalmakla suçluyor, "münevverler ve güzideler" halktan ve hayattan uzak yaşarken yüzyılın emek ve sermaye mücadelesinin en ağır safhalarını yaşadığını söylüyordu.

Bundan böyle işçi kesiminin haberleri *Sanayi Mecmuası* sayesinde izlenir olmuştu. Mütareke ile birlikte, işçi kesimi savaşın neden olduğu yoksulluktan bir an önce kurtulmak amacıyla işvereni zorlamaya başlamışıı. Nitekim, o yıllarda en yoğun işçi çalıştıran tersane fabrikalarında çalışan bin beş yüzü aşkın işçi dört gün süreyle greve gitmiş, Bahriye Nezareti'nden ücretlerinin ay be ay düzenli ödenmesini, ücretlerden kesilen %10'ların lağvını, günlük çalışma saatinin sekize düşürülmesini, haftalık tatil günü olan cuma günleri için de gündelik ödenmesini, işçilerin bir tür gelecek güvencesini oluşturan "temin-i istikbal sandığı"nda işçilerin de temsilci bulundurulmasını istemişti. Bu isteklerden bir kısmı kabul görmüş, diğer bir kısmı, üzerinde düşünülmek üzere ertelenmişti. İşçiler de elde ettikleriyle yetinerek işbaşı yapmışlardı.[13]

Cihan Harbi ile birlikte işçinin toplum katında farklı bir konum elde ettiği barizdi. *Sanayi Mecmuası*, özellikle Batı'daki bu dönüşümü izliyor ve okurlarına çağın artık emekten yana olduğunu aktarıyordu. Osmanlı toplumunda o güne kadar "amele" "adi, sefil, muhakkar [hor ve hakir] görülmüş bir mahluk"tu. Ülkede amelenin değerini bilen yoktu. Fabrikalar birer sefalet yeriydi. Amele de bu sefalet ortamının kirli, pis, sefil bir varlık addolunurdu. Ameleye "insanlık vasfını" layık gören kişi enderdi. Çoğu insan ameleyi sarhoş, serseri, cani ve fesat yuvası bir varlık olarak görüyordu. Bu, aydın geçinen kişiler için de geçerliydi. Ancak, Cihan Harbi insanların aymaları için vesile olmuştu. Savaşın neden olduğu yokluk üretimin kimler tarafından gerçekleştirildiğini ortaya koymuştu. *Sanayi Mecmuası* bundan böyle ameleyi şöyle tarif ediyordu:

"Bir kere amele hakikatte, bizim zannettiğimiz gibi bir takım muzır, şerir, adî insanlardan ibaret değildir. Amele bir memleketin en emektar efradını taşıyan en kıymetli sınıfın aziz evlatlarıdır. Bir memleketin varlığı, bir milletin hayatı amelesinin say'i ile kaimdir. Amele olmasa bir memlekette çark mı döner, fabrika mı işler, iş mi çıkar, hayat mı yürür? Avrupa'da 'ouvrier' namını alan bu muazzez sınıf efradının kıymeti o kadar büyüktür ki biz bunu yakından bilsek hayret ederiz; hatamızın karşısında mahcubiyetten erir gideriz."[4]

Bu arada savaş sona ermiş, Wilson Prensipleri ışığında yeni bir dünya hedeflenmişti. Wilson'un ABD'de, Kongre'de yaptığı ünlü konuşma işçileri de kapsamıştı. *Sanayi Mecmuası* bu konuşmadan alıntı yapıyor, Wilson'un şu satırlarına yer veriyordu: "Hükûmetler insânların hukukunu teslim etmeli ve insanî maksatlarla teşrik-i mesai etmelidir. Amele lakayt bir muameleye tabi tutulmamalıdır. Amelenin tatil-i eşgâl hakkı hükûmetlerin herhangi bir teşebbüsü ile ihlâl edilemez..."

Savaşta yenik düşmenin ezikliğiyle, birçok Osmanlı gibi Sanayi çevresi de Wilson Prensipleri'ne büyük umutlar bağlamıştı.

İşçinin Gerçek Partisi: Mesaî Fırkası

"Mesaî Fırkası: Amele Partisi", *Sanayi*, sayı 45, 31 Mart 335, s. 2-3.

Memleketimizde şimdiye kadar yalnız yüksek tabakalar; muhterem paşalar beyler, kalem efendileri, edipler, muharrirler dikiş tutturmuşlar; yalnız bunlar düdüklerini öttürmüşler; yalnız bunlar devletin, milletin, vatanın mukadderatına hâkim olmuşlardır. Avam dediğimiz tabakaların; köylünün, çiftçinin, erbâb-ı sanayi'in, esnaf ve amelenin hiçbir hükmü olmadı. Bunların düdüğü hiç ötmedi. Hâkimiyet, âmiriyyet-i idare, nüfuz, söz hep zadegânın, hep aristokratların, hep beyefendilerin oldu. Bizde bu hâl şimdiye kadar böylece devam etti ve hâlâ da öylece devam ediyor.

Fikrimizde yanılıyor muyuz? Pek zannetmiyoruz. Bizde hangi tarafta, memleketin hangi yerinde bugün çiftçinin, erbâb-ı mesainin, amelenin bir haysiyeti, bir nüfuzu, bir mevki-i ictimaiyyesi, bir itibâr-ı medenîsi var.

Tarlada, çiftlikte, yolda çalışan; kürek çeken; ocak, ateş yakan; çekiç sallayan; fabrika, tezgâh çalıştıran; devlete saadet getiren; millete ömür, hayat bağışlayan; memlekete huzur, refah ve servet temin eden hep bunlar!... Öyle olduğu halde çıplak gezen; aç kalan; bi-ilaç duran; yaya giden; başını yastık yerine taşa koyan; ekmeğini katıksız, suya bastırıp yiyen... Hülasa her belayı çeken; her minnete, her felâkete katlanan bunlar... Zavallı adamlar!...

Garb'da erbâb-ı mesaî çoktan gözünü açmış, zadegân, aristokrat sınıflarına karşı hukukunu müdafaaya, hâl ve mevki'ini ıslaha çalışıyor. Teessüf olunur ki memleketimizde şimdiye kadar sunûf-ı mesaî gözlerini açıp da Garb'daki kardeşlerinin eserine iktizâ' etmediler [gerek duymadılar]; onlar gibi hukukunu müdafaaya, mevki-i ictimaîlerini ıslaha, varlıklarını tanıttırmağa azıcık olsun çalışmadılar. Kendilerini aristokratlığın, zadegânlığın gadrine, zulmüne, i'tisâfına [yolsuzluklarına] maruz bıraktılar. Kendilerini ezdirdikçe ezdirdiler. Adeta kendi elleriyle kendi canlarına kıydılar. Fakat çok şükür, bugün görüyoruz: Memleketimizde erbâb-ı mesaî sınıfları arasında bir uyanıklık var. Esir hayatlarına, sefilâne ömürlerine, düşkün mevkilerine, çektikleri zulümlere bakarak "Bu neden böyle?" demeye, düşünmeye başladılar. Bugün çiftçi olsun, esnaf olsun, amele, işçi olsun hepsinde, hepsinin hayat-ı ictimaiyyesinde bir uyanıklık âsarıdır beliriyor; kendini ihsas ediyor.

Fikrimizce avam tabakası dediğimiz erbâb-ı mesaî sınıflarının hayat-ı ictimaiyyesinde belirmeye başlayan bu uyanıklığı memnuniyetle, nazar-ı şükran ile görmeliyiz. Çünkü asıl millet bunlardır. Milletin ekseriyetini bunlar teşkil ederler. Memlekette en ziyade kalabalık olan bunlardır. Yüksek tabakalar değildir.

Unutmamalıyız ki biz bugün yeni bir Türkiye, asrî bir millet yaratmak, meydana getirmek istiyoruz.

Çalıştığımız, uğraştığımız, çarpındığımız hep bunun için... Hep bu ulvî, bu mukaddes, bu mübarek maksat için... Ve hiç şüphe etmemeliyiz: Bu yeni Türkiye'yi, bu asrî milleti bu tabakalar teşkil edecektir.

Evet, yeni Türkiye'nin malzemesini, betonarmesini büyük bir salâbet-i ahlâkiye ile mücehhez avam tabakaları teşkil edecektir. Yüksek tabakaların işledikleri falsoları, cinayetleri hep görüyoruz. Bunun için avam tabakalarını tutmak, korumak, yukarıya kaldırmak, onları yükseltmeğe çalışmak lâzımdır ve bu lüzum çoktan beri hasıl olmuştur. Ne çare, ki biz şimdiye kadar bu lüzumu bir türlü görmedik, anlamadık, göremedik, anlayamadık.

Bizde hükûmet, devlet, fırkalar, halk için, millet için değil, başka şeyler içindir. Bizde avam tabakalarını düşünen yoktur. Rical kadife koltuklarını, fırkacılar lastikli arabalarını, müzeyyen otomobillerini düşünürler. Başka hiçbir şey değil!... Millet, halk, memleket meydanda, göz önünde!...

Sözün kısası: Bugün bizde de erbâb-ı mesaiyi gözetmek, ameleyi korumak, işçiyi yükseltmek maksadıyla "Mesai Fırkası" nâmı altında bir fırka, bir parti teşkil etmiş bulunuyoruz. Müteşebbislerini tebrik, müessislerini tebcil ederiz lululardır. Cenâb-ı Hakk hayırlı muvaffakiyetler ihsan etsin.

Programlarını gördük. Pek orta bulduk. İçinde fazla bir şeyler yok. Hatta amele ömrü için belki de biraz noksan da!... İşbu fırka memleket için bir saadet, bir bahtiyarlıktır. Başına geçenler samimî, temiz çalışırlarsa bu işin sonu güneş gibi parlaktır. Devlet için, millet için feyz ile doludur. Dünya demokrasiye doğru yürüyor. Asrımızda erbâb-ı mesai, sanâtkârları ameledir ki zulmü, istibdadı yıkarlar; hürriyeti, müsavatı, medeniyeti kurarlar; memleketlerini yükseltirler; milletlerinin yüzünü ağartırlar. Bizde de amele çoğalmalı, yükselmeli, kuvvet peyda etmelidir.

Hepimiz burada işçiye, ameleye hürmet edelim, yardım gösterelim. Memleketin kurtuluşu, i'tilâ'sı yükselmesi, refah ve saadeti bunların, saf yürekli, temiz ahlâklı, alınteriyle geçinen ... insanların elindedir.

Türk sanâtkârları, erbâb-ı mesaisi, amelesi ileri! Sizin ittihadınız, sizin fırkanızdır ki yarın memleketi kuvvetleştirecek, yükseltecek, yaşatacak, milleti bunca felâketlerden, zulümlerden, sefaletlerden kurtaracaktır. Cesaretle ve doğrulukla daima ileri!

Başkan Wilson dergide "büyük insaniyet mefkûrecisi" olarak tanıtılıyor, Wilson Prensipleri dâhilinde dünyaya yeni bir Türkiye doğacaksa, bu Türkiye'nin sanayisini ve işçisini düşünen bir Türkiye olması gerektiği ifade ediliyordu.[15]

Sanayi Mecmuası'na göre, savaş sonrası Doğu'dan yepyeni bir Türkiye doğacaktı. Türkiye'nin geleceği, eskisine benzememeliydi ve bunun için şimdiden çağın fikirlerini, yüzyılın gerçeklerini benimsemek gerekiyordu. Şöyle diyordu *Sanayi Mecmuası*: "Şurasını iyi bilmeliyiz ki şimdiki zaman, şimdiki asır ameleye başka nazarla bakıyor. Amele hakkında başka fikirler, başka kanaatler besliyor. Bu fikirleri anlamak, bu kanaatleri öğrenmek gerek hükûmet ve gerek millet için asrî ihtiyaçlara tevâfuk eden [uygun düşen] bir borç, bir vazifedir. Bu borcu görmekte, bu vazifeyi anlamakta artık bundan fazla gecikmemelidir. Şimdiye kadar milletimiz askerci ve memuriyetçi olarak yaşamıştır. Fakat bundan böyle bu haliyle yaşayamayacak, yaşamayacaktır."

Artık yeni Türkiye'nin geleceği sabahtan akşama koltuklarına kurulmuş efendilerin, yaşamı boyunca çadırda oturan atalet efradının ellerinde değildi; emek erbabının, sanatkârın, amele sınıfının ellerindeydi. Eskisi gibi "memuriyetçi" ve "askerci" zihniyetle bu yeni döneme girilirse, hayat mücadelesinde Türkiye büsbütün yaya kalırdı. Geleceğin güçlü, mamur, mesut Türkiye'si ancak asrın maddi ve manevi silahlarıyla donatılmış "erbâb-ı say ve san'ât orduları"nın, amele fırkalarının nasırlı ellerinden doğacaktı. Türkiye bir an önce, gecikmeksizin işçileri için yüzyılın en son fikirlerini kabul etmeliydi. Çağdaş medeniyet Türkiye insanından sabırsızlıkla bunu bekliyordu.

Sanayi Mecmuası'nın emek sorununa yaklaşımı bir ölçüde Fransızların *ouvriérisme*, Almanların *Ouvrierismus* dedikleri, işçi ve sosyalist partilerle arasına mesafe koyan, kol emeğinin aracısız bizzat siyasete katılımını yücelten bir anlayışı simgeliyordu. Nitekim, 1919 seçimleri nedeniyle dergide yer alan "İstanbul'dan amele mebusu" ve "Mesai Fırkası: Amele Fırkası" başlıklı yazılar bu anlayışın ürünüydü. Türkiye Sosyalist Fırkası, Sosyal Demokrat Fırka, Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası'nın 1919 seçimleri için Amele Sosyalist Birliği'ni oluşturdukları bir evrede dergi, bu partileri "yağlı post" peşinde koşmakla itham ediyordu. Türkiye sosyalistleri Refik Nevzat ve Sadreddin Celâl'i, demokrat sosyalistler Ali Rıza Bey ve Yorgi Habib'i, diğer sosyalist eğilimde olan kesimler Mehmed Vehbi Bey ve Doktor Şefik Hüsnü Bey'i aday gösterirken, *Sanayi Mecmuası* İstanbul'un işçi kesiminin, Meclis-i Mebusan temsilcisinin "doğrudan doğruya fabrikadan, tezgâh başından" kendi aralarından olmasını istediğini ileri sürüyordu. *Sanayi Mecmuası*'na göre sosyalist partiler işçileri temsil etmekten çok uzaktı; adayları da işçiler arasından çıkmamıştı. Ne Türkiye Sosyalist Fırkası, ne Sosyal Demokrat Fırka, ne de diğer sosyalist partiler böyle bir iddiada bulunabilirdi. Nitekim bu görüş ağır basmış ve Zeytinburnu Fabrikası ustabaşılarından Abdülmecid Numan Efendi işçileri adına mebus seçilmişti. Numan Usta bir "amele"ydi ve ilk kez "amele" arasından ülkede bir mebus çıkıyordu. Bu, "hayatı ezik, ömrü bitik amele" adına bir nimet, bir mazhariyetti.

Seçim ertesi birçok çevre Numan Usta'nın Meclis'e gidişine burun kıvırmış, hakkında dedikodular çıkarmış, "tahkirâmiz" sözler söyler olmuştu. *Sanayi Mecmuası*'na göre birtakım beyler, efendiler "amele" varlığı ile hâlâ eğlenmek, alay etmek niyetindeydi. Oysa 20. yüzyıl "san'ât ve amele asrı"ydı.[16]

Sadık Ahî ve İşsizlik

Sadık Ahi, "İşsizlik", *Sanayi*, sayı 58, 15 Kânun-ı evvel 336, s. 112.

Başka memleketlerin payitahtlarıyla bizimkinin ictimaî dertlerde müşterek oldukları birçok noktalar var: Mesken buhranı, hayat pahalılığı vesaire... İstanbul'u diğer payitahtlardan ayıran ve belki de kendisine birincliği kazandıran en büyük derdi işsizliktir. Burada işsizliğin âmillerini arayacak değiliz. Bunu bilmek için iktisat ve ictimaî ilimleri bilmek lazım değildir. Aşikârdır ki harbın neticesi ve buna ilaveten muhaceret akını, binlerce zabit ve askerin esaretten dönüşü bu derdin asıl sebeplerindendir. İşsizliğe mani olması lazım gelen merciler maatteessüf bu vaziyet karşısında hiçbir şey yapmamışlardır. Mesela bunlardan Şehremaneti faaliyetinin en büyük kısmı bu nokta etrafında temerküz ettireceği yerde bunu hiç benimsememiştir. Diğer taraftan resmî fabrikalar harb esnasında bedava çalıştırdıkları işçileri Mütareke'den sonra birer birer dışarı attılar. Bu işçilerin içinde on sene, yirmi sene, otuz, kırk sene fabrikaların kahrını çekmiş adamlar vardı.

Harb esnasında on beş bine yakın işçi çalıştıran İmalât-ı Harbiyye fabrikalarında bugün en çok yedi yüz işçi bile bulunmuyor. Bu meselede hikmetini anlayamayacağınız diğer bir nokta da evvelce 15.000 amele çalıştıran fabrikaların memur kadrolarının bugün hayliyle devam etmesidir. Mesela İmalât-ı Harbiyye müdüriyetine merbut fabrikaların birinde topu topu kırk ameleye karşı birçoğu yüksek rütbeli olmak üzere altmış memur var. Fakat birisi size yine resmi bir fabrika olan Matbaa-i Amire'de müstahsil kuvvet beş mürettibe karşı çeşit çeşit unvanlar sahibi seksen, evet seksen memur olduğunu söylerse İmalât-ı Harbiyye müdüriyetini haklı görmek mecburiyetindesiniz.

Memlekette işsizliğe mani olması lâzım gelen mercilerden biri de Sanayi Müdiriyet-i Umumiyyesi'dir. Maalesef bu merci de işsizliğe karşı hiçbir hareket-i fiiliye gösteremiyor. Bu müdiriyetin hazırladığı ve Mütareke'yle yaşıt bir "hafta tatili" layihası var. Bu layiha Nezaret ile Şura-yı Devlet arasında kaybolduğu, gitti. Bugünün şeraiti dâhilinde saha-i faaliyeti pek mahdut olan Sanayi Müdiriyeti, kollarını bağlayıp duracağı yerde hafta tatilini ve çalışma müddetini takyid edecek bir kanun çıkarmış olsaydı işsizlerin büyük bir kısmı bugün iş bulabilecekti.
(Sansür: Üç satıra yakın)
... yevmi gazetelerinin sütunlarını metafizik ve tasavvuf bahisleri dolduran fakat cemiyetin böyle derin ve en hayatî meselesi hakkında hiçbir tedbir düşünülmeyen bir memlekette, işsizliğin ictimaî neticeleri diğer memleketlerden daha ağır ve daha feci olacaktır.

Sadık Ahi

Mehmed Vehbi [Sarıdal] ve Proletarya

Mehmed Vehbi, "İçtimaî Sınıflar", *Sanayi*, sayı 55, 15 Eylül 1336, s. 65-67.

İçtimaî sınıflar, bir hey'et-i ictimaiyyenin içinde bulunduğu idare ve iktisad tarzlarının zarurî semereleridir. Her idare ve iktisad tarzı servetin istihsal ve inkısamına taalluk eden muayyen bazı esasları ihtiva eder.

İctimaî sınıf denilince bu veya şu idare ve iktisad tarzını kabul ve müdafaa eden ictimaî bir zümre anlaşılır.

Asrımızda başlıca dört ictimaî sınıf vardır:

1. Asilzadeler: Bunlar Kurun-ı Vusta'nın büyük emlak ve arazi sahibi olan ve o zaman hükümdarlarla rekabet edercesine bir kudret-i hükümranîye malik bulunan iradelerin beka-yı enkazıdır. Fransa İnkılâb-ı Kebîr'i bu sınıfın kudret ve imtiyazâtını ilga etmiş ise de hayat-ı ictimayyede yine oldukça haiz-i nüfusturlar. Ve bunlar kendi sınıflarının menâfiine de muvafık olmak üzere feodal bir tarz-ı iktisadîyi müdafaa ederler.

2. Küçük Burjuvazi: Şehirler ve kasabalardaki esnaf ve el işçisi denilen ehl-i sanayi ve küçük arazi ve emlak sahipleridir. Bu sınıfın müdafaa ettiği tarz-ı iktisadî an'aneperver, muhafazakâr ve irticaîdir.

3. Burjuvazi: Sermayedarlığa müstenid istihsal tarz-ı hazırını müdafaa eden ve asrımızın büyük erbâb-ı sanayi ve ticaretinden mürekkep olan sınıftır.

4. Proleterya: Say kudretinden başka malikiyeti olmayan ve temin-i hayat ve maişet için bu say'ini sermayedâr ve müteşebbis burjuvaziye ücretle satanların teşkil ettikleri sınıftır.

İçtimaî sınıf tabirinin medlulünü daha iyi anlamak ve diğer mahiyette ictimaî zümrelerden ayırmak lâzımdır. Bir kere ictimaî sınıf ile meslek ve san'at tamamiyle ayrı ayrı şeyler ifade ederler. Mesela kunduracılık bir meslektir ve bu mesleği ittihaz eden kimse kendi dükkânında çalışan bir el işçisi ise küçük burjuvazidendir, eğer diğer birinin dükkân veya müessesesinde ücretle çalışıyorsa proleteryadan olur ve eğer bir kundura fabrikasının veya ticarethanesinin sahibi ise o zaman hakiki burjuvazidendir. Keza servetin miktarı da mi'yâr olamaz.

Mesela bir asilzade ile bir tacirin zenginliği yahut bir dükkâna malik bir kunduracı ile ücretle çalışan bir kundura işçisinin derece-i farkları aynı olabiliyor. Halbuki bu dört kimse ayrı ayrı dört sınıftandırlar.

İçtimaî sınıf ile siyasî parti de ayrı şeylerdir. Bir ictimaî sınıfın sebeb-i zuhuru ile bir partinin sebeb-i zuhuru aynı değildir. Bir siyasî parti muhtelif ictimaî sınıfları ihtiva edebildiği gibi bir ictimaî sınıf da muhtelif partiler tarafından müdafaa ve temsil olunabilir. Mesela proletarya sınıfını sosyalist partiler gibi demokratlar ve hatta muhafazakârlar da bazen siyaseten müdafaa ederler.

Asrımızın birbirine zıt iki kutbu "burjuvazi" ve "proletarya" sınıflarıdır. Burjuvazi sınıfı hâl-i hâzırdaki sermayedarlık istihsal sisteminin müdafii olduğu gibi proletarya da bunun muarızı ve yeni diğer bir tarz-ı iktisadînin taraftarıdır.

Sermayedarlık bütün emvalde olduğu gibi istihsal vasıtalarında, mevadd-ı ibtidaiyyede, imalathane ve fabrikalarda, arazide mülkiyet-i şahsiyyeyi müdafaa eder. Ve asrımızın istihsal tarzı birçok mesaî kuvvetlerinin bir müttehid idare altında çalışmalarını ve bu suretle "büyük istihsalin" teminini istilzam eder. Bir maden ocağında, bir fabrikada binlerce insanlar bir arada çalışıyorlar. Emvâl-i müstahsile üzerindeki hukuka gelince; burada gayr-ı musavat vardır. Hem mevadd-ı ibtidaiyyeye, fabrikaya, alât ve edevâta ve binaenaleyh müessesede işletmeyi idare imtiyazına malik olan sermayedar müteşebbis emvâl-i müstahsilede bir hakk-ı temellük ihraz etmektedir. Ve buna mukabil on binlerce erbâb-ı mesaînin bu emvâl-i mustahsile üzerinde bir hakkı kabul olunmuyor ve onlar yaşamak, temin-i maişet edebilmek için ancak yegâne istihsal kuvvetleri olan çalışma kuvvetlerini ücret mukabilinde satabiliyorlar.

İşte sermayedarlık iktisadî sistemini diğerlerinden mesela hem madde ve say kendisinin olan el işçilerinden ve küçük ehl-i sanayiden ayıran farkı burada iki ayrı sınıfın mevcudiyetidir. Vakıa esir kullanarak istihsal-i servet tarzında da iki sınıf-i ictimaî, "hür" ve "esir" vardı. Fakat asrımız proletaryasını Kurun-ı Vusta'nın esirinden ayıran fark esirin say'e mecburiyeti ve fakat proletaryanın bu say'i bir kontrato ile satmasıdır.

Sermayedarlık istihsal tarzında başlıca alâmet-i mümeyyize "kazanç" ve sermayeyi kıymetlendirme amelidir. Ve bütün istihsal sermayedar olan şahsın karar ve azmine istinad eder. Sermayedar istemezse istihsal durur.

İşte asıl burjuvazi bu sınıftır. Bu sınıfa sermayedar müteşebbisler, emlâk sahipleri, çiftlik sahipleri, tacirler, muamelât-ı sarrafiyye ile iştigal edenler ve bütün bunların işlerinde hisse-i temettü alarak istihsalde asıl sermayedara muavenetkâr olan ticarethane müdür ve memurları dahil olurlar. Almanya gibi nüfusu yetmiş milyona yakın ve sanayi'i müterakki bir memlekette bütün vâsi manasıyla burjuvaziye dahil olan eşhasın miktar-ı âzamı iki buçuk milyon miktarında yani nüfus-ı umumiyyenin yüzde dördü nispetindedir.

Bu sınıfa mukabil "proletarya" gelir. Bu kelime ilmî manasına göre "esâfil ve mulıtâcin nâs" manasını ifade etmez. Belki asrımızdaki manasıyla sermayedar müteşebbislerin işlerinde ücretle çalışan tabaka-i halkâ itlâk olunur. Ve asrımızın sermayedarlığa müstenid tarz-i istihsalinde burjuvazi unsur-ı fail (subject) proletarya ise unsur-ı münfail (object) dir.

Ortada doğrudan doğruya asıl proletaryadan olmayan bir zümre kalmaktadır. Yani hiç mal ve mülkü olmayan bütün efrâd-ı halkı asıl proletaryadan addetmek ilmen doğru değilse de umumiyetle bunlar da bu sınıfa ilhak edilmektedirler. Şu halde proletarya tabiri ücretle çalışan ve hiç mal ve mülkü olmayan bütün fakir ve avam tabakasını ihtiva eder ki Almanya'da nüfus-ı umumînin 45 milyonu, yani hemen üçte ikisi bu sınıfa dahildir. Diğer mütemeddin memleketlerde de bu nispet hemen aynıdır.

Memleketimiz gibi sanayi'i mütedennî ve sermayedarları az olan yerlerde ise halkın pek büyük bir ekseriyeti proletarya sınıfına ithal edilmelidir. Bu sınıfa dâhil olan insanlar arasında sefalet, açlık, zaruret bilhassa hükümfermâ ise de proletarya sınıfından olmak için mutlaka sefil ve aç olmak lâzım gelmez. Çok defa bir fabrika işçisi bir köylüden daha ziyade refâh bir hayata mazhar olabilir. Ve çok defa bazı ücretli işçilerin aldıkları ücret meselâ bir memurun aldığı maaşı geçer.

Şu halde "proletarya" sınıfının temsil ettiği asrımızın ictimaî harekâtındaki başlıca sebep, birçoklarının zannı gibi kin, nefret ve haset değildir. Belki bu sınıfın bu hareketi daha ziyade istihsal tarz-ı hâzırını tebdile müteveccih ve mütufiir.

Ulusların bekaası için fabrika ve sanayiye ve bunları çeviren, işleten sanatkârlara ve işçiye gerek vardı. Bunlar olmaksızın herhangi bir ulus uygar dünyada diğerlerine esir olur ve günün birinde mutlaka yok olup giderdi. İşte böyle elim bir akıbete uğramamak için Türkiye şimdiden hazırlanmalı, sanayi ve işçi sorununu çağdaş bir zihniyetle değerlendirmeliydi.[17]

Sanayi Mecmuası siyâsi planda verilecek mücadelede uvrierizm'den yanaydı ve Mesai Fırkası'nı bu çizginin temsilcisi olarak görüyordu. Savaş sonrası dünya yeni bir demokrasi anlayışına gebeydi. Yeni demokraside ise işçinin ayrı bir yeri olacaktı. 20. yüzyılda zulmü, istibdadı yıkan, özgürlüğü, eşitliği, uygarlığı kuran, ülkeyi yükselten, ulusun yüzünü ağartan "erbâb-ı mesaî"ydi, "san'atkârân" ameleydi. Dergiye göre herkes işçiye, ameleye hürmet etmeli, arka çıkmalıydı. Ülkenin kurtuluşu, yükselişi, refah ve saadeti bu "saf yürekli, temiz ahlâklı, alnının teriyle geçinen insanların" elindeydi. Bundan böyle "Türkiye'de de amele çoğalmalı, yükselmeli, kuvvet peyda etmeli" idi. Eli nasırlı işçinin kaderini kendisinin belirlemesinden yana olan Mesaî Fırkası gerçek işçi partisiydi. "Mesaî Fırkası: Amele Partisi" başlıklı yazı şu satırlarla son buluyordu:

"Türk san'atkârları, erbâb-ı mesaîsi, amelesi ileri! Sizin ittihadınız, sizin fırkanızdır ki yarın memleketi kuvvetleştirecek, yükseltecek, yaşatacak, milleti bunca felâketlerden, zulümlerden, sefaletlerden kurtaracaktır. Cesaretle ve doğrulukla daima ileri!"[18]

DİPNOTLAR

1 "Heyet-i muavene-i tahririyyemiz", *Sanayi*, sayı 8, 15 Kânun-ı evvel 1332, s. 1

2 "Fikrimiz", *Sanayi*, sayı 1, 17 Nisan 1330, s. 1-3.

3 İbrahim Pertev, "Fikrimiz ve programımız", Sanayi, sayı 8, 15 Kânun-ı evvel 1332, s. 1-3.

4 F(e). K(ef)., "Sanayi istatistiki", *Sanayi*, sayı 10, 15 Şubat 1332, s. 7-8

5 "Bizde sanayi meselesi: Yavaş yavaş bu da olur", *Sanayi*, sayı 15, 31 Temmuz 1333, s. 1-4.

6 İbrahim Pertev, "Fikrimiz ve programımız", *Sanayi*, sayı 8, 15 Kânun-ı evvel 1332, s. 1-3

7 "İctimaî: Fennî ve sınaî ıstılahât meselesi", *Sanayi*, sayı 13, 31 Mayıs 1333, s. 1-2.

8 İ.P., "Sınâat lisânımızı Türkçeleştirmek ve birleştirmekmeselesine doğrufiili adımlar", *Sanayi*, sayı 30, 15 Nisan 1334, s. 42-46

9 "Sanayi Kütüphanesi'nin tesisine doğru", *Sanayi*, sayı 42, 31 Kânun-ı evvel 1334, s. 192.

10 Sadık Ahi, "İşsizlik", *Sanayi*, sayı 58, 15 Kânun-ı evvel 336, s. 112

11 Mehmed Vehbi, "İçtimai sınıflar", *Sanayi*, sayı 55, 15 Eylül 1336, s. 65-67

12 Mehmed Vehbi, "İçtimai inkılapta halk ve münevverler", *Sanayi*, sayı 58, 15 Kânun-ı evvel 336, s. 114-116.

13 "Tersane fabrikalarında", *Sanayi*, yıl 6 sayı 49, 31 Teşrîn-i evvel 335, s. 78

"Bu ay içinde tersanefabrikalarında çalışan bin beş yüzden fazla amele ve müstahdemîn dört gün süren umumî bir grev ilan etmiştir. Amele bu grevde ücretlerinin mâh ve mâh muntazaman tediyesini, maaşlarından tevkif olunan % 10'ların lağvını, saat-imesaininsekizetenzilini,Cuma yevmiyelerinin tediyesini, ameletemin-i istikbal sandığına amele murahhaslarının iştirakini Bahriye Nezareti'nden talep etmiştir. Metâlibâtın kısmen kabul ve kısmen ba'de'l-teemmül letraflıca düşündükten sonralnazar-ı dikkate alınacağı vaadini ahzeden amele, müttehiden ve müttefikan ilan ettiği greve nihayet vererek tekrar işe başlamıştır. Tersane amelemizin bu grev esnasında ibraz ettiği harekât-ı intizamkârânebir rüşdve tekâmül-i ictimaiyyeye doğruyürüdüğünü isbatetmiştir."

14 "Amelemiz için asrın son fikirlerini, son kanaatlerini kabul etmek lâzım", *Sanayi*, sayı 50, 31 Kânun-ı evvel 335, s. 3-4.

15 "Sanayive amelemiz için-ı-", *Sanayi*, sayı 41, 31 Teşrin-i evvel 1334, s. 178.

16 "İstanbul'dan amele mebusu", *Sanayi*, sayı 50, 31 Kânun-ı evvel 335, s. 90-91.

17 "Sanayi ve amelemiz için -ı- *Sanayi*", sayı 41, 31 Teşrin-i evvel 1334, s. 178.

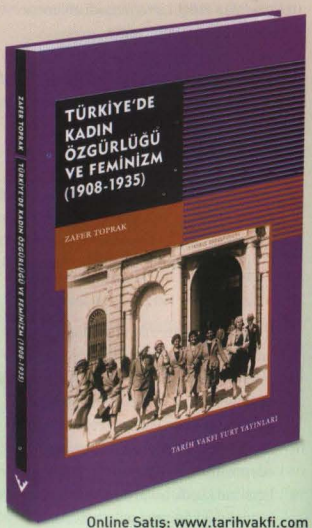
18 "Mesaî Fırkası: Amele Partisi", *Sanayi*, sayı 45, 31 Mart 1335, s. 2-3.

TÜRKİYE'DE KADIN ÖZGÜRLÜĞÜ VE FEMİNİZM (1908-1935)

1908 Jön Türk Devrimi'yle birlikte özgürlükten eşitliğe, uluslaşmadan laikliğe, gündemdeki tüm temel dönüşümler bir anlamda kadına odaklanmıştı. Geçmişte kadın "aile"nin bir parçasıydı; ayrı bir kimliği yoktu. Oysa Meşrutiyet söylemiyle kadın bireyselleşiyor, bedenini algılıyor, kendine özgü kimlik kazanıyordu. Cihan Harbi, tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de kadını daha bir görünür kıldı. Yoksulluk ile özgürlük atbaşı gitti. Mütareke'yle birlikte geçmişin hiyerarşik yapıları kısmen çöktü; özel yaşam alanı köklü dönüşümlere uğradı. Artık, geleneksel aile ilişkileri "özgür kadın" karşısında yetersiz kalıyordu. Cumhuriyet, ulus-devlet inşa sürecinde "asrî kadın"dan yeni görevler beklerken onu aynı zamanda zapturapt altına aldı. Son kertede Cumhuriyet, biyolojik kimliğini koruyarak kadına yurttaş kimliği kazandırdı.

Kadının 1930'lu yıllarda seçme-seçilme hakkını elde edişi dış dünyada yankı uyandırmakta gecikmedi. Nitekim 1935 Uluslararası Kadınlar Kongresi'nin Türkiye'de toplanmasının temel gerekçesi buydu. Ancak Anglosakson çevrelerin etkin olduğu kongre Ankara'yı kaygılandırmış, vurgulanan barış söylemi Almanya ve İtalya karşısında iktidarı güç durumda bırakmıştı. Bundan böyle Türkiye'de ilk feminist dalga son buluyor, kadın hareketi otuz yıllık bir uykuya yatıyordu.

Zafer Toprak, Türkiye'de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm adlı kitabında özgün kaynaklarından yola çıkarak 20. yüzyılın ilk yarısında ülkede toplumsal dönüşümün ana eksenini oluşturan kadının özgürlük mücadelesini ve kazanımlarını anlatıyor.

Online Satış: www.tarihvakfi.com

Vakıf Merkezi
Sarıdemir Mah. Ragıp Gümüşpala Cad. No: 10
34134 Eminönü/İstanbul
Tel: (0212) 522 02 02 - Faks: (0212) 513 54 00

Ankara İrtibat Bürosu
Selanik Caddesi Tankut İş Merkezi
No 82/30 06420 Kızılay Ankara
T (0312) 424 05 10 / 424 00 50

TARİH VAKFI

TÜYAP
www.tuyap.com.tr

Texpo

Eurasia 2015

32. Uluslararası Örgü, Nakış, Çorap, Baskı, Dar Dokuma Makineleri,
Yan Sanayileri, Tekstil Terbiye Makineleri ve Kimyasalları Fuarı

TEMSAD
İşbirliği ile

www.texpoeurasia.com

5 - 8 Şubat 2015

12. ULUSLARARASI
İSTANBUL
İPLİK
FUARI

www.istanbuliplikfuari.com

ufi Küresel Fuar Endüstrileri Birliği
Üye Kuruluş Uluslararası Ticaret Fuarlarına Ulusal Katılımcıların Sorumlu Organizatörler Birliği
ICCA Member Üye Kuruluş Uluslararası Kongreler Birliği
TFYD Üye Kuruluş

TÜYAP İSTANBUL
TÜYAP FUAR VE KONGRE MERKEZİ
Büyükçekmece, İstanbul / Türkiye

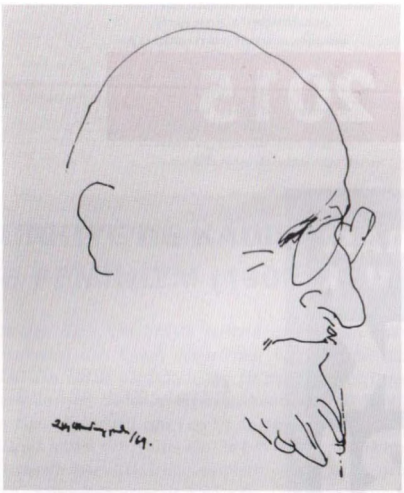
BU FUARLAR 5174 SAYILI KANUN GEREĞİNCE TOBB
(TÜRKİYE ODALAR VE BORSALAR BİRLİĞİ) DENETİMİNDE DÜZENLENMEKTEDİR.

HAGOP SİRUNİ'NİN ANILARI

HARBİYE'DE BİRKAÇ AY (1914)

YAŞAR TOLGA CORA

Siruni, asıl adıyla Hagop Arakeli Ololyan, Türkiye'de az tanınmasına rağmen oldukça önemli bir Armeniolog, Şarkiyatçı ve yazar. Siruni 1890'da Adapazarı'nda doğdu, annesi ve kardeşleriyle birlikte İstanbul'a göç etti. Beyoğlu'ndaki Esayan (1901-1904) ve Galata'daki Getronagan liselerinde okudu. 1909-1913 yıllarında Darülfünun'da Hukuk Fakültesi'nde eğitim gördü. 1908'de lise son sınıf öğrencisiyken yasak yayınlar bulundurduğu gerekçesiyle, bir kez de 1914'te Azadamard'da yayımladığı bir yazı sebebiyle hapis yattı. Tehcir'den 1915-1918 arasında, İstanbul'da bazı Ermeni ailelerin yanında saklanarak kurtuldu.

Hagop Siruni (1890-1973).

Siruni önceleri bir yazar ve yayıncıydı. İlk şiir kitabı *Mıtınşağ* (Alacakaranlık) 1908'de, ikinci şiir kitabı *Tebi Dacarın Hraşkin* (Mucize Tapınağına Doğru) ise 1914'te yayımlandı. Nesir yazıları dönemin basınında *Arevelk*, *Püzantion* ve *Azadamard* gazetelerinde basıldı, farklı dillerden çeviriler yaptı. Meşrutiyet döneminde İstanbul'daki siyasi ve kültürel hayatın önde gelen isimlerindendi. Bu dönemde Taşnaksütyun'a üye oldu. Önce 1913'te Krikor Zohrab, Taniel Varujan, Levon Şant ve başkalarının da katılımıyla *Kraşan Asuliner* (Edebiyat Konferansları) adlı dergiyi, 1914'te de Varujan'la beraber *Navasard* adlı yıllığı çıkardı.[1] 1922 yılında ayrıldığı İstanbul'dan sonra Romanya'ya yerleşti ve hayatını kaybettiği 1973 yılında kadar -II. Dünya Savaşı sonrasındaki on yıllık Sibirya sürgünü hariç- orada kaldı.

Siruni en önemli çalışmaları olan *Bolıs yev Ir Teri* (İstanbul ve Rolü) ve *Tanzimat yev Hayeri* (Tanzimat ve Ermeniler) ile Ermeni tarihyazımına önemli bir katkıda bulundu. Ayrıca Ruben Zartaryan, Yervan Odyan, Mıgırtiç Beşiktaşlıyan, Khrimyan Hayrig, Taniel Varjuan üzerine monografiler hazırladı. 1951-1961 yılları arasında Türkiye Ermenileri Patriği ve aynı zamanda usta bir yazar olan Trabzonlu Karekin Badriark Haçaduryan'ın (1880-1961) hayat hikâyesini aktardığı *Karekin Badriark Haçaduryan* adlı kitabı Aras Yayıncılık tarafından Ermenice olarak yayımlandı.[2]

Siruni yazar ve Şarkiyatçı olarak önemli biri olmasına rağmen hayatı ve kişiliğine dair bilgilerimiz 2006 yılına kadar oldukça sınırlı kaldı. Bu tarihte Henrig Bakhçinyan, S. Kolancyan'ın yaklaşık otuz yıl önce Siruni'nin notlarından derlediği fakat yayımlamadığı *İnknagensakragan Noteri* (Otobiyografik Notlar) adlı kitabı yayımladı.[3] *İnknagensakragan Noteri* Siruni'nin kendisinin hazırladığını belirttiği fakat artık akıbeti bilinmeyen anı kitabının yokluğunda, yazarın hayatı hakkında oldukça ilginç bilgiler vermektedir.[4] Bu notlarda Adapazarı'ndaki yaşantısı, Eseyan ve Gentronakan liselerinde yaşadıkları, 1914'te hapiste bulunduğu döneme dair anıları ve belki de en ilginci 1915'te Tehcir'den kimlerin yanında saklanarak kurtulduğu gibi, yazara ve döneme ait oldukça ilginç bilgiler bulunmaktadır. Aşağıda tercümesi yapılan kısımlar ise Harbiye'de ihtiyat zabiti (yedek subay) olmak için geçirdiği birkaç aya dair kısa bölümlerdir.

OSMANLI ORDUSUNDA İHTİYAT ZABİTLİĞİ

Orduların modernleşmesinin ve kalabalıklaşmasının eğitimli subay ihtiyacının artmasına yol açtığı, Osmanlı ordusunun da bu ihtiyacı Harbiye Mektebi'nden yetiştirdiği subaylarla karşılamaya çalıştığı bilinmektedir.[5] Bununla beraber ordu kurmayları Harbiye'den yetişen "mektepli" subayların sayısının da yetersiz kalmasıyla orduda ihtiyat zabiti denen ve gerekli hallerde hizmet verecek olan yeni bir sınıf yaratarak bu sorunu çözmeye yönelmiştir. Bu sorunun

özellikle Meşrutiyet döneminde siyasi ve askeri eliti meşgul ettiği görülmektedir ve 1910 yılında çıkarılan bir kanun bu sorunu çözmeye dair atılan en önemli adımdır.[6] Bu kanunla ihtiyat zabitliği kurumuna önceki dönemlere göre önemli farklılıklar getiriliyordu. İlk olarak bu dönemde hem yetiştirilen ihtiyat zabitlerinin sayısının artırılması, hem de eskiden arka planda hizmet vermesi düşünülen ihtiyat zabitlerinin artık ordunun tüm alanlarında görevlerde bulunmak için yetiştirilmesi amaçlanmaktaydı. İkinci olarak, ihtiyat zabitleri iki sınıfa ayrılmıştı. Bunlardan birincisi eskiden olduğu gibi ordudan emekli olmuş ya da istifa etmiş ama bedensel olarak hizmet verebilecek zabitleri kapsarken, ikinci sınıf yine eskiden olduğu gibi okuryazar küçük rütbeli subaylar olarak belirlenmişti. Bunlarla beraber bu kanun çok önemli bir yenilik de getirerek zorunlu askerlik sistemi kapsamındaki mükelleflerden de bu sınıfa ihtiyat zabiti almaya başlıyordu. Bunlar yüksekokulları bitirmiş (I. Dünya Savaşı yıllarında medreseler de dâhil edilmişti) ve belli şartları yerine getirmiş mükelleflerdi. İstanbul'un çeşitli bölgelerinde ve savaş esnasında Anadolu'daki kentlerde kurulan talimgâhlarda kısa süreli eğitim gören ihtiyat zabitleri ihtiyaç esnasında orduda zabit olarak görev alacaktı.[7]

Bu gelişmelerin okumakta olduğunuz kısa çalışma için önemi, değişen ihtiyat zabitliği kurumu ile orduda gayrimüslim ihtiyat zabitlerine de yer verilmesine neden olmasıdır. Söz konusu ihtiyat zabitleri Meşrutiyet döneminde eşit vatandaşlık ilkesi doğrultusunda Müslüman vatandaşların yanı sıra askere alınan ve yüksek eğitimli gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarından oluşan bir sınıfa mensuplardı; içlerinde birçok Ermeni ihtiyat zabiti de bulunuyordu. Burada altı çizilmesi gereken nokta, eşit vatandaşlık ilkesi çerçevesinde tartışılageldiği üzere, Osmanlı ordusunun gayrimüslimlerin sadece rütbesiz askerler olarak vatandaşlık ödevlerini yerine getirdikleri bir kurumdan daha öte bir düzenleme yapmış olmasıdır. Yeni ihtiyat zabiti kanunuyla gayrimüslimler askerlik hizmetinde eşitliğe ek olarak, daha önce sahip olmadıkları -düşük rütbeli de olsa- zabitlik yapma yani kumanda etme hakkı ve onun sağladığı saygınlığı da kazanmaya başlamışlardır. Dolayısıyla Meşrutiyet'in en önemli ideallerinden olan farklı unsurlar arasında eşit vatandaşlık idealinin hayata geçirilmesi ve yaygınlaşmasında ihtiyat zabitliğinin önemli bir araca dönüştüğü düşünülebilir.

Osmanlı Ermenilerinin Meşrutiyet döneminde ordudaki hizmet ve askerlik tecrübeleri oldukça çeşitli ve girifttir. Ermeniler arasında orduda hizmet etmeyi ateşli bir biçimde destekleyenler olduğu gibi, buna karşı çıkanlar ve belki de en önemlisi, askerlik hakkında kolektif bir hafızanın mevcut olmamasından ötürü tereddütlü yaklaşanlar vardı. Kısacası Ermeniler arasında askerlik hizmetine ilişkin tek bir görüş var olmasa da askerliğe düşünülenin aksine -özellikle de eşlik ettiği eşit vatandaşlık fikri nedeniyle- toptan bir karşı çıkma da söz konusu değildi.[8] Buna rağmen Osmanlı ordusundaki Ermeni er ve subayların, 1915 Tehciri/Soykırımı tartışmaları gölgesindeki Türk tarihyazıcılığında arka plana itildikleri, hatta bazen de "vatan hainliği" ile suçlandıkları görülmektedir. Bunların karşısında ise onların hizmetlerini ön plana çıkaran ve "kahramanlık"larını vurgulayan çalışmalar mevcuttur.[9] Başka bir ifadeyle bu insanların faaliyetleri ve tecrübelerinin "vatan hainliği-kahramanlık" ikiliğine sıkıştırıldığı görülmektedir. Sayıları on binlerle ifade edilen Ermeni er, ihtiyat zabiti ve subayların tecrübelerinin birbirinden çok farklı olduğuna ve iki zıt kategoriye indirgenemeyeceğine şüphe yoktur. Öncelikle, savaşın şartları içerisinde "hainlik" ya da "kahramanlık" gibi kategorilerin bugün bizim anladığımızdan daha farklı olabileceği akıldan çıkarılmamalıdır. Bu kavramların, ulus devlet ve militarist-milliyetçi tarihyazıcılığı tarafından dayatıldığının unutulmaması ve ideolojik tutumlardan uzak bir biçimde, savaşın şartları içinde değerlendirilmeleri gerekmektedir. İkinci olarak da özellikle Ermeniler hakkındaki "hainlik" söylemine karşı yapılan bir "kahramanlık" vurgusu, bu söylemlerin birbirini tekrar üretmesi ve diğerini meşrulaştırması tehlikesini barındırmaktadır. Bu sorunların üstesinden gelmenin bir yolu kişisel tecrübelerin bu kategorilerden arındırılarak, insani düzeyde tartışılması ve ortaya konmasıdır.

Sirunî (Hagop Arakeli Cololyan), 1911

İHTİYAT ZABİTİ OSMANLI ERMENİLERİ

Hıristiyan ve Yahudi Osmanlı vatandaşlarının askerlik hizmetleriyle ilgili en önemli düzenlemelerden biri şüphesiz ki 1909 yılındaki düzenlemeydi. Bilindiği üzere bu düzenlemeyle eşit vatandaşlık ilkesi uyarınca Osmanlı vatandaşı olan Hıristiyan ve Yahudi erkekler de Müslüman vatandaşlar gibi fiili askerlik hizmetine mecbur tutulmuş ve bedel-i askeri uygulamasına son verilmişti.[10] Osmanlı Ermenisi askerlerin içinde toplumun büyük bir çoğunluğunu oluşturan ve er olarak hizmet eden mükellefler dışında, sayıları daha az olsa da Harbiye'de okuyan ve kariyerlerini orduda yapan Ermeniler ve yukarıda belirtilen 1910 yılındaki kanunla

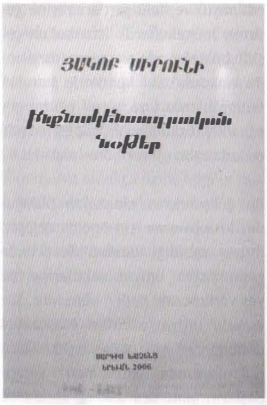
göre kısa süreli eğitimden sonra zabit olarak görev yapacak olan ihtiyat zabitleri de bulunuyordu. Bu grup hakkındaki bilgilerimizin çok az olduğu bilinmekle beraber, sayılarının azımsanamayacak miktarda olduğu düşünülebilir. Örneğin Balkan Savaşları arifesinde 1912 Ağustos'unda Beylerbeyi İhtiyat Zabiti Mektebi'nden mezun olan 273 zabitten 16'sı Ermeni Osmanlı vatandaşlarıdır. *Jamanak* gazetesi ihtiyat zabitlerinin mezuniyetine dair verdiği bir haberde bir kıvanç belirtisi olarak bu kişilerin adlarını da yayımlamıştır.[11] Balkan Savaşları sırasında bu ihtiyat zabitlerinin orduya hizmet ettiklerine şüphe olmadığı gibi, I. Dünya Savaşı seferberliğinde orduda artan ihtiyat zabitlerinin sayısına paralel olarak Ermeni ihtiyat zabitlerinin de sayılarının arttığı düşünülebilir.[12]

Burada bir noktanın daha altını çizmemiz gerekiyor: Beşikçi, Balkan Savaşları'ndan Cumhuriyet'in kuruluş yıllarına dek uzayan savaş deneyiminden dolayı, Osmanlı son dönem eğitimli kuşağının bir Osmanlı/Türk ihtiyat zabitleri kuşağı olduğunu ve bu grup için I. Dünya Savaşı sırasındaki hizmetlerinin kolektif bir hafıza yarattığını belirtir.[13] 1915'e dek eğitimli Osmanlı Ermenilerinin askerlik tecrübeleri açısından da benzer bir durumun oluştuğu iddia edilebilir. Siruni'nin anılarından aşağıda yaptığımız alıntılarda da buna dair izleri görmek mümkündür. Ermeni ihtiyat zabitlerinin deneyimlerinin incelenmesi, 1915'in ve onun yok ettiği tarihsel olasılıkların anlaşılmasına katkıda bulunacaktır. Bu konuda daha kesin verilerle konuşabilmek için Ermeni asker ve subaylarının faaliyetlerini ve tecrübelerini inceleyen çalışmaların artması gerekmektedir.

Hagop Siruni de seferberlik sırasında askere alınarak, Harbiye'de bulunan ihtiyat zabiti mektebinde eğitim görmeye başlamış, birkaç ay sonra yaşadığı bir olay neticesinde kendini silahlı hizmetten muaf tuttumuş ve geri hizmete alınmıştır. 24 Nisan 1915 ve akabinde İstanbul'dan başlayarak imparatorluktaki Ermeni aydın ve siyasi liderlerinin tutuklamaların ilk dalgasını askeri hizmette olduğu için atlatan Siruni, kendisinin de başına bir şey geleceğini düşünerek ordudan firar etmiş ve I. Dünya Savaşı sırasında İstanbul'da saklanarak sürgün ve muhtemel bir ölümden kurtulmuştur.[14] Siruni'nin notlarındaki iki kısa bölümün, Osmanlı ordusundaki Ermeni ihtiyat zabitlerine dair bilgilerimizin eksikliklerini tamamlamaktan uzak olsalar bile bu kişilerin tecrübelerine dair "içeriden" bir fikir sundukları için kısalıklarına rağmen değerli olduklarını düşünüyorum. Ayrıca bu anı parçaları, Hagop Siruni örneği özelinde İttihad ve Terakki ile Taşnaksütyun arasındaki ilişkilere ve bu ilişkilerin ordudaki etkisine dair de bir fikir verecektir.

Hagop Siruni'nin *Inknagensakragan Noter*'nda Harbiye'de geçirdiği döneme ait bölümler, oldukça kısa olmalarına rağmen döneme ve özellikle de eğitimli Ermenilerin ihtiyat zabiti olarak Osmanlı ordusunda hizmet vermelerine dair bize bir fikir sunmaktadır. Hıristiyan ve Yahudi Osmanlı vatandaşlarının yedek subay eğitimi aldıktan sonra orduda ne şartlarda ve hangi kademelerde hizmet verdiklerine ve sayılarına dair bilgilerimizin oldukça kısıtlı olduğu göz önüne alındığında bu tür anıların önemi daha da artmaktadır. Siruni'nin anılarının bir diğer özelliği ise dönemin siyasi ilişkilerine, İttihad ve Terakki ile Taşnaksütyun arasındaki bağlara dikkat çekmesidir. Siruni'nin anılarından parçalar bu ilişkilerin bir mükellefin fiili askerlik hizmetini silahsız hizmete çevirmesine imkân sağlayacak kadar derin ve yaygın olduklarını gösterdiği gibi, birçok eğitimli Ermeninin de Osmanlı ordusunda hizmet ettiğine ve hatta hayatlarını kaybettiklerine de işaret etmektedir. Bu da Osmanlı Ermenilerinin askerlik tecrübelerinin çok çeşitli olduğuna ve yukarıda da belirtildiği gibi "hainlik" ve "kahramanlık" kategorilerine indirgenemeyeceğine işaret etmektedir. Ermeni soykırımının yarattığı milliyetçi ve militarist bariyerlerin aşılıp bu insanların hayatlarını ve tecrübelerini merkeze alan bir tarihyazıcılığının geliştirilmesi gerekmektedir.

İhtiyat zabitleri eşit vatandaşlık ilkesi doğrultusunda Müslümanların yanı sıra askere alınan ve gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarından oluşan bir sınıfa mensuplardı; içlerinde birçok Ermeni ihtiyat zabiti de bulunuyordu. Böylelikle eşit vatandaşlık ilkesi çerçevesinde gayrimüslimlerin sadece rütbesiz erler olarak vatandaşlık görevlerini ifa ettikleri eski durumdan daha ileri bir düzenleme getiriliyordu.

S. Kolancyan'ın Siruni'nin notlarından derlediği fakat yayımlamadığı, 2006 yılında Henrig Bakhçinyan tarafından yayımlanan *Inknagensakragan Noter*i (Otobiyografik Notlar) adlı kitabı.

İki Hagop'[15]

[s. 147-150]

Harbiye'de 6. Tabur'daydım ve taburumuzun kumandanı Yüzbaşı Murad Bey adındaydı. Miyop olmasından dolayı adı Kör Murad konulmuştu. Taburda beni "Agop Adapazarı" diye çağırırlardı.

Haftada bir kez atış talimine gidiyorduk, Kağıthane'deki poligona, 5. Tabur'la birlikte. O taburun içinde de bir Hagop adında bir Ermeni vardı, adı "Agop Dersaadet"ti, çünkü Harbiye'de adımıza doğum yerimizi ekleyerek bizi çağırırlardı.

Bir keresinde yine poligona gitmiştik. Akşam oldu ve iki tabur da Harbiye'ye dönüyordu. Bizim yüzbaşıların her biri bir takımı poligonda bırakmışlar, atış tahtalarını tamir etmek için, delik deşik olmuşlardı talim sırasında, ertesi gün talimleri olan taburlar için bu şekilde tahtalar hazır olacaktı.

O gün Murad Bey beni poligonda bıraktı, her zamanki tamiri yapmam için, emrim altına bir sekizlik [takım asker] vererek. Rastlantı 5. Tabur'un kumandanı da Hagop'u bir sekizlik ile bıraktı.

Çabucak atış tahtalarını tamir ettik, ayrılmadan önce. Öbür Hagop birdenbire bir fikir ortaya attı.

"Anlamsız" dedi, "Kağıthane'den bu güzel havada ayrılmak pastırma ile bir rakı içmeden."

(Unuttum söylemeyi, adaşım aslen Kayseriliydi ve gece gündüz pastırmasız yapamazdı). Atına atladı ve hızlıca şehre doğru hareket etti, rakı ve pastırma getirmeye. Az sonra zaferle dönmüştü, kaliteli pastırma bulmuştu.

"Ye, bir *keyf* yapalım biz de burada." Bütün şehir bayraklarla donanmıştı o sırada. Türkler Batum'a girmişlerdi.[16]

Fakat ben onun *keyf*'ine katılamıyordum. Öncelikle rakı içmiyordum ve bir an evvel Harbiye'ye ulaşmak, silahlarımı bırakmak ve arka kapıdan sıvışmak istiyordum yayınevine doğru. Harbiye'de olduğum vakit, her gece okuldan kaçar gibi kaçıyordum, akşamları yayınevindeki işime gelmek için. Sabah içtimaından önce tekrar Harbiye'de oluyordum.

Ertesi sabah, içtima sırasında, yüzbaşı adımı bağırdı ve sertçe seslendi:

"Gel arkamdan!"

Ve bir söz bile etmeden, beni hapishanenin nöbetçi subayına teslim etti.

Hatamı anlamak için bütün çabalarım boşunaydı! Gece kaçmalarımdan haberdar olduğundan ve yüzbaşımı öfkelendirdiğimden şüphe ediyordum. Ve ne kadar zaman için beni o deliğe tıktıklarını bilmiyordum.

Perşembe günüydü ve cumartesi gününe kadar beni çağıran olmadı. Fakat cumartesi günü hapishanenin nöbetçi subayı beni dışarı çağırdı, kılıcımı verdi ve dedi ki:

"Özgürsün!"

Tam o anda öbür Hagop'u hapishaneye soktular.

Ne olduğunu ancak sonra anlamıştım. Öbür Hagop o akşam Harbiye'ye sarhoş dönmüş, süngüsünü çekip tehdit ederek yemekhanenin askerlerinden yiyecek istemiş. Nöbetçi subaya poligondan dönen Hagop'un alkollü bu davranışları derhal bildirilmiş. Sabah yüzbaşım haberi nöbetçi subaydan öğrendiğinde suçlunun ben olduğunu zannetmiş ve beni kodese tıkmış.

Cumartesi sabahı yemekhanenin askerleri öbür Hagop'u görmüşler, özgür, serbestçe bahçede dolanıyor. Nöbetçiye haber vermişler, onu hemen tutsun ve sorguya çeksin diye. Ancak o zaman anlaşılmış ki, gerçek suçlu bu Hagop ve içerideki suçsuz. Bu sebeple beni çıkarıp diğerini koymuşlar.

Hapisten çıktığım vakit, yüzbaşım nöbetçi subayın yanındaydı. Kendi de şüphesiz olanlara şaşırmıştı. Bir Hagop öbür Hagop'un yerine hapse atılmıştı. Bu tabii ki bir utançtı. Utanç, birini başkasının yerine hapsetmek, hem de sorgulamadan. Fakat zavallı yüzbaşı nereden bilecekti o akşam poligonda iki Hagop olduğunu.

Kızmıştım. Sert bir biçimde yüzbaşıma sordum:

"Kabahatim neydi?"

"Kumandanıyla bu şekilde konuşan bir askerin cezasını biliyor musunuz?" dedi yüzbaşım kaşlarını çatarak.

"Biliyor musunuz" dedim, daha da sinirlenmiştim "mahkeme yapmadan askerini cezalandıran bir kumandanın cezasını".

(Hâlâ 1914 Aralık ayının başındaydık ve *Azadamard*'ın arkamda olduğunu ve yükseklerde birçok tanıdığın olduğunu düşünüyordum.)

"Hazır ol!" diye bağırdı yüzbaşı, kızgın bir şekilde.

Uymaya mecburdum.

"Kılıcını bağla ve çık!"

Dışarı çıktım, öfkem içimi boğmuş. Tabura gitmeyeyim diye düşündüm. Kumandanımın yüzünü göremezdim. Ertesi sabah tabipler heyetine çıktım ve hasta olduğumu belirttim, birkaç gün izin istedim. Şöyle hafifçe muayene ettiler ve izin verdiler. Böylece beş gün talime gitmedim.

Սիրունին (նստած, աջից երկրորդը) թուրքական բանակ զօրակոչուած սպայութեան թեկնածու հայ երիտասարդների հետ (1914)

Türk ordusuna askere çağrılan zabit namzeti (yedek subay adayları) Ermeni gençler arasında Sirouni (oturanlar, sağdan ikinci), 1914.

O arada yeni bir başvuruda bulundum, bu sefer de gözlerimdeki zayıflığı bahane ederek. Bir göz tabibi gönderdiler ki gözlerimdeki miyopluğu teyit etsin. Fakat ne kötü, ah! Sağ gözümün diyoptrisini 6 buldu, solu da 5. İkisinin de en az 6 olması gerekiyor ki beni fiili askerlikten çıkarsınlar ve silahsız göreve tahsis etsinler.[17] Yeni bir cesaretle tekrar tabipler heyetine çıkım. Bu sefer başkan Doktor Nazım Bey'di.[18] Onunla 1912 seçimleri zamanı çalışmıştım.[19] Askeri üniformanın içinde beni tanımadı, kim olduğumu ve ne istediğimi kulağına fısıldamam gerekti.
"Git bir ara Uğurluyan Efendi ile konuş."
Tabipler heyetinin bir kısmını benzer şekilde oluşturan Uğurluyan Efendi'yi ima ediyordu.
Onun da kulağına bir şeyler fısıldadım, Doktor Nazım Bey'in aynı fikirde olduğunu ekleyerek. Biraz sonra bir mucize oldu. Tabipler heyeti beni muayene etmiş ve bende bir hastalık bulmuştu. Hastalığımın adı *ba teşri-i zir-i nağme-i kalp*. Bir hastalık ki ne yaptığını bugüne kadar araştırmadım.
Daha da açık bir alınla kumandanıma kendimi takdim edebilecektim. Sadece idman yapmamak için değil, adımı da temize çıkarmak için.
Artık silahsız bir askerdim.
1914 Aralık ayının 17'siydi.

Saklanma Yılları[20]

1914 yazında, Harbiye mektebi bütün eski ve yeni (lise ve üstü) talebeleri topladı; bizden ihtiyat zabitleri hazırlamak için. Bizim taburumuzda bir deste Ermeni vardı, çok samimi bir grup oluşmuştu, fırtına bu grubu paramparça yapacaktı yakında. Harbiye'ye devam ederken aynı zamanda akşamları matbaaya sıvışıyordum, Azadamard'daki işime devam etmek için. Harbiye'de edindiğim bilgiler, bir askeri sözlük oluşturmak amacıyla Ermeniceye karşı olan dikkatle araştırma isteğimi teşvik etti. Bu sözlük Azadamard'da parça parça yayımlandı, sonra da ayrı bir risalede.[21]
Hatıralarım içinde pazar günleri Ermeni zabit namzetleri İyedek subay adaylarıl olarak yaptığımız gezintiler unutulmaz olarak kaldılar.
Aynı sonbahar, haksız şekilde beni iki gün hapiste tutmuş olan tabur kumandanımla yaşadığım bir vaka, talimlerden kaçmak ve Harbiye'den kesinkes çıkmak için bir imkân oldu. Kader bana yardım etti ve doktor muayenesi bende bir zayıflık buldu, beni silahsız hizmete tahsis etti. Umumi Harb başlamıştı bile, Türkler savaşa girmiş ve benim Harbiye'den arkadaşlarım, ancak 3-4 aylık bir talimden sonra cepheye gönderilmişti. Onlardan birçoğu geri gelmedi, yetenekli heykeltıraş Zareh Büyükyan, avukat Asadur Neşterecyan, *Azadamard*'ın idaresinde bizim tek yardımcımız Aris Malyan ve diğerleri...

DİPNOTLAR

1 S. Kolancyan, "Siruni," *Haygagan Sovetagan Hanrakitaran* [Ermeni Sovyet Ansiklopedisi], c. 10, (Yerevan: Haykakan S.S.H. Kidutyunneri Adatemia, 1984), s. 419.

2 H.C. Siruni, *Karekin Badriark Haçaduryan*, (İstanbul: Aras Yayınları, 2003).

3 Henrig Bakhçıyan, *İnknagensakragan Noterı* [Otobiyografik Notlar], (Yereva: Sarkis Khaçents, 2006).

4 Bakhçıyan, *İnknagensakragan Noterı*, s. 15.

5 İhtiyat Zabitliği kurumunun Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde ve Erken Cumhuriyet dönemlerindeki tarihsel gelişimive değişimi için bakınız: Mehmet Beşikçi, "İhtiyat Zâbiti'nden 'Yedek Subay'a: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Zorunlu Askerlik Kategorisi Olarak Yedek Subaylık ve Yedek Subaylar, 1891-1930," *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Sayı 13 (Güz2011), s. 45-89.

6 Agm, s. 53-54.

7 Agm, s. 55.

8 Bütün bu farklı fikirve duruşları Ohannes Kılıçdağı aşağıdaki çalışmasında başarıyla ortaya koymaktadır. Ohannes Kılıçdağı, "Socio-Political Reflections and Expectations of The Ottoman Armenians After the 1908 Revolution: Between Hope And Despair", yayınlanmamış doktora tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2014. Özellikle bkz. s. 241-275.

9 Osmanlı ordusunda hizmet veren gayrimüslim vatandaşlar üzerine olan çalışmaların çoğu Sarkis Torosyan'ın kitabı da dâhil olmak üzere (Yüzbaşı Sarkis Torosyan, *Çanakkale'den Filistin Cephesine*, yay.haz. Ayhan Aktar, çev. Gizem Şakar, 1. baskı [İstanbul: İletişim Yayınları, 2012]) bu bağlamda ele alınabilirler.

10 1909 yılındaki düzenleme ve bu düzenlemeyle ilgili tartışmalarla ilgili olarak bakınız: Ufuk Gülsoy, *Osmanlı'nın Gayrimüslim Askerleri*, (İstanbul: Tımaş Yayınları, 2010), s. 138-150.

11 "Dün öğleden sonra saat üç buçukta Beylerbeyi İhtiyat Zabitan Mektebi'nde diploma teslim töreni Harb Mektepleri Umum Müfettişi Hamdi Paşa'nın idaresinde vuku buldu. Tören epey parlak geçti. Bütün mezunlarsıraylа yeminettiler-ki dünkü nüshamızda Harbiye Mektebi'ndeki yemin töreninin tasviri sırasında bir kopyasını yayınlamıştık. Bu senenin mezunlarının sayısı 273 ve 16'sı Ermeni. Bunlar: B.B. Arbiar Der Markaryan (Bitlis), Avedis Gadarinyan (Albıstan/Elbistan), Nişan Baghdadliyan (Zeytun), Khoren Kalaycıyan (Urfa), Krikor Mıçikyan (Bandırma), Garabed Akilyan (Malatya), Hmayyag Manugyan (Van), Zohrab Bakrevantyan (Van), Garabed Khtıriyan (Evereg), Sahag Sahagyan (Bolu), Hagop Der-Krikoryan (Sivaz/Sivas), Vahan Hayrigyan (Brusa/Bursa), Krikor Amirayan (Baberd/Bayburt), Misak Minasyan (Trabizon), Garabed Iknadiosyan (Bardizak/Bahçecik)." İhtiyat Zabitleri Mektebi: Diploma Teslim Töreni ve Ermeni Mezunları," *Jamanak*, no. 1178, 31 Temmuz/13 Ağustos 1912, s. 3.

12 Mehmet Beşikçi, *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War: Between Voluntarism and Resistance* (Leiden, Boston: Brill, 2012), s. 151.

13 Beşikçi, "İhtiyat Zabitlerinden 'Yedek Subay'a..." s. 76-77.

14 Bakhçıyan, *İnknagensakragan Noterı*, s. 151.

15 Bakhçıyan, *İnknagensakragan Noterı*, s. 147-150.

16 Burada kastedilen Osmanlı ordusunun Kasım 1914'te Batum'a doğru yaptığı harekât olmalıdır. W.E.D Allen ve P.P. Muratov, *Caucasian Battlefields: A History of The Wars on The Turco-Caucasian Border, 1828-1921*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1953), s. 247-248.

17 "Silahsız hizmet" kavramı Mehmet Beşikçi'nin belirttiği üzere savaş yıllarında yürürlükte olan Mükellefiyet-i Askeriye Kanûn-ı Muvakkatî'nde oldukça muğlak bir biçimde bırakılmıştır. Silahsız hizmete tabi olanlar, cephe gerisinde Amele Taburları gibi birliklerde hizmet edecekleri gibi, tıp eğitimi almış olanların sıhhiye birliklerinde ya da eğitimli olan diğerlerinin yazıhanelerde hizmet etmelerinin öngörüldüğü düşünülebilir. Beşikçi, *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War*, s. 128-129.

18 Siruni'nin anılarında adı geçen Dr. Nazım Bey'in meşhur İttihatçı Doktor Nazım Bey olma ihtimali yüksektir. Dr. Nazım Bey'in İttihad ve Terakki ile Taşnaksütyun arasındaki görüşmelerde mevcut olduğu bilinmektedir. Bakınız: Dikran Mesrob Kaligian, *Armenian Organization and Ideology under Ottoman Rule, 1908-1914*, (New Brunswick: Transaction Publishers, 2009), s. 84. Bununla beraber Selanik'in Kasım 1912'de Yunan ordusu tarafından zabtından sonra, Dr. Nazım orada hapiste tutulmuş ve Bab-ı Ali Baskınıyla (1913 Ocak)-Birinci Dünya Savaşı'ndan önceki bir dönemde önce İzmir'e ondan sonra da İstanbul'a dönerek, İttihad ve Terakki Cemiyeti'ndeki görevlerine devam etmiştir. Dr. Nazım'ın bu dönemdeki faaliyetlerinin kesin tarihleri bilinmemektedir ve yukarıda belirtilen görevde bulunup bulunmadığına dair kesin bir bilgi yoktur. Dr. Nazım Bey hakkındaki önemli bir çalışma için bakınız: Ahmet Eyicil, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti liderlerinden Doktor Nazım Bey 1872-1926*, (Ankara : Gün Yayıncılık, 2004), s. 130-133, 154-162.

19 Siruni, İnknagensakragan Noterı'nın başka bir bölümünde 1912 seçimleri öncesinde İttihad ve Terakki ile Taşnaksütyun arasındaki ilişkilere dair şu ilginç bilgileri paylaşmaktadır: "1912 yılı Ermeni-Türk ilişkileri için kader tayin eden bir yıldı. Aynı yıl İttihadve Taşnaksütyun pozisyonlarını birbirlerine uyumluhale getireceklerdi çünkükiki partininarasında önceden soğukluk mevcuttu ve son bir fikir beyanı mebus seçimlerinin arifesinde iki tarafa da lazımdı, Taşnaksütyun sadece Ermeni mebusların sayısıve kişiler etrafında değil, aynı zamanda seçimden önce Ermeni halkının beklentilerinin/isteklerinin tatmini için karşılıklı bir anlayışa (anlaşmaya) ulaşmayı istemişti. Bu istekler -toprak sorunu, köy koruyucuları sorunu, Ermeni okullarına maddi yardım, Ermenilerin meskün olduğu vilayetlerde mahkeme sırasında Ermenice kullanılması vs. idi. Bütün bu sorunlar sebebiyle İttihad merkezleriyle Taşnaksütyun büroları arasında ateşli pazarlıklar başlamıştı. Türkçe bildiğimden o pazarlıklara ve yazışmalara büronun davetiyle yardım etmeye çağrılmıştım. Bu görev bir iki ay devam etti, 20 Nisan 1912'ye kadar." Bakhçıyan, *İnknagensakragan Noterı*, s. 193.

20 Bu bölüm "Saklanma Yılları" ana başlığı altında bulunup Siruni'nin Tehcir döneminde İstanbul'da hangi şartlarda ve nerelerde saklandığına dair bilgiler içermektedir. Bölüm Siruni'nin Harbiye'de geçirdiği kısa döneme ait burada çevirisini verdiğimiz anılarla başlar. Anıların bu bölümü için bakınız: Bakhçıyan, *İnknagensakragan Noterı*, s. 198-199.

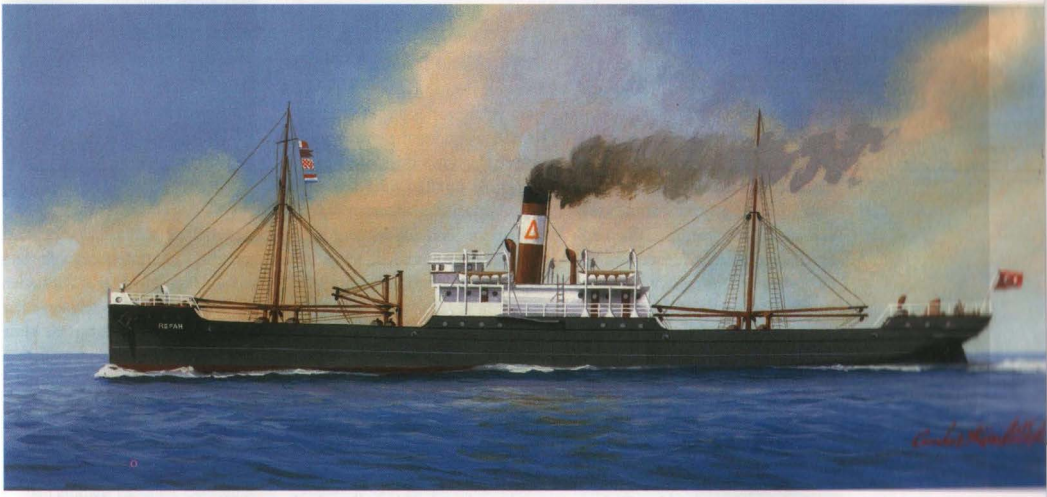
21 Bakhçıyan, Siruni'nin Zinvoragan Bararanı'nın (Askeriye Sözlüğü) Azadamard'ın Aralık 1914'teki 7 no'lu sayısında yayınlandığını belirtmektedir. Bakhçıyan, *İnknagensakragan Noterı*, 318 #11. Bu çalışmanın Osmanlı Ermenilerini zihnen askere hazırlamak ve daha önce kolektif bir hafızaya sahip olmadıkları orduya alıştırmak için yayınlanmış olan benzer çalışmalardan biri olduğu düşünülebilir. II. Meşrutiyet döneminde yayınlanmış bu tür yayınlar için bkz. Kılıçdağı, *Socio-Political Reflections and Expectations of The Ottoman Armenians...*, s. 267-268.

II. DÜNYA SAVAŞI'NIN DENİZLERDE NEDEN OLDUĞU SORUN

MAYIN VE TORPİL TEHLİKESİ

MURAT KORALTÜRK

Türkiye, II. Dünya Savaşı'nın dışında kaldı; savaşın sıcaklığını yaşamamakla birlikte ekonomisinde savaş koşullarını, siyasal yaşamında da tek parti rejiminin en sert denebilecek dönemini yaşadı. Türkiye'nin etrafındaki Karadeniz, Ege Denizi ve Akdeniz tarafların silahlı çatışmalarına sahne oldu. Zaman zaman Türkiye karasularında cereyan eden çatışmalar denizlerdeki sivil taşımacılığın güvenliğini de ciddi şekilde tehdit etti.

Refah gemisi

II. Dünya Savaşı boyunca taraflardan birine ait gemiler veya uçaklar karşı tarafa ait gemi veya uçaklardan kaçmak için Türk hava sahasına veya karasularına girmekte, uçaklar zorunlu iniş yapabilmekte, gemiler oldukça korunaklı olan Ege'nin koylarını gizlenmek için seçmekte, bu hal sığınma veya iltica talebine kadar uzanabilmekteydi.[1] Bazı gemilerin gerçekte Türk bandıralı olmamalarına karşın sahte Türk bayrağı ve Türkçe isimlerle seyrettikleri duyumları da alınmaktaydı.[2] Türk bandıralı gemiler bandırası veya kimliği meçhul gemi veya uçakların tacizine uğrayabiliyordu.[3] Bu yüzden bazı gemilerin yaralandığı, batma tehlikesi yaşadığı hatta battığı bilinir. Bunlar arasında en bilindik olanı Refah şilebinin batırılmasıdır. Donanmaya ait denizaltıları teslim almak üzere Mısır üzerinden İngiltere'ye gidecek subayları 23 Haziran 1941'de Mersin'den alan Refah, hareketinden yaklaşık beş saat sonra bir İtalyan denizaltısı tarafından torpillenerek batırılır, 167 kişi hayatını kaybeder.[4]

Gemiler için torpil veya top atışı dışında bir diğer tehdit unsuru denizlerde başıboş gezinen mayınlardı. Mayınlar Türkiye karasularına dökülmemiş olsa da, akıntıyla karasularına girmekte ve tarafsız bir ülke olan Türkiye'nin bayrağını taşıyan gemilerin batma tehlikesi yaşamalarına neden olmaktaydı.

Bu tehlikelere karşı çeşitli önlemlere başvuruldu. Bu önlemlerden biri, geceleri karanlıkta mayınların görülmesinin mümkün olmadığı düşünülerek gemilerin gece yol almasının yasaklanmasıydı. Örneğin 6 Eylül 1944 tarihli bir yazıdan Karadeniz'de Boğaz çıkışı ile Samsun arasında ve Ege Denizi'nde İzmir ile Kaş arasındaki bölgede gece seyri yasağının sürdüğü öğrenilmektedir.[5] Bu uygulamaya "mecbur kalınmadıkça"

Seyyar gemisi.

uyulduğu yine dönemin Münakalat Vekili yani Ulaştırma Bakanı Ali Fuat Cebesoy'un 15 Kasım 1944 tarihli yazısından anlaşılmaktadır.[11] Cebesoy'un "serseri" olarak nitelediği bu mayınların imhası için yine kendi açıklamasından anlaşıldığı üzere Münakalat Vekâleti çaba sarf etmektedir.[7] Bu bağlamda Seyyar Mayın İmha Ekipleri adı verilen birimler oluşturulmuştur.[8] Aynı süreçte gemilerin ve gemi adamlarının savaş tehlikelerine karşı sigorta ettirilmesi uygulamasına başvurulur.[9]

Münakalat Vekili Ali Fuat Cebesoy.

Gece seyri yasağı, mayın tehdidinin azalmasına paralel olarak esnetilir; yasağın zorunluluklar halinde uygulanamadığı görülmektedir. Zaten Cebesoy'un yazısında da "mecbur kalınmadıkça gece seyri yapılmayacağı" ifadesi yer alır.[10] Bu yasağın bütün deniz taşıtlarını, dolayısıyla bir kaza halinde müdahalede bulunacak kurtarma gemilerini de kapsaması yüzünden, kurtarma gemilerinin müdahale için sabahı beklemesinin sakıncalarını ortadan kaldırmak amacıyla, kurtarma gemilerinin yasak kapsamı dışına çıkarılması talep edilir.[11] Hayati öneme sahip olmakla birlikte, gece seyri yasağı zaten ihtiyacı karşılamakta zorlanan deniz ulaşımının daha da daralmasına neden olur. Bu durumla ilgili olarak dönemin en yetkili ismi olan Münakalat Vekili Cebesoy "Seyrüseferin yalnızca gündüze hasredilmesi, seyir randımanından günde kışın 10-12 ve yazın 7-8 saat kaybettirmekte ve bu yüzden 11 günde yapılması gereken Trabzon hattı tam seferi 17 güne çıkmış bulunmakta" açıklamasını yapar.[12] Gece seyri yasağı günbatımından önce gecelemek amacıyla güvenli bir limana doğru yol alan gemilerin kısa bir süre için de olsa gece yol almaları zorunluluğuyla delinmekte veya güvenli olmayan bir limanda geceleyen gemilerin kötü hava koşullarında buralardan ayrılmak zorunda kalmalarıyla da ihlal edilmekteydi.[13]

Bu tehlikelere karşı başvurulan bir diğer önlem ise gemilerin karasularından çıkmadan, yani kıyıya oldukça yakın seyretmesiydi. Ancak Ege Denizi gibi oldukça girintili çıkıntılı kıyılara sahip bir denizde bu şekilde seyretmenin zaman ve yakıt tüketimini artırdığı görüldü. Bu uygulamanın neden olduğu sorunu Cebesoy 27 Mayıs 1944'te TBMM'de "Gemilerimiz gece hareket etmemek zaruretinde olduğu ve aynı zamanda kıyılarımızdan gitmek mecburiyetinde oldukları için ve sahillerimizin ne kadar girintili ve çıkıntılı bulunduğu malûmu âliniz olduğu için bu suretle denizde gidip gelme zorlaşmış ve uzamıştır. Gemilerimiz normal zamanlarda olduğu kadar fazla devir yapamamışlardır. Bir taraftan da yolcu adedi çoğaldığından bu izdihamın önü alınamamıştır. Bununla beraber geçen senelere nispeten hayli fark göstermiştir. Bir de motörlerle normal zamanlarda seyahat eden halk mazot yokluğundan dolayı daha çok posta vapurlarına koştukları için izdiham bundan da hâsıl olmuştur." şeklinde açıklar.[14]

Düzenli başvurulan bir önlem olmasa da gemilerin gündüz yol alıp, geceleri demirledikleri limanlarda sabahın olmasını beklemeleri uygulamasına karşın, savaştan kaynaklanan tehlikelerle yüz yüze geldikleri hatta Krom şilebi örneğinde olduğu gibi battığı bilinir: 29/30 Mart 1944 gecesi Fethiye'de demirlemiş olan Krom şilebi gün ışıdıktan sonra yola çıkar, ancak saat 10.00'da kimliği belirlenemeyen bir denizaltıdan atılan torpille batırılır.[15]

Cebesoy'un selefi Münakalat Vekili Fahri Engin'in 27 Mayıs 1942'de TBMM'de vekâlet bütçesi görüşülürken konuyla ilgili olarak sarf ettiği "Gemilerimizin birinci süvarileri kaptan köprüsünden ayrılmayarak vazifelerinde azami dikkati gösteriyorlar ve vapur seferlerinin intizamını muhafaza ediyorlar" ifadesinden, kaptanların her türlü tehlikeye karşı daha dikkatli ve hazırlıklı olmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır.[16] Bu önlemlere karşın ticaret filosunun savaş içindeki kaybı 54.208 grostonu buldu.[17] (Bkz. Tablo 1)[18]

Mayın tehlikesi savaştan sonra da devam etti. Milli Savunma Bakanlığı'ndan Başbakanlığa yazılan bir yazıda bu tehlikenin boyutu "Akdeniz ve Karadeniz'e dökülen mayınların adedinin hesap edilemeyecek kadar çok olduğu... harbin bitiminden sonra da... kıyılarımızda ve gemilerimizin seyrüsefer hatları üzerinde mayınlara daha uzun bir zaman tesadüf edileceği..." ifadesiyle dile getirilir. Hatta bu tehlikeye karşı donanmanın mayın tarama filosu İngiltere'den gemi satın alınarak takviye edildi.[19] Böylece Türkiye, girmediği II. Dünya Savaşı'nın hemen burnunun dibinde neden olduğu bu tehlike ile baş etmeye çalıştı.

Kaptan Şefik Göğen anlatıyor...[20]

Kaptan Şefik Göğen.

1941 yılı içinde idi. O tarihte *Tunç* vapuru süvarisi idim. İskenderun Limanı'nda mürettep oldukları yere vaktinde yetiştirilmesi gereken bazı askeri eşyayı yüklemekle meşgul olduğumuz bir sırada can sıkıcı bir haber aldık:

"*Kaplan* vapuru bir tayyare hücumuna uğramış uçaklar gemiyi makineli tüfek ateşine tutmuşlar. Kaplan bu taarruz üzerine Adresan Limanı'nda baştankara etmiş, mürettebat da gemiyi terk etmek zorunda kalmışlar."

Harbin bize de sirayet etmek istidadını gösterdiği günler içinde bulunuyorduk. Almanlar, Sakız Adası'nı işgal etmişlerdi ve öteki adaları da birer birer işgale hazırlanıyorlardı.

Bu bakımdan, *Kaplan* vapuruna yapılan hücum derhal alakamızı çekti. Çekti değil, alakamızı arttırdı demek daha doğru olur. Çünkü zaten tetik üstünde bulunuyorduk ve tepeden tırnağa dikkat kesilmiştik.

Derhal idareye şu mahalde bir telgraf çektim:

"Seyir hattımız tehlikelidir. Kıymetli hamulemizin deniz yoluyla sevkinde mahsur olup olmadığının bildirilmesini rica ederim."

Gelen cevapta, hamulenin her ne pahasına olursa olsun mutlaka deniz yolu ile getirilmesinde zaruret olduğu bildiriliyor ve "Gemi, hamule ve mürettebatın selameti uhdenize mevdudur" deniliyordu.

İdareden bu cevabı alınca mürettebatı etrafıma topladım. Gemimizin harp sahası içinden geçmek zorunda bulunduğunu hatırlatarak kendilerine dedim ki:

-Çocuklar... tehlike büyüktür. Eğer içinizde, bu tehlikeye atılmayı göze alamayacak ödlekler varsa, onları kara yolundan memleketlerine göndermek için emir aldım. Fakat şunu da bilin ki vazife tehlikeli olduğu kadar da şereflidir.

İçinizde babası, dedesi harp meydanlarında can vermiş pek çok kişiler bulunduğuna şüphe etmiyorum. Böyle insanların evlatları arasında hizmetten kaçacak kimse olamaz. Eğer varsa, biz onları zaten içimizde bulundurmak istemeyiz. Derhal gemiden ayrılsınlar. İş görmek isteyen, gerekirse vatan uğrunda can vermekten çekinmeyenler de burada kalsınlar.

Onların anlayacağı bir dille söylediğim bu sözler, hepsi üzerinde bir anda umduğum tesiri hasıl etti. Gözleri yaşararak ve heyecandan göğüsleri kabararak bir ağızdan:

- Baba! Senden ayrılan kahpedir, diye haykırdılar.

Tek kişi bile, gemiden ayrılıp evine dönmek namertliğini kabul etmedi. Ben de bunun üzerine:

- Aferin... Benim arslan evlatlarım, diye hepsinin ayrı ayrı sırtını okşayarak, vazifeleri başına dönmeleri emrini verdim.

Gemimiz yükünü alınca yola çıkmak, sembolik bir kuvvet olan bayrağından başka hiç bir müdafaa vasıtası bulunmayan Tunç vapurunu salimen mürettep olduğu yere ulaştırmak gerekiyordu. Halbuki, aşılacak denizlerin üstü de, altı da türlü ölüm tuzaklarıyla dolu idi.

Her ihtimale karşı yolda yaralanacak olanların yaralarını sarmak için birkaç yüz metre bezle bir kaç paket pamuk alarak limandan çıktık. Alaiye'ye [Alanya] kadar, seyahat normal gitti. Fakat bu iskeleye yaklaşmak üzere iken limanın garp sahilindeki kara sularımızda, gözümüze ilişen iki yabancı gemi, midemizi bulandırdı.

Onların burada ne iş görmeye geldiklerini anlamak için rotamızı üzerlerine çevirdik. Fakat yanlarına yaklaşmaya vakit kalmadan üç meçhul uçak birdenbire tepemizde belirdi. Arı gibi vızıldayarak üstümüze doğru pike hücumu yapan bu uçakların üçü de torpil atan tayyarelerdi.

İnsanların ölüme mahkûm oldukları ndan idam edilecekleri dakikaya kadar arada geçen saatlerin ne korkunç bir zaman mesafesi olduğunu, bu uçakların tepemizde dolaştıkları anda hissetmeye başlamıştık.

Torpillerini gemiye savuracaklar mı, yoksa çekip gidecekler mi idi?

Köprü üstünde toplanmış, başımız havada, bu korkunç kuşların üstümüze yağdıracakları ölümü bekliyorduk.

O sırada, yanı başımda dini bütün bir adam olan serdümen belirdi. Öleceğinden dolayı endişe içinde değildi. Fakat belli ki imansız gitmekten korkuyordu. Dili dolaşarak, bizi o halimizde bile güldüren bir hareketle kolumu kavrayarak sordu:

- Baba! Eşhedü'nün sonu ne idi?

İlkin ne dediğini anlamadım. Meğerse adamcağız şahadet getirecekmiş. Fakat telaşla Eşhedü'den sonrasını hatırlayamamış. Uçaklar, hâlâ tepemizde... Karabatak gibi inip çıkıyorlar.

Bir anda düşündüm: En küçük bir telaş, tayyaredekileri hakkımızda şüpheye düşürebilirdi. Tam o sırada uçaklardan biri, seri bir pike uçuşu ile birkaç metre yüksekliğimize inmiş bulunuyordu.

Hemen başımdan şapkamı çıkarıp geniş bir reverans hareketiyle uçaktaki pilotu selamladım. Arkadaşlarım da soğukkanlılıkla benim bu hareketimi taklit ettiler. Bir saniye sonra, öteki uçaklarda bulunanlar da direk irtifamıza yakın iniş yaparak kendilerini selamladığımızı gördüler ve bu manzara, kendilerinde emniyet uyan-

dırmış olacak ki tekrar havalanarak döne döne ve vızıldaya vızıldaya gözden kayboldular.

Ölümle karşı karşıya geçirdiğimiz heyecanlı dakikalar sona ermişti. Hepimiz geniş birer nefes aldık. Topyekün, köprü üstünden soğukkanlılıkla verdiğimiz bu dost selamı, düşman uçaklarının çekinmeden gemimize yaklaşmalarına ve güvertedeki biricik sembolik müdafaa vasıtamız olan bayrağımızın layıkıyla görülmesine hizmet etmek suretiyle düşmana bizi dost olarak göstermiş ve neticede kurtulmamızı sağlamıştır.

Uçaklar, gemimizden ayrıldıktan sonra, Alaiye'nin garbinde dikkatimizi çektiği halde teşhis etmeye vakit bulamadığımız Fransız gemileri üzerine çullanmakta gecikmediler.

Belli ki bu gemileri, karasularımızın dışına çıkmaya mecbur etmek istiyorlardı. Bunu sağladıkları takdirde, ikisini de hava torpiliyle batıracaklarına şüphe yoktu. Her ihtimale karşı tertibatımızı alarak bekledik. Gemiler batırılacak olursa, denize dökülecek mürettebatı kurtarmak vazifesi bize düşüyordu.

Fakat siz, bu zavallı Petainci Fransız gemileri içinde hâsıl olan telaşı bir görmeli idiniz. Mürettebat belli ki can kaygısına düşmüşlerdi. Güvertede habire yer değiştiriyor, sağa sola koşuyor, çırpınır gibi hareketler yapıyorlardı. Bir de ne görelim? Gemilerden bir tanesi, *Saint Didier*, bizim *Tunç*'a doğru var hızıyla gelmiyor mu?

Çok geçmeden, bordamıza yanaşarak aborda bir vaziyet alan bu gemi, bir az evvel uzaklaştırdığımız tehlikeyi yeniden başımıza musallat edecekti. Hay Allah cezasını versin. Şimdi ne yapmalı idi? Uçaklar tekrar bize doğru yaklaşmış, gemilerin yanından uzaklaşmamız için açık işaret veriyorlardı.

Derken üç tayyare sekiz oldu, vızır vızır tepemizde dolaşmaya başladılar. Çok geçmeden Fransız gemilerinden ikincisi de birincisinin arkasından yanımıza gelmez ve suyu suyuna bizi takip etmeye başlamaz mı? Bu vaziyet karşısında *Tunç*'u Alaiye Limanı'na sokmaktan başka çare yoktu.

Biz limana girdikten sonra, uçaklar herhalde bir yerden emir almış olacaklar ki, kara sularımızdan üç mil kadar uzağa çekildiler. Biz de bunun üzerine birer geniş nefes aldık.

Fakat orada daha fazla kalmak, tehlikeyi zorla üzerimize çekmek olacaktı. Gece karanlığından istifade ederek limandan ayrıldık.

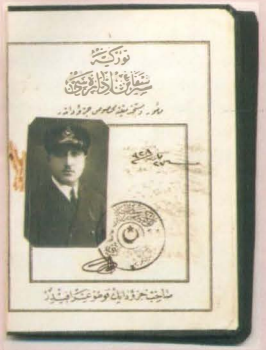
Şafak sökerken, zararsız bir tayyare ziyareti daha kabul ettikten sonra Rodos önlerine geldik. Tam bu sırada İngiliz uçakları adayı bombardıman ediyorlardı. Uzaktan dürbünlerle bir müddet seyrederek yolumuza devam ettik. Fakat Çanakkale önlerinde son bir tehlike daha belirmişti. Aldığımız bir telsizde Boğaz'da meçhul bir denizaltı gemisinin pusu kurarak Boğaz'a girip çıkan gemileri batırdığı haber veriliyordu. Şimdi bu gizli düşmana karşı da bir tedbir almak lazımdı. "Ya Hafız..." deyip yürüyemezdik. Düşündük ve denizaltı gemisinin sığ yerlerde dolaşamayacağını hesaplayarak onun sokulamayacağı kadar sığlarda seyir etmek suretiyle, bu son tehlikeyi de önledik. Salimen Boğaz'dan içeri girip kıymetli hamulemizi boşalttığımız dakikada bütün arkadaşlarla birlikte duyduğumuz sevinci şimdi ben size burada anlatamam ki...

Kurtuluş gemisi.

Tunç gemisi.

Kaptan Hidayet Bengideniz.

Kaptan Hidayet Bengideniz anlatıyor...[21]

1943 senesinin Kasım ayı başlarında Kiralama ve Ödünç Verme Sözleşmesi gereğince İngiltere'den alınan beş gemiden Adana şilebi ile İstanbul ve İzmit'ten keten ve kendir yükleyerek, Port Said'e doğru yola çıktık.

Harp bütün cephelerde şiddetle devam ediyordu. Yolumuz üzerinde bulunan Ege adalarından, Midilli ve Sakız Almanlar tarafından işgal edilmiş olup, Sisam, Leros, Kalimnos, İstanköy ve Rodos gibi muhtelif adalar da mütemadiyen el değiştiriyordu.

Çanakkale Boğazı'ndan çıktıktan sonra karasularımızı takip ederek, yalnız gündüzleri seyir yapmak suretiyle yolumuza devam edip geceleyin münasip bir yere demirleyerek geceyi geçiriyorduk.

Bu seferimizde ilk geceleme mahallimiz Dikili oldu. Sabahleyin erkenden buradan hareketle Sakız Adası ile sahillerimiz arasından geçerek Sisam darboğazına vardık.

Güneş batarken, bu civarda bulunan Dipburun civarına demirledik. Biz burada geceyi geçirirken ışıklarını karartmış birçok hücum botlarının sabaha kadar etrafımızda dolaşarak, bizi kontrol altında bulundurduklarını anladık. Fakat hüviyetlerinin tespitine bizce imkân hâsıl olamadı. Sonradan öğrendik ki, o gece Almanlar Sisam Adası'na paraşüt kıtaları indirerek, İngilizlerle harbe tutuşmuşlar. Biz ise harp sahasının ancak bir mil kadar yakınındaydık.

Sabahleyin buradan hareketle Leros Adası açığından geçiyorduk. Bu esnada da adada Almanlarla İngilizler arasında harp kızışmış bir şekilde devam ediyordu. İngiliz bombardıman uçakları Kıbrıs istikametinden filolar halinde gelerek üzerimizden geçiyorlar, ada üzerine bombalarını bıraktıktan sonra geri dönüyorlardı. Bombaların infilakından husule gelen gürültüyü biz de işitiyor... Çıkan yangınları görüyorduk. Ancak kara harekâtını dürbünlerle takip etmeye çalışıyorduk. Bu vaziyette yolumuza devam ederken, uzaktan İstanköy görünmeye başladı. Bu adadan da bombardımanların tesiri ile husule gelen dumanlar yükselmekte idi.

İstanköy'ü de geçtikten sonra, uzaktan Rodos Adası da görünmeye başladı. Bu adadan da İstanköy'de olduğu gibi dumanlar yükseliyordu.

Akşama doğru Marmaris'e vararak geceyi burada geçirdik.

Sabahleyin Marmaris'ten hareketle sahili takiben Meis Adası ile sahillerimizin arasından geçerek yolumuza iki gün devam ederek İskenderun'a vardık. Kumanya ve diğer ihtiyaçlarımızı ve İskenderun'daki İngiliz konsolosluğundan gerekli talimatı aldıktan sonra hareket ettik.

Aldığımız talimat ile bir de parola verilmişti. Yolda karşılaşacağımız herhangi bir harp gemisi ile sahil bataryaları ve uçaklara bu parolayı bildirmek zorunda idik.

Bu şartlar altında seyrederek Port Said Limanı ağzına geldik. Uzaktan ve deniz tarafından adeta bir ormanı andıran toplu halde gemi direkleri gördük. Bu, Akdeniz'den Port Said'e doğru gelmekte olan elli kadar gemiden müteşekkil himayeli bir kafile idi. Süratleri bizden çok fazla olduğundan (biz ancak saatte sekiz mil yapabiliyorduk) limana girmeye başladılar. Biz de bunları takip ederek bir kılavuzla limana girdik. Düşman denizaltılarının limana girmesini önlemek maksadıyla liman ağzına gerilmiş bulunup, gemiler geçerken dibe indirilen çelik ağların tekrar kapatılmasında o kadar acele ediliyordu ki, neredeyse bu ağlar gemimizin kıç kepçesine sürtünecekti.

Limanda tahminen 200 kadar gemi, harp malzemesi yüklemek veya çıkarmakla meşguldü. Bizi de münasip bir yere bağlayarak yükümüzü çıkarmaya başladılar.

Yükümüz, yukarıda kaydedildiği gibi keten ve kendirden ibaret olup paraşüt imalinde kullanılacakmış. O günlerde, harp bütün cephelerde şiddetle devam etmekte olduğundan her gün on transatlantikten aşağı olmamak üzere Hindistan, Avustralya ve Yeni Zelanda'dan gelen kuvvetlerle harp malzemesi yüklü gemiler mütemadiyen nakliyat yapmakta idiler.

Port Said Limanı bir transit merkezi olduğundan İngilizler birçok müdafaa tedbirleri almışlar. Her akşam güneş batarken şehrin üzerinde tel halatlarla bağlı ve kurşuni renkte yüzlerce baraj balonu yükseliyordu. Bu balonların bağlı bulundukları tel halatların uzunluğu takriben 1.500 metre kadardı. Geceleri şehre ve limana yapılacak hava hücumları esnasında karanlık dolayısıyla bunlar görülmediğinden hücum eden uçakların çarparak düşecekleri muhakkaktı. Bundan başka her gece sabaha kadar projektörlerle limanın ağzı mütemadiyen taranmakta idi.

Her sabah saat dokuzda bir uçak yedeğine bir hedef alarak yükselir, öğle paydosu hariç, saat 17.00'ye kadar şehirde bulunan bütün uçaksavar topları bu hedefe ateş ederler ve bu her gün böylece devam ederdi.

Limanı terk etmek icap ettiği takdirde hem berhava ve hem de kanalı tıkamak için lüzum görülen yerlere patlayıcı maddeler konulmuş, hatta elektrik kabloları dahi bu maddelere bağlanmış vaziyette beklemekte idi.

Şehirde sığınaklar son derece muhkem bir şekilde hazırlanmış olup, bundan başka büyük binaların kapılarının dış tarafına gayet kalın duvarlar yapılmıştı. Bu duvarlar sokağa düşecek bomba parçalarının kapıdan bina içine girmesine mani olmak içindi.

Sözün kısası, gerek bu seferde gerek bu limanda geçirdiğimiz iki aylık zaman içinde biz de tamamıyla harbe girmiş bir memlekete ait bir gemiden farksızdık.

Yükümüzün tahliyesini müteakip gemimize önce cephane ve sonra da memleketimiz için çok lüzumlu harp malzemesi yüklemeye başladık.

Biz gemimizi yüklemeye devam ederken Kahire Konferansı toplandı. Bilindiği gibi bu konferansa Sayın İnönü de katıldı. Memleketimiz mukadderatının sıkı sıkıya bağlı bulunduğuna inandığımız bu konferansın neticesini, her Türk gibi biz de merak ve sabırsızlıkla bekliyorduk.

Konferans sona erdi.

Sayın İnönü, Türk milletini yalnız harp cephelerinde değil, siyaset alanında da selamete ulaştırmıştı.

Tırhan gemisi.

Marangoz sintineleri iskandil ederek teknenin delinmemiş olduğunu bildirdi. Böylece yanan varilleri aynı şekilde denize atmaya devam ettik. Bütün dikkatimiz, ateşin ambara sirayet etmemesi üzerinde toplanmıştı. Fakat ne yazık ki, bütün çalışmamıza rağmen, ateş ambar üzerindeki branda örtüleri yakmaya ve esasen ağaç olan ambar kapaklarını kavurmaya başlamıştı.

Yükümüzü tamamladıktan sonra aralık ayının ortalarına doğru Port Said Limanı'ndan hareket ettik. Hareketimizden önce, gelişimizde olduğu gibi takip edeceğimiz rotalar hakkında İngiliz deniz makamlarından gerekli talimatı almış bulunuyorduk. Hamulemizin cinsi nazar-ı dikkate alınacak olursa karasularımıza girinceye kadar geçirdiğimiz heyecanı tahmin etmek güç olmasa gerek. Fakat daha büyük heyecanı karasularımıza girdikten sonra geçirecekmişiz de haberimiz yokmuş.

İlk hatıra gelen, Ege Denizi'ndeki adaların Almanlar tarafından işgal edilmiş olması. Yolumuzun bu adaların çok yakınından geçmesi... Ve taşıdığımız yükün tamamıyla harp malzemesi oluşu idi.

Dört gözle beklediğimiz karasularımıza girdikten sonra, İskenderun Limanı'na vardık. İskenderun'dan kumanya alarak yine karasularımızı takip ederek yola koyulduk. Finike'den itibaren gece seyri yasak olduğundan guruba yakın Fethiye civarındaki Kalkan Limanı'na demirledik.

Port Said'de ambarlar dolduktan sonra 150 gres yağı varilini de güverteye almıştık. Aralık ayının yağmurlu bir gecesi idi. Sabaha karşı, gemi kampanasının yangın alarmı çalmaya başlaması ile uyandım. Saat 06.00, ortalık henüz karanlık, yağmur devam ediyordu. Lumbozdan dışarı baktığımda, geminin güvertesinin projektörlerle aydınlatılmış gibi ışık içerisinde olduğunu gördüm. Acele giyinirken kamaranın kapısı vuruldu. Başmakinist gemide yangın var diye sesleniyordu. Hemen güverteye fırladım.

Yangın, güverteye aldığımız gres yağı varilleri arasından çıkmıştı. Yangın hortumları sefere daha çıkmadan kontrolden geçmiş olduğundan, donatılarak ateşin üstüne su basmaya başlanıldı ise de, yanmakta olan variller su ile temas eder etmez, bomba gibi patladığı görüldü. Bunun üzerine hortumları yanan varillerin üzerinden çektirerek, ağzına kadar cephane dolu, kapaklarının üzerine branda çekilmiş ve ateşten ancak bir metre kadar mesafede bulunan ambarın üstüne tutulmasını söyledim.

Vaziyet son derece nazikti. Ateşin ambara sirayeti halinde, maddi kıymeti o zamanki rayiçle 20 milyon lira tutan, hakikatte ise o gün için paha biçilmez bir değer taşıyan harp malzemesi ile 50 kadar hayatın bir saniye içinde berhava olması muhakkaktı. Fakat ne pahasına olursa olsun evvela ateşi söndürmeye çalışmamız lazımdı. Harp dolayısıyla gemilerde pasif korunma için bulundurulan kumdan faydalanmaya başladık. Zabitan ve mürettebat, kovalarla yangın yerine kum taşıyorlardı. Kum ateşi tamamıyla söndüremiyorsa da biraz olsun hafifletiyordu. Fakat ateş o kadar şiddetli idi ki, nihayet kum da bitti. Şimdi ne olacaktı?

Geceyi limanda geçirdiğimizden, kazan önünde birikmiş olan pasakül (kömürlü gemilerde kazan önünde biriken kül ve cüruf) aklıma geldi. Gemide herkes şimdi de kazan önünden kovalarla pasakül taşımaya başladılar. Bu esnada gemi aşçısının şuursuz bir vaziyette herkes pasakül taşırken, onun kova ile su getirdiğini görünce, hemen çevirdim. Suyu denize dökerek arkadaşları gibi kazan önünden pasakül getirmesini kendisine ihtar ettim.

Pasakül dökülerek ateşi kısmen hafifletilen varillerden birini ıslak çuvallarla tutarak denize attık. Yanar

bir vaziyette denize düşen varil, su ile temas eder etmez bir bomba gibi patladı. Bu hadise esasen yaşlı olan geminin su seviyesi altından su yapması gibi ikinci bir tehlike ile bizi karşılaştırabilirdi. Teknenin su yapıp yapmadığını kontrol için hemen gemi marangozunun sintineleri iskandil yapmasını söyledim. Marangoz sintineleri iskandil ederek teknenin delinmemiş olduğunu bildirdi. Böylece yanan varilleri ayrı şekilde denize atmaya devam ettik.

Bütün dikkatimiz, ateşin ambara sirayet etmemesi üzerinde toplanmıştı. Fakat ne yazık ki, bütün çalışmamıza rağmen, ateş ambar üzerindeki branda örtüleri yakmaya ve esasen ağaç olan ambar kapaklarını kavurmaya başlamıştı.

Durum çok nazikti. Alevler ambar kapaklarını tutuşturduğu takdirde, her şey bitmiş olacaktı. Fakat iftiharla söyleyebilirim ki o anda bütün personel yangını söndürmekten başka bir şey düşünmüyorlardı.

Bu arada kayıkla sahilden jandarmalar geldiler. Neye ihtiyacımızın olduğunu soruyorlardı. Kendilerine kumdan başka bir şeye ihtiyacımız olmadığını, mümkünse en kısa zamanda bize kum getirmelerini söyledim. Sabah saat sekize kadar geçen iki saat zarfında gemide bulunan bütün mürettebat ve zabitanın, hayatlarını hiçe sayarak, çalışması suretiyle ateşi söndürmeye muvaffak olduk.

Yangının neden çıktığı meselesine gelince: Port Sait'ten geminin güvertesine aldığımız varillerin arasına yanlışlıkla birkaç başka varilin karıştığı ve pası olan bu varillerdeki çürümüş kısımlardaki küçük deliklerden içeriye yağmur suyunun girmesiyle ateş almış olduğu anlaşıldı.

Geminin zabitan kamaraları kıç kasara altında olduğundan, ateşle ayrılmıştı. Bu kısımda kalan mülazım kaptanımız (stajyer kaptan) pardösüsüne sarılarak alevler içerinden geçmek zorunda kalmıştı.

Yangının söndürülmesini müteakip Kalkan'dan hareketle akşama doğru Marmaris'e demirledik. Şimdi karşımıza yeni bir engel daha çıkmış bulunuyordu. Cephane ve harp malzemesi ile Almanların işgalinde bulunan Sisam ve Sakız gibi adalara gayet yakın geçmek meselesi bizim için çok ehemmiyetli idi. Bu endişeler altında Marmaris'ten hareketle akşam Bodrum'a vardık. Büyük bir şans eseri olarak yolumuzda kimse ile karşılaşmadan İzmir'e geldik. Yükümüzü burada boşaltarak salimen İstanbul'a döndük.

EK Tablo 1 - İkinci Dünya Savaşı Sırasında Batan Gemiler

Battığı Tarih	Geminin Adı	Yapım Yılı	Tipi	Groston	Sahibi	Battığı Yer	Batış Nedeni
23.12.1939	s/s Kızılırmak	1898	Buharlı yük gemisi	2.794	Özel	Karadeniz	Kötü hava koşulları
14.04.1941	s/s Trabzon	1919	Buharlı yük gemisi	2.706	Özel	Ege Denizi	Hava saldırısı sonucu
23.06.1941	s/s Refah	1901	Buharlı yük gemisi	3.805	Özel	Akdeniz	Bir İtalyan denizatsının torpido saldırısı sonucu
01.11.1941	s/s Samsun	1889	Buharlı yük ve yolcu gemisi	1.514	Özel	İstanbul	Haliç'te alabora oldu
18.11.1941	s/s Yenice	1876	Buharlı yük gemisi	641	Özel	Karadeniz	Sovyet denizaltısı ShCh-215'ün torpil saldırısı sonucu
03.12.1941	s/v Kaynakdere	?	Yelkenli gemi	85	Özel	Karadeniz	Sovyet denizaltısı ShCh-214'ün açtığı top ateşi sonucu
01.01.1942	s/v Koraltepe	?	Yelkenli gemi	209	Özel	Karadeniz	Sovyet denizaltısı ShCh-214'ün açtığı top ateşi sonucu
20.02.1942	s/s Kurtuluş	1883	Buharlı yük gemisi	2.735	Özel	Marmara Denizi	Kötü hava koşulları
23.02.1942	m/v Çankaya	1886	Motorlu-yelkenli gemi	268	Özel	Karadeniz	Sovyet denizaltısı ShCh-213'ün başarısız torpido saldırısından sonra açtığı top ateşi sonucu
18.05.1942	Duatepe	[illegible]	Motorlu kargo gemisi	128	Özel	Karadeniz	Sovyet denizaltısı ShCh- 205'in açtığı top ateşi sonucu
23.05.1942	Şafak	1888	Motorlu yük gemisi	330	Özel	Karadeniz	Sovyet denizaltısı SHCH-205'in torpido saldırısı sonucu
29.05.1942	s/v Hüdavendigar	?	Yelkenli Gemi	90	Özel	Karadeniz	Sovyet denizaltısı ShCh-214'ün çarpması sonucu
31.05.1942	s/v Mahbubdihan	?	Yelkenli gemi	85	Özel	Karadeniz	Sovyet denizaltısı ShCh-214'ün açtığı top ateşi sonucu
02.06.1942	s/v Kaynarea	?	Yelkenli gemi	100	Özel	Karadeniz	Sovyet denizaltısı ShCh-214'ün çarpması sonucu
08.12.1942	Kociboğlu	?	Motorlu yelkenli gemi	176	Özel	Karadeniz	Sovyet denizaltısı D-5'in açtığı top ateşi sonucu
27.01.1943	s/s Adana	1870	Buharlı yolcu gemisi	1.158	Özel	Karadeniz	Kötü hava koşulları
19.05.1943	s/s Sakarya	1889	Buharlı yük ve yolcu gemisi	2.574	Özel	Akdeniz	Kötü hava koşulları nedeniyle kara oturmuş ve kayalara çarparak parçalanmıştır
22.07.1943	s/v Hüdayı Bahri	?	Yelkenli gemi	29	Özel	Karadeniz	Sovyet denizaltısı L-4'ün açtığı top ateşi sonucu
22.07.1943	s/v Tayyari	?	Yelkenli gemi	409	Özel	Karadeniz	Sovyet denizaltısı L-4'ün açtığı top ateşi sonucu
23.07.1943	s/v Gürpınar	?	Yelkenli gemi	100	Özel	Karadeniz	Sovyet denizaltısı L-4'ün açtığı top ateşi sonucu
19.12.1943	s/s Kalkavan	1890	Buharlı yük gemisi	1.825	Özel	Karadeniz	Mayına çarparak
19.01.1944	s/s Trak	1938	Buharlı yolcu gemisi	1.414	Devlet	Marmara Denizi	Kötü hava koşulları nedeniyle kayalara çarparak batmıştır
30.03.1944	s/s Krom	1927	Buharlı yük gemisi	3.359	Devlet	Ege Denizi	Milliyeti bilinmeyen bir denizaltından atılan torpil sonucu
05.08.1944	s/vMefkure	1929	Motorlu yelkenli gemi	52	Özel	Karadeniz	Sovyet denizaltısı ShCh-215'in torpil saldırısı ve açtığı top ateşi sonucu
25.08.1944	s/sYılmaz	?	Yük gemisi	1.712	Özel	Karadeniz	Sovyet denizaltısı ShCh-215'in torpil saldırısı sonucu

Kaynak: www.wreckssite.eu'da yer alan bilgilerden yararlanılarak hazırlanmıştır.

DİPNOTLAR

1 Mustafa Hergüner, İkinci Dünya Savaşında Türk Denizciliği, Kastaş yay., İstanbul 2011, s. 283-287, 305-307.

2 BCA (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi), Tarih 28 08.1914, Fon Kodu 030.10.0.0, Yer No. 62.416.15; BCA, Tarih 01.09.1941, Fon Kodu 030.10.0.0, Yer No. 169.175, 18.

3 Arşivde bu tür olaylarla ilgili belgelere rastlanmaktadır. Örneğin İskenderun'a iltica eden Fransız donanmasına ait gemilerden bir bölümü Denizyolları İşletmesine ait Sus gemisinin refakatinde Marmara Denizi'ne doğru seyrederken Fethiye civarında Türk karasularında bulundukları bir sırada İtalyan savaş uçaklarının tacizine uğrar. Bu gelişme üzerine İtalyan Büyükelçiliği'nden benzer davranışların önlenmesi rica edilir. Bkz. BCA, Tarih 08.10.1941, Fon Kodu 030.10.0.0, Yer No. 62.416.18. Taciz olaylarına bir diğer örnek ise 27 Ekim 1944'te yaşanır. Kimliği meçhul bir savaş gemisi ve uçak ana gemisi Dikili istikametinde Türk karasularında seyretmekte olan Tirhan vapuruna "rampa" eder yani bordasını vererek yanaşır. Etrafında dolaşarak tacizde bulunur. Bkz. BCA, Tarih 31.10.1943, Fon Kodu 030.10.0.0, Yer No. 64.428.19.

4 Osman Öndeş, *Reşat'ı Kim Batırdı?*, Denizler Kitabevi yay., İstanbul 2006.

5 BCA, Tarih 30.09.1944, Fon Kodu 30.10.0.0, Yer No. 169.177. 28.

6 BCA, Tarih 15.11.1944, Fon Kodu 30.10.0.0, Yer No. 169.177. 31.

7 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre VII, Cilt 10, 27 Mayıs 1944, s. 353.

8 Hergüner, a.g.e., s. 253-254.

9 BCA, Tarih 30.03.1943, Fon Kodu 30.10.0.0, Yer No. 170.183, 9.

10 BCA, Tarih 15.11.1944, Fon Kodu 30.10.0.0, Yer No. 169.177. 31.

11 BCA, Tarih 07.05.1946, Fon Kodu 30.10.0.0. Yer No. 169.177.44.

12 BCA, Tarih 31.08.1945, Fon Kodu 30.10.0.0, Yer No. 169. 177.40.

13 BCA, Tarih 30.03.1943, Fon Kodu 30.10.0.0, Yer No, 170.183, 9. Bu hususu Cebesoy "Vapurların geçe yollarına devam etmemeleri keyfiyeti hayretimi mucip oldu. Tetkik ettim baktım ki bu hususta verilen emir tamamen nazari kalmaktadır. Çünkü İstanbul'dan İnebolu'ya veya Zonguldak'a hareket eden bir gemi sabah erken çıkıyor, yola başlıyor, fırtınaya tutulunca üçmil sahileyakın kalamıyor, açığa açılıyor ve mecburen gece hareket halinde kalıyor."sözleriyle ifade eder. Bkz. TBMM Zabıt Ceridesi, Devre VII, Cilt 7, 14 Mayıs 1943, s. 85. Cebesoy'un aynı konuşmasından çoğu geminin gece seyrinde gerekli olan projektörlere sahip olmadığı, bunların teminineçalışıldığıda anlaşılır.

14 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre VII, Cilt 10, 27 Mayıs 1944, s. 351.

15 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre VII, Cilt 8, 31 Mart 1944, s. 99.

16 *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre VI, Cilt 25, 27 Mayıs 1942, s. 346.

17 İlhan Tekeli-Selim İlkin, *İktisadi Politikaları ve Uygulanmalarıyla Ikinci Dünya Savaşı Türkiye'si*, Cilt 2, İletişim yay., İstanbul 2014, s. 386.

18 Ek Tablo 1, www.wreckssite.eu internet adresinde yer alan veri tabanından hazırlanmıştır. Buna göre II. Dünya Savaş yıllarında toplam 25 parçası Türk bandıralı gemi batmıştır. Ancak gazeteler incelendiğindebu sayının daha çokolduğu görülmektedir. Bununla birlikte söz konusu tablo yinede dikkat çekici veriler barındırmaktadır. Bunlarıntoplam tonajı 28.298 grostondur. 25 geminin 19'u başta denizaltı saldırısı olmak üzere savaş nedeniyle, 4'ü kötü hava koşullarından dolayı, 1'iise bağlı bulunduğu yerde alaborolmasından dolayı batmıştır. 25 geminin 18'i Karadeniz'de, 3'ü Marmara Denizi'nde, 2'si Ege'de ve diğer ikisi ise Akdeniz'de batmıştır. Bu kayıpların yıllara göre dağılımına gelince en çok kayıp 9 gemi ile 1942 yılıdır. Bu yılı 6 gemi ile 1918, 5 gemi ile 1941, 4 gemi ile 1919 ve 1 gemi ile 1939 yılı izlemektedir.

19 BCA, Tarih 26.11.1945, Fon Kodu 30.10.0.0, Yer No. 62. 416.19.

20 Selahattin Güngör, "Hiçbiçimde Tuzç Gemisi Bir Bir Tehlike Geçirmeden Çanakkale'yeNasıl Ulaşmış?", *Ay ve Deniz*, Sayı 18, 1948, s. 42-43.

21 Hidayet Bengideniz, "İkinci Cihan Harbinde Seyahat Notları: İstanbul-Portsait Seferi", *Deniz* Dergisi, Sayı 73, Nisan 1961, s. 20 ve Sayı 76, Haziran 1961, s. 1011.

BİRECİK'TE ERMENİ SÜRGÜNLERİNİ ÖLÜMDEN KURTARAN

CEMİL (BAHRİ) KÖNNE

ÜMİT KURT

Cemil Könne Ermeni sürgünlerini, idare ettiği gemi işletme atölyesinde çalıştırmak üzere işçi, usta olarak kaydettirir. Söz konusu atölyede hem 5. Ordu'ya bağlı birlikler hem de Fırat'ın kıyısına kadar getirilen Ermeni sürgünlerin Fırat'ın öbür yakasına yani Suriye'ye geçirilmelerini sağlayan sallar inşa edilmektedir. Yüzlerce Antepli Ermeni sürgününü bu atölyeye işçi ve zanaatkâr olarak alır ve Fırat'ın öbür yakasına geçmelerini engeller. Sürgünler böylece Könne sayesinde mutlak bir ölümden kurtulur.

Cemil (Bahri) Könne.

1915 Ermeni Tehciri ve Soykırımı sırasında Ermenileri koruyan, kollayan ve evlerinde neredeyse tehcir bitene kadar hayatını tehlikeye atarak saklayan Müslüman Kürtler, Araplar ve Türkler olmuştur. Bu kişiler İttihad ve Terakki idaresinin "evlerinde Ermeni saklayan tespit edilirse idam cezasıyla hüküm giyeceklerdir" emrini hiçe sayarak, kendi yaşamları pahasına Ermenileri evlerinde saklamaya devam etmişlerdir.[1] Bu aslında bir anlamda bu Müslümanların İttihad ve Terakki'nin aldığı kararlara ve imha politikasına göstermiş oldukları bir direniş biçimidir.

Ermeni Soykırımı'nın genel olarak geç dönem Osmanlı tarihi ve spesifik olarak "jenosit çalışmaları" ile ilgili mevcut literatürde bütün veçheleriyle tartışıldığını ve bu minvalde tafsilatlı çalışmaların yapıldığını söylemek güç. Ancak son dönemde ilgili literatürün belirgin bir değişim ve dönüşüm geçirdiğini de vurgulamadan geçmeyelim. Gerek Ermeni Soykırımı'nda rol alan failleri bu imha sürecine iten politik, ekonomik, dini, etnik, psikolojik ve sosyal motivasyonlar, gerekse Ermenilerin zorla din değiştirmeleri, Ermeni çocuklarının yetimhanelere ve Müslüman ailelere verilerek Türkleştirilmesi-Müslümanlaştırılması gibi Ermenilerin imha süreçlerinin belirleyicileri olan mekanizmalar üzerine yapılan kayda değer çalışmaların varlığına son dönemde şahit olduk.[2]

Bu makalede, Ermeni Tehciri ve Soykırımı sırasında İttihad ve Terakki iktidarının emirlerini hiçe sayarak Ermenileri hayatı pahasına korumaya, kurtarmaya çalışan, Ermenileri sürgünden ve sürgün yolundaki mutlak ölümden kurtarmak için çabalayan birinden bahsedeceğim: Cemil (Bahri) Könne'den.

CEMİL (BAHRİ) KÖNNE KİMDİR?[3]

Cemil Könne 1892'de Halep'te dünyaya gözlerini açar. Babası o dönem Suriye vilayetinin kuzeyinde yer alan Afrin bölgesine bağlı bir Kürt yerleşim birimi olan Jenderies'in Kurdan köyündendir. Annesi Emine Ali ise Rajo bölgesine bağlı bir köy olan Hopka'dandır. Oldukça küçük bir yaşta, dört yaşında babasını kaybeden Cemil Könne annesi tarafından büyütülür. 1900'lü yılların başında İstanbul'daki Mekteb-i Bahriye-i Şahane'ye yazılır ve 1910'da Bahriye Mektebi'nden mekanik mülazım-ı evvel (üsteğmen) olarak mezun olur. Bahri unvanını da buradan alır. Aynı yıl Darülfünun'da Hukuk Fakültesi'ne kaydolur. Burada bir yıl süreyle eğitim görür. Ancak daha sonra Thorncroft fabrikalarında mekanik alanında uzmanlaşmak ve bu alanda daha önce almış olduğu eğitimini ilerletmek için hukuk eğitimini yarıda bırakıp İngiltere'ye gider.[4] 1912'de Balkan Savaşları'na katılan Könne, savaşta göstermiş olduğu cesaretten dolayı taltif edilir.

1921 yılında Halep'teki "Gazi Savaşçılar ve Savaş Kurbanları/mağdurları Derneği"nin oluşumuna büyük katkı sağlar ve bu derneğe üye olarak ve-

fatına kadar hizmet eder.[5] 1923 Haziran'ında Bülbül bölgesine direktör olarak atanır, 1929'da ise El-Cezire bölgesinin direktörü olur.

Cemil Könne, Adana'da insanlara araba ve tarım aletlerini/makinelerini kullanmayı öğretmek saikiyle bir okul kurar. Ayrıca, tarım makineleri ve arabalarla ilgili yerel gazetelerde yayımlanan makaleler yazar. Adana'dakine benzer bir okulu Halep'te de kurar. Son derece iyi eğitim almış ve oldukça bilgili bir insandır. Milliyetçi bir direnişçi olarak Halep'teki Fransız mandasına karşı savaş açar ve bu nedenle Halep'teki Katima ve sonrasında da yine Halep'teki "Han İstanbul" cezaevine konur. Cesur, dürüst, samimi, beyefendi, oldukça aktif, güvenilir, iyiliksever ve hümanist bir insan olarak tanınan Cemil Könne her zaman mağdur ve zayıf insanları koruması ve kollaması ile bilinir. Bilim, bilgi, yazı ve şiire yakın ilgi duyar, gerek kendi sosyal yaşamı gerekse çalıştığı yerlerin tarihiyle ilgili kitaplar kaleme alır.

Cemil Könne'nin yayımlanmış kitapları arasında şunlar bulunmaktadır:

Bilge Sözler ve Anlamları: 1958'de Arapça yayımlandı. Suriyeli Profesör İzzeddin Resul'ün bu kitaba ilişkin bir araştırması mevcuttur.

Makinenin (Mekaniğin) Tarihi, İmalat Sanayii ve Buradaki Gelişmeler: 1962'de yayımlandı.

Fırat ve El-Cezire'deki Fransız Adaletsizliğinin Kısa Bir Tarihçesi ve Halep'teki Katimeh ve Han İstanbul Askeri Cezaevindeki Tek Bir Hücre: Könne'nin vefatından önce, 1967'de ilk bölümü yayımlandı.

Denizcilik Düzenlenmeleri: Nerede ve hangi tarihte yayımlandığı bilinmiyor.

Cemil Könne Bahri geride birkaç el yazması da bırakmıştır. Bunlardan biri, *Fransız Mandasına Karşı Muridin İsyanı*, 1939-1940 adlı bir yazmadır. Bu eser dışında, tam olarak başlığını bilmediğimiz Yezidilikle ilgili bir el yazması ve yine ismini bilmediğimiz, ölümünden önce yazdığı ve bitirmek üzere olduğu, pullarla ilgili bir el yazması mevcuttur.[6]

Birecik'te, Fırat kıyısında Cemil Könne'nin kumanda ettiği tersane.

Cemil Könne'nin anadili Kürtçedir, ayrıca çok iyi derecede Türkçe, Arapça, İngilizce ve biraz da Almanca bilir. Türkçe kaleme aldığı şiirleri de mevcuttur. İkisi kız ikisi erkek olmak üzere dört çocuk babası olan Könne'nin oğullarından biri doktor Bahri Könne'dir. Bahri Könne, uzun yıllar Halep Tıp Fakültesi'nde görev yapar. 25 Mayıs 1967'de Halep'te vefat eden Cemil Könne geride evlatlarına mükemmel bir insani, sosyal ve kültürel miras bırakır. Ailesine bağlı, vatansever bir şahsiyettir.

Cemil Könne'nin 1915'teki Rolü ve Ermenileri Kurtarma Çabası

Cemil Könne, Ermeni Tehciri başladığı sırada ve I. Cihan Harbi'nde Birecik'te (Urfa) görevlendirilir. Burada ordunun hizmetinde kullanılmak üzere Fırat'ın öbür yakasına geçilmesini sağlayan sallarn yapımı amacıyla kurulan deniz işletme atölyesinin yöneticisi olarak görev yapar. Bu görevini, Osmanlı 5. Ordusu'nun idaresi altında ifa eder.[7] Birecik'te Osmanlı Devleti'ne ait bir tersane bulunmaktadır. I. Cihan Harbi'nde burada kurulan büyük bir gemi inşaat sektörü Cemil Könne tarafından yönetilir. Könne, Birecik'ten geçen talihsiz Ermeni sürgünlerine elinden gelen yardımı yapar. Ermeni sürgünlerini, idare ettiği gemi işletme atölyesinde çalıştırmak üzere işçi, usta olarak kaydettirir.[8] Söz konusu atölyede hem 5. Ordu'ya bağlı birlikler hem de Fırat'ın kıyısına kadar getirilen Ermeni sürgünlerin Fırat'ın öbür yakasına yani Suriye'ye geçirilmelerini sağlayan sallar inşa edilmektedir.[9]

Yüzlerce Antepli Ermeni sürgününü bu atölyeye işçi ve zanaatkâr olarak alır ve bu sürgünlerin Fırat'ın öbür yakasına geçmesini engeller. Antepli sürgünler Könne sayesinde aileleri ile birlikte Fırat'ın kıyısında çadırlar kurarak ve onun idare ettiği bu atölyede çalışarak sürgün edilmekten ve mutlak bir ölümden kurtulmuştur.[10] Ilaveten, yoksulluk ve açlık içinde olan Ermeni ailelerine Kızılay ve Kızılhaç'ın sayesinde gıda, üst baş, giyecek ve ilaç dağıtılmasını sağlar. Aynı zamanda kaçak Ermeni askerlerine, ihtiyarlara, kadınlara ve yetimlere yardım eder.[11]

Cemil Könne tarafından kurtarılan Antepli Ermenilerden biri, Antep'in en meşhur fotoğrafçılarından Hagop Muradyan'dır.[12] Hagop Muradyan, Antep'te kendini cemaat işlerine veren önemli fotoğrafçılardan biridir. Eğitimini Amerikan misyonerlerinin 1878'de Antep'te açtığı Merkezi Tür-

Üst resim: Binlerce Ermeninin hayatını kurtaran ve onlara yardım eden mülazımevvel Cemil Könne Bahri ve Fırat ile Dicle arasındaki bölgelere gönderilecek olan yedek askerler. Cemil Könne bu askerlerin ortalarında beyaz üniformasıyla gözükmekte. Birecik'teki sal yapım imalathanesinin kurucusu ve müdürü.

Alttaki resim: Cemil Könne tarafından Birecik'teki sal yapım atölyesinde çalışan Ermenilerin kaldığı çadırlar.

Cemil Könne 1892'de Halep'te dünyaya gözlerini açar. Babası o dönem Suriye vilayetinin kuzeyinde yer alan Afrin bölgesine bağlı bir Kürt yerleşim birimi olan Jenderies'in Kurdan köyündendir. Annesi Emine Ali ise Rajo bölgesine bağlı bir köy olan Hopka'dandır. Küçük bir yaşta, dört yaşında babasını kaybeden Cemil'i annesi büyütür.

kiye Koleji'nde yapar ve 1892'de buradan mezun olur. Kolejdeki öğrenimini bitirir bitirmez stüdyosunu açar. Ermeni Tehciri'nden önce Antep'te Ermeni Ulusal Cemaati'nin çalışmalarına dâhil olur. Tehcir sırasında Birecik'e gider ve Könne tarafından Gemi İnşaat Atölyesi'nde marangoz olarak işe alınır. Böylece Der Zor'a tehcir edilmekten kurtulur.[13]

Cemil Könne'yi tarihsel olarak ilginç ve önemli kılan olaylardan bir diğeri de, Antepli bir papaz olan ve Ağustos 1915'te Antep'ten ailesi ile birlikte sürgün edilip, 1916 yazında vefat eden Garabed Gülizyan'ın kızı Dikranuhi ile olan evliliğidir.[14]

Dikranuhi Gülizyan 1893'te Antep'te dünyaya gözlerini açar. Tarihi kesin olmamakla birlikte 1908 senesi civarında, Antep'te bulunan Hayganuşyan'dan mezun olur.[15] Antep'te 1915 Ağustos'unun ilk günü başlayan Ermeni sürgününde annesi ve kız kardeşi ile birlikte önce Cerablus'a (yeni adıyla Karkamış) tehcir edilir.[16] Kız kardeşi sürgün sırasındaki insanlık dışı uygulamalara dayanamayarak burada vefat eder.[17]

Kız kardeşinin ölümünden sonra annesi ile yalnız başına kalan Dikranuhi Gülizyan, sürgün sırasında tanıştığı Cemil Könne ile evlenir. Cemil Könne o sırada Osmanlı ordusunda mülazım-ı evvel rütbesiyle görev yapmaktadır.[18] Çiftin ikisi kız ikisi erkek olmak üzere dört çocukları dünyaya gelir. I. Cihan Harbi bittikten sonra Dikranuhi, kocası ile birlikte hareket ederek, kendi rızasıyla ve inancını değiştirmeden Halep'e yerleşir, ilerleyen yaşlarına kadar bu şehirde yaşar.[19] 15 Haziran 1986 tarihinde bir akşam vakti 93 yaşında dünyaya gözlerini yumar.

Dikranuhi'nin cenaze töreni için Beyrut'tan gelen Hovsep ve Hagop Sinanyanlar tarafından hüzünlü ve üzüntülü nutuklar/mesajlar iletilir. Hovsep ve Hagop Sinanyanlar, Cemil Könne'nin tehcir sırasında ölümden kurtardığı Ermeni ailelerinden biridir.

Ermeni cemaati adına söz alan ve yine Könne'nin hayatını kurtardığı Ermenilerden Nazar Çulhayan, Dikranuhi'nin cenazesi sırasında şunları ifade eder:

"İşte hümanist, Ermenisever Cemil Könne'nin eşi olarak Halep'te yaşamış Der[20] Garabed'in kızı... Dikranuhi herkes tarafından sevilen sayılan birisiydi. Her türlü imkâna sahipti, serbest olarak kiliseye gidebilmekteydi ve akrabalarıyla görüşmekteydi, Hıristiyan olarak dini ayinlerini yerine getirmekteydi. Hayatı boyunca Dikranuhi iyilik yaparak yaşamış ve çevresi tarafından her zaman takdirle karşılanmıştır. Oğlu Doktor Bahri Könne hayatta iken annesinin hatırası için bu bir iki satırı kaleme almamızı gelip bizden rica etmişti. Dikranuhi'nin bizleri terk etmesiyle, bir kere daha saygıdeğer eşi Cemil Könne'yi anmaktayız. Ermeni halkı samimi dostlarını unutamaz. Saygıyla bu çifti yad etmekteyiz."[21]

Son Söz Yerine

Esasında gerek Cemil Könne'ye gerekse eşi Dikranuhi Gülizyan Könne ve çocuklarına ilişkin daha tafsilatlı bilgilere Halep'ten ulaşmak mümkündü. Ancak, Suriye'de iç savaş sonucu oluşan ve 2011 yılından itibaren şiddetini iyiden iyiye artıran kaotik ortam Halep'te Könne ile ilgili bilgi ve kaynaklara erişme imkânımızı neredeyse ortadan kaldırdı. Dolayısıyla Cemil Könne'nin hayatının belirli dönemlerine ilişkin temel bilgilerden yoksunuz. Örneğin, mütareke döneminde ve mütarekeden sonra nerede görevlendirildiğini veya akıbetinin ne olduğunu bilmiyoruz. İlaveten, Ermenileri saklayanlarla ilgili idam hükmünün bulunduğu bir dönemde Antepli birçok Ermeniyi kurtarması sonucu herhangi bir mağduriyet çekip çekmediği hususunda en azından elimizdeki veriler dahilinde herhangi bir bilgiyi haiz değiliz. Bu nedenle sadece bazı varsayımlarda bulunmak durumundayız.

1921 yılında Halep'te "Gazi Savaşçılar ve Savaş Kurbanları/mağdurları Derneği"nin kuruluşunda yer aldığı bilgisine bakarak, Cemil Könne'nin en azından mütareke sonrası İngiliz ordusunun kontrolündeki Halep'te bulunmuş olması kuvvetle muhtemeldir diyebiliriz. Halep'teki Ermeni cemaatiyle hem kendisinin hem de eşinin oldukça yakın bir ilişki içinde olduğunu ve Ermeni cemaati nezdinde Könne ailesinin büyük bir saygı gördüğünü söylemek mümkün.

Dikranuhi Gülizyan Könne.

Mütarekeyle birlikte, yine Könne'nin Birecik'te Fırat kıyısındaki sal inşa atölyesinde zanaatkâr olarak çalıştırmak suretiyle hayatlarını kurtardığı birçok Antep Ermenisinin mütareke ile birlikte bir kısmının Antep'e, büyük çoğunluğunun ise Halep ve Beyrut'a gittiğini görüyoruz. 1921-1922 arası dönemde ise bu Ermenilerin büyük çoğunluğunun Halep ve Beyrut'ta ikamet ettiklerini söyleyebiliriz.

Ancak bu yazılanların varsayımlardan ibaret olduğunun altını bir kez daha çizmek gerekiyor. Cemil Könne'yi ve onun erdemli eylemlerini daha iyi analiz edebilmek ve söz konusu eylemleri tarihsel bağlamına oturtmak için Halep'te bu konuda yapılacak derinlikli bir araştırma bize daha önemli ve nüanslı bir tarihsel bakış açısı sağlayacaktır.

Ümit Kurt
Clark Üniversitesi

Dipnotlar

1 Söz konusu emir III. Ordu Kumandanı Kamil Paşa tarafından ilgili vilayetlere telgrafla bildirilmiştir. Bkz. TanerAkçam, *Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility* (New York: Metropolitan Books, 2006), s. 172.

2 Bu alandaki son çalışmaların bazıları için bkz. Taner Akçam, *Young Turks Crime Against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire* (Princeton University Press, 2013);Nazan Maksudyan, *Orphans and Destitute Children in the Late Ottoman Empire* (Syracuse University Press, 2014); Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History* (I.B. Tauris, 2011); Taner Akçam ve Ümit Kurt, *Kanunların Ruhu: Emval-i Metruke Kanunlarında Soykırımın İzini Sürmek* (İletişim Yayınları, 2012); *The Extermination of Armenians in the Diarbekir Region* (Bilgi University Publishing, 2014).

3 Bundan sonra Cemil Könne olarak geçecektir. Könne'ye ilişkin daha tafsilatlı bilgi, belge ve kaynaklara ulaşmak için Halep'e gitmek gerekiyordu. Zira I. Cihan Harbi sonrası kendisi 1967'de vefat edene kadar hayatını Halep'te sürdürdü, Cemil Könne Halep'teki Ermeni cemaatiyle yakın ilişkileri olanve onlar tarafından sevilen, sayılan bir şahsiyetti. Bu bağlamda Halep'te kendisiyle ilgili yapılacak bir araştırma banaoldukçafaydalıbilgiler sağlayabilirdi. Ancak Suriye'deki iç savaş ve Halep'in tam anlamıyla yıkıma uğraması gibi nedenlerle Halep'e gitmek ne yazık ki mümkün olamadı. Cemil Könne'nin biyografisine ilişkin yukarıdaki bilgilerin tamamı için bkz. http://www.lokmanafrin.com/shahsia%20sakafiej.htm ve http://www.esyria.sy/ealeppo/index.php?p=stories&category=characters&file name=20080724233002# Yine Cemil Könne Bahri ile ilgili biyografikbirkaç notkuiçin ilişkin bkz. , Keghart, Suriahay Darekirk IKeghart, *Suriye Ermenileri*,*Yıllığı*, cilt. 6, Halep 2000, s. 47-49. Elimizde söz konusu linkleri açtığımızda karşımıza çıkan Suriye ve özellikle de Halep'te meskun olan ve şehrin tarihi açısından önemli tarihsel şahsiyetler olarak tasvir edilen kişiler arasında Cemil Könne Bahri'nin de bulunmamıştır. Dolayısıyla Cemil Könne'nin özelde Halep genelde Suriye toplumunun tarihsel hafızasında önemli bir yeri olduğu aşikârdır.

4 A.g.e., Keghart, Suriahay Darekirk IKeghart, *Suriye Ermenileri*,*Yıllığı*, cilt. 6, Halep, 2000, s. 47.

5 A.g.e., s. 49.

6 bkz. http://www.lokmanafrin.com/shahsia%20sakafiej.htm ve http://www.esyria.sy/ealeppo/index.php?p=stories&category=characters&filename=20080723233002#

7 Keghart, Suriahay Darekirk IKeghart, *Suriye Ermenileri Yıllığı*, s. 49.

8 A.g.e., s. 49. Ermenistan'daki arşivlerde araştırma yaptığım dönemde tanıştığım, Suriye'deki iç savaş sonucu Halep'in yerle bir olmasıyla birlikte Ermenistan'a taşınan tarihçi Mihran Minasyan ile yaptığım görüşmede kendisi bana Cemil Könne Bahri'nin yukarıda bahsi geçen kitaplarının birinin appendix bölümünde Birecik'teki görevi esnasında kurtardığı Antep Ermenilerinin isimleri ve soy isimlerini yazmak suretiyle Könne adına yazdıkları teşekkür mektubunun yer aldığını belirtmişti. İlaveten, söz konusu kitabın Halep'teki bir kütüphanede yer aldığını ifade etmişti. Fakat bütün çabalarıma rağmen bu kitaba ulaşmayı başaramadım. Cemil Könne ile ilgili bütün bildiklerini benimle paylaşan Mihran Minasyan'a teşekkürü bir borç bilirim.

9 1200 nüfustan ibaret Birecik Ermenilerinin şahtorlar (nehir kayığı) inşa ettirilerek nehir yoluyla Zor cihetine sevki hususunda Birecik Kaymakamlığı'na bildirilen yazı hakkında bkz. DH.EUM.2ŞB.68/101, 1333 Z 25 [04/II/1915].

10 Bu dönemde Birecik Ermenilerinin kendileri kafileler halinde Aralık ayının başından itibaren Rakka'ya gönderilmişlerdir Bkz. DH.ŞFR 500/16, 1331 Ts 20 [03/12/1915]

11 Keghart, Suriahay Darekirk IKeghart, Suriye Ermenileri Yıllığı. s. 49.

12 Hagop Muradyan ile ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde yalnızca bir belge bulunmaktadır. Söz konusu belge Halep'e nakli için Dersaadet Amerikan Sefareti'nce izin istenen Birecik'teSakin HagopMuradan hakkında yapılan araştırmanınHalep'tesürdüğü aynı yerde aynı istikametli şahıs olduğuanlaşıldığından bunlardan hangisinin kastedildiğinin iyice tahkik edilmesi hususuyla ilgilidir. Bkz. DH. EUM. 2ŞB. 74/48, 1335 R 14, (07/02/1917). Bu belgeden Antepli Hagop Muradyan'ın en azından Şubat 1917 tarihine kadar Birecik'te bulunduğu anlaşılmaktadır.

13 Mihran Minassian, "HAGOP F. MURADYAN," *Les Arméniens De Cilicie: Habitat, mémoire et identité*, Raymond Kévorkian, Mihran Minassian, Lévon Nordiguian, Michel Paboudjian, Vahé Tachjian (eds.), (Presses de l'Université Saint-Joseph, Ekim 2012) içinde, s. 152

14 Mihran Minnassian, "HAGOP F. MURADYAN," s. 152

15 Hayganuşyan 1878'de Antep'te misyonerlerin ve Ermeni cemaatinin önde gelenlerinin firmeni ailelerinin desteğiyle kızlarıçin kurulmuş ilk okuldur. Hayganuşyan, 1915'te kapanmıştır. Bkz. Sarafian, *A Heritage History of Aintab*, s. 87-91.

16 Antep'te Ermenilerin sokak sürgünü için bkz. Nubar Bibliotek IBNuI/Fonds A. Ardonian, P. I.1/1, file 4, Telegram from the German consul in Aleppo, Walter Rössler, to the embassy in Constantinople, 30 July 1915, Legation (sd.), Archives du genocide de s Armeniens, op. cit., doc. 125, s. 119-20; Kevork Avedis Sarafian, *A Heritage History of Aintab, A concise history of the cultural, religious, educational, political industrial and commercial life of the Armenians of Aintab*,(Antioch the Armenians of Aintab, 1997) ile Sima Khatchadourian, Ehrmni, *An Armenian Love Story* (Princeton 2001); Yves Ternon, *The Armenians: History of a Genocide* (Ani Arbat 1991, Caravan Books); 1977; Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History*, (London, New York: I.B. Tauris, 2011): 606

17 Keghart, Suriahay Darekirk IKeghart, *Suriye Ermenileri Yıllığı*, s. 47.

18 Mamlouel, Dikranuhi ile Cemil Könne'nin tıp eğitimi, cesur tavırları evlenmelerine dair bu bilgiyi nasıl bulduğum

19 Keghart, Suriahay Darekirk IKeghart, *Suriye Ermenileri Yıllığı*, s. 49.

20 Der, Ermenicede 'Baba' anlamına gelen ve genellikle Ermeni kilisesine mensup din adamlarının ve papazların adının isimlerin başına gelen bir unvandır.

21 Keghart, Suriahay Darekirk IKeghart, *Suriye Ermenileri Yıllığı*, s. 49.

1914-2014: TÜRKİYE'DE KADINLARIN ÜNİVERSİTEDE 100. YILI

ÖNEMLİ BİR YILDÖNÜMÜNÜN BUGÜN DÜŞÜNDÜRDÜKLERİ

MERAL AKKENT

2014 yılında Türkiye'de kadınların üniversitede 100. yılını "Kadınların Üniversitede 100 Yılı-İnas Darülfünunu/Kadın Üniversitesi 1914-1919" başlıklı sergiyle kutluyoruz. Üniversite kurumu, öğrenci ve akademisyen olarak bugün biz kadınlar için içinde bulunmayı son derece doğal gördüğümüz bir alan; çünkü kadınlar üniversitede varlar, ancak kadınların akademik hiyerarşinin neresinde oldukları daha önemli bir konu.

Nuriye Ulviye (1893 Gönen-1964 Kırıkhan). Nuriye Ulviye, şahsi servetini kullanarak *Kadınlar Dünyası* dergisini yayımladı.

Ülkemizde devlet üniversitelerinde kadın profesör oranı dörtte bir. 2010 yılında İstanbul'da kurulan Türk-Alman Üniversitesi neredeyse erkek akademisyenler kulübü görünümünde. Vakıf üniversitelerindeki kadın profesör oranı ise dörtte birin biraz üzerinde. Üniversitede toplumsal cinsiyet eşitliğine ne kadar yaklaşıldığının, kadınların akademinin hangi alanlarında var ya da yok olduğunun sorgulanması gerekir. Yükseköğrenim kurumlarında verilen eğitimin kalitesi ve akademide toplumsal cinsiyet eşitliğinin gerçekleştirilmesi birbiriyle ilişkili konular. Toplumsal cinsiyet eşitliğinin yüksek eğitimde kurumsallaşması, Türkiye'de kadınların üniversiteye giriş hakkını elde etmesinin 100. yılı kutlamaları çerçevesinde 6-8 Kasım 2014 tarihlerinde İstanbul Kadın Müzesi[1] ve Sabancı Üniversitesi Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Çalışmaları Forumu'nun ortak düzenlediği "Akademide Toplumsal Cinsiyet Eşitliği-Uluslararası İyi Örnekler Sempozyumu"nun[2] sonuç bildirgesinde de vurgulanmıştı.

SINIRLARI GENİŞLETME

Şimdi bizler akademide toplumsal cinsiyet eşitliğini tartışıyoruz, ancak acaba yüksek eğitim konusu büyük büyük annelerimiz için ne anlama geliyordu? Kadınlar üniversiteye ilk adımlarını nasıl attılar?

Prof. Dr. Ioanna Kuçuradi "Dürüstlük, bir eylemde istenen ile gerçekleştirilenin aynılığıdır" der. Kadınlara üniversite yolunu düzleyen, "istediği" ve "gerçekleştirdiği" aynı olan dürüst büyük annelerimiz var mıydı? Varsa, bu kadınlar kimlerdi? Acaba bu kadınlar İnas Darülfununu sekreteri Zehra Celasin'in "inkılapçı ve ateşli ruhlarıyla kaplarına sığmayan ileri görüşlü kızlar" diye anlattığı kadınlar mıydı?

Dünyanın diğer ülkelerine bakarsak, kadınların üniversiteli olma sürecine "dinleyici" olarak başladıklarını görürüz. Üniversiteler kayıtlı öğrenci olma taleplerine karşı koyduğunda kadınlar üniversiteye önce bu yolla girebilme şansını kullandılar. Bu kısıtlayıcı kuralı, üniversitede kayıtlı talebe olabilmek için genişletmeyi başardılar. 1864'te Zürih Üniversitesi'nde, 1878'de Viyana Üniversitesi'nde ve 7 Şubat 1914'te Darülfünun'da ilk kez kadınlar için konferanslar düzenlendi.

Kadınlara önce üniversitenin sadece belli bölümlerinde okuma hakkı verildi, ancak onlar bu şansı diğer bölümlerde de okuyabilmek için genişletmesini bildiler. Bazı ülkelerde ise önce kadınlar için açılmış özel bir üniversitede yüksek eğitim görme hakkını elde etmeyi başardılar. 1849 yılında Londra'da faaliyete geçen "Bedford College for Women", 1897'de Rusya'da kadınlar için açılmış olan tıp fakültesi ve gene aynı yıllarda Finlandiya'da kadınlar tarafından kadınlar için kurulmuş özel üniversiteler ve 1914 yılında İstanbul'da açılan İnas Darülfununu bu stratejinin örnekleriydi. Kadın üniversiteleri, birçok ülkede kadınların karma eğitime geçiş taleplerini dile getirmelerinden sonra veya Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu

gibi ekonomik sorunlar gerekçe gösterilerek kapatıldı.

Karma eğitim şansını kadınlar ilk kez, ABD'de 1833'te Ohio Eyaleti'ndeki Oberlin College'da, Avrupa'da ise Fransa'da 1863 yılından itibaren Paris, Bordeaux, Toulouse, Lyon ve Marsilya üniversitelerinde din bilimleri hariç tüm bölümler için elde ettiler. İsviçre'de Bern Üniversitesi'nde 1867'de sadece tıp fakültesinde, 1878'de Londra Üniversitesi'nde tüm fakültelerde, Almanya'da Baden Eyaleti'nde 1900 yılında, Rusya'da 1901'de üniversitenin tüm bölümlerinde ve 1919'da Osmanlı İmparatorluğu'nda tıp fakültesi hariç diğer bölümler için karma eğitim kararı alındı. Bu kararın uygulanmasında kadın öğrenciler ısrarlı bir mücadele yürüttüler.

KADIN POLİTİKASI YAPMA VE KADIN POLİTİKASINI ŞEKİLLENDİRME

İoanna Kuçuradi'nin tanımladığı "dürüstlük" kavramına, yani istenen ve gerçekleştirilenin uyum içinde olmasına *Kadınlar Dünyası* önemli bir örnek oluşturur. Kadınlara yüksek eğitim yolunun açılması sürecinin başını çeken derginin, kadın politikasının şekillenmesinde önemli bir işlevi vardı. Bu nedenle 1914 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda açılmış olan İnas Darülfünunu ile Nuriye Ulviye isminin yakın ilişkisi vardır.

Nuriye Ulviye, şahsi servetini kullanarak, bir grup kadın hakları aktivistiyle birlikte 4 Nisan 1913-21 Mayıs 1921 tarihleri arasında *Kadınlar Dünyası*'nı çıkardı.[4] *Kadınlar Dünyası* Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk feminist kadın dergisiydi. Derginin kurucusu ve sahibi Nuriye Ulviye, 5. sayıda *Kadınlar Dünyası*'nı neden çıkardığını şöyle açıklıyor: "İlerlemek ve yükselmek için hem pratik cesaretin hem de ruhsal cesaretin, başka bir deyişle çağdaş kişiliğin önemi konusundaki düşüncelerim artık iyice olgunlaşmıştı. İçinde yaşadığımız uyarış devrinin ve kurulan toplumun temelini oluşturan sosyal bilimlerin ışığında, (kadınların ilerlemesi için) gerekli olan (adımları) cesaretle gerçekleştirecek bir gazete çıkarmaya giriştim."[5]

Kadınlar Dünyası, derginin politik içeriğini yansıtan adı, kadınlardan oluşan yazı kadrosu, sadece kadınların yazılarına yer verme prensibi, ayrım yapmaksızın Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan tüm kadınlara hitap etme amacı, eğitimi hangi düzeyde olursa olsun bütün kadınlara açık oluşu, feminizmin tanımını yapmak gayreti, kadınlar için yükseköğrenim kapılarının açılması ve kadınların kamu kuruluşlarında da çalışabilmeleri gibi konulardaki talepleri sadece dile getirmek değil aynı zamanda bu talepler gerçekleşinceye kadar ısrarlı lobi çalışmalarını sürdürme kararlılığı ve Osmanlı İmparatorluğu sınırları dışında da kadın hareketindeki aktivistlerle ilişkiler kurabilme yeteneği ile en modern anlamda kadın politikası yapan bir dergiydi.

Nuriye Ulviye'nin ve onunla birlikte *Kadınlar Dünyası*'nı çıkaran kadınların gerçekleştirmek istedikleri "kadınların ilerlemesi için gerekli olan adımları cesaretle atmak"tı. Kurumsallaşmanın stratejik önemini bildikleri için 28 Mayıs 1913'te Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti'ni kurdular. Dergi ve dernek bünyesinde örgütlenen kadınlar, eğitim ve çalışma gibi alanlarda hak elde etme politikaları geliştirdi; kadınlararası somut dayanışma projeleri gerçekleştirdiler, kadınlar için işyerleri kurdular, işkadınları arasında deneyim aktarımı yaptılar, günümüzdeki modern anlamıyla koçluk hizmeti verdiler.

Dergi, ilk başarısının sevincini 5 Aralık 1913'te okurlarıyla paylaştı: Müslüman kadınlar artık kamu dairesinde de memur olabiliyordu. Telefon İdaresi'nde işe alınan ilk yedi kadının fotoğrafı 17 Nisan 1914'te derginin 138. sayısında yayımlandı.

Okur mektupları, izlenecek kadın politikalarının içeriğini de belirliyor ve katılımcı bir siyasal kültür oluşmasına fırsat tanıyordu. Ka-

Kadınlar Dünyası 117. 194, 26 Mart 1921. Fotoğraf: Mademoiselle Elize Ayandalopulu Kadıköy Şurkı ve Musiki Cemiyeti kemani ve ud.

dınlar Dünyası'nda, kadının en doğal hakkı olarak tanımladıkları yükseköğrenim hakkının kadınlara da tanınması için her kesimden kadının katıldığı bir kampanya başlatıldı. *Kadınlar Dünyası* imzasını kullanan Nuriye Ulviye 115. sayıda "Bekleyecek zamanımız yoktur. Darülfünun'u istemek bizim insanlık hakkımızdır. Bilmiyorum bunu istemekte ne fevkaladelik görülüyor? Asıl fevkaladelik hakkımızın verilmemesindedir" diyordu.[6]

Osmanlı İmparatorluğu sınırları dışında yüksek eğitim yapma fırsatını bulmuş Osmanlı tebaasındaki tüm kadınların öykülerinin, *Kadınlar Dünyası*'nda dile getirilen yüksek eğitim taleplerini ne kadar etkilediği konusunda, kadın tarihindeki ilişkiler ağını anlamamızın hayati önemine rağmen, elimizde henüz veriler yok.

Halbuki Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal ve kültürel yaşamında anlamlı izler bırakan birçok ismin olduğunu biliyoruz. Sorbonne Üniversitesi'nde 1895'te edebiyat ve felsefe eğitimi alan Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk Ermeni kadın yazarı Zabel Yesayan (1878

1943), 1903'te Illinois Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde eğitim alan Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk kadın hekimi Zaruhi Serope Kavalcıyan (1877-1969), 1907'de Londra Üniversitesi'nin kadın bölümü Bedford College'da pedagoji eğitimi alan Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk Rum kadın öğretmeni Huriye Öniz Baha (1887-1950), 1910'larda Erivan Mukbile Reşad (doğum tarihi bilgisine ulaşılamadı-1925) bu isimlerden sadece birkaçı.

Kadınlar Dünyası'nın diğer ülkelerdeki kadın hareketindeki aktivistlerle iletişimleri, yazarların hangi ülkelerde kadın öğrencilerin üniversitede okuyabildiği konusunda bilgi sahibi olmalarını ve bunu yazılarında örnek

Nuriye Ulviye: "Bekleyecek zamanımız yoktur. Darülfünun'u istemek bizim insanlık hakkımızdır. Bilmiyorum bunu istemekte ne fevkaladelik görülüyor? Asıl fevkaladelik hakkımızın verilmemesindedir."

Üniversitesi'nde Rus filolojisi eğitimi alan Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk Kürt kadın dilbilimcisi Nura Polatova (1800'lerin sonu-1978), gene 1910'larda Slade School of Fine Art'ta (Londra) güzel sanatlar eğitimi alan Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk profesyonel Ermeni kadın ressamı Zabelle C. Boyacıyan (1873-1957), 1915'te Ecole de Médecine'de (Cenevre) tıp eğitimi alan Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk Müslüman kadın hekimi Saada Emin Kaatçılar (1888-1982) ve 1916'da École des beaux-arts'ta (Cenevre) heykel eğitimi alan Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk Müslüman kadın heykeltıraşı olarak kullanabilmelerini sağlıyordu:

"İstediğimiz, hakkımız şudur: Biz kadınlara da Darülfünun'un kadın bölümleri açılmalıdır. Bu hakkımızın gasp edilmesinden dolayı millette, hükümette vicdanı titreyen, gelecek nesillerin lanetlerinden korkan bir fert yok mu? Rusya'da Müslüman kızları, kadınları darülfünunların bütün şubelerine girmişler, büyük muvaffakiyetler gösteriyorlar. Fark nedir? Onlar da Müslüman, biz de Müslüman. Onlar da insan, biz de. Yoksa eksiğimiz Osmanlı olmak mı? Hayır, Osmanlı olmamız değil. Sevgili hükümetimiz bu noktaları görmeyen, düşünmeyenlerin elinde... Evet istiyoruz. Söylememiz ve istememiz kesinlikle engellenemez. Çünkü hakkımızdır, insanlık hakkımızdır."[7]

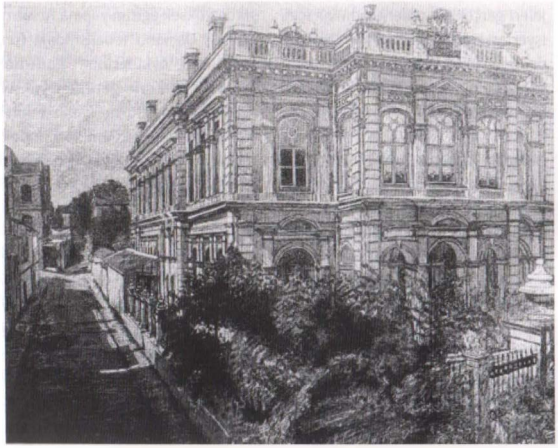
"Rusya'da İslam kızlarının üniversitenin her şubesine girerek başarı sağladıklarını görüp duramayız. Durmak haramdır. Türk kadınları da hürdür. Hür olmak, haklarını geri almak istiyor. İşte bunun için her ilmi konuda bilgi sahibi olmak gereklidir."[8]

İNAS DARÜLFÜNUNU-KADIN ÜNİVERSİTESİ 1914-1919

Dergide "Biz de maarif vergisi veriyoruz" diye yazan kadınlar, yüksek eğitim taleplerini entelektüel ve siyasi otoritelerine ilettiler. Devletin eğitim siyasetine yön verme stratejisini izlediler. Kadınların bizzat yürüttüğü etkili lobi çalışmaları sonunda 7 Şubat 1914'te Darülfünun tarihinde ilk kez kadınlar için konferanslar düzenlenmesi sağlandı. Bu konferanslar Türkiye'de kadınların yükseköğrenime katılmaları sürecinin başlangıcı oldu.

Kadınlar için konferansların başlamasından yedi ay sonra ise, 12 Eylül 1914'te bugün yerinde Fen ve Edebiyat fakülteleri bulunan Zeynep Hanım Konağı'nda kadınlar için Edebiyat, Tabii Bilimler ve Matematik bölümlerinden oluşan İnas Darülfünunu, yani kadın üniversitesi açıldı. İnas Darülfünunu'na kayıt olan kadın öğrencilerin toplumsal arka planını *Büyük Mecmua*'da bu konuda yürütülmüş olan bir anketin sonuçlarını inceleyen Müfide Ferid'in 24 Nisan 1919'da yayımlanan 6. sayıdaki "Kadınlığa Dair-Dârülfünûnunda Kadın, Anket" başlıklı yazısından öğreniyoruz:

"Darülfünun'a devam eden hanımlar iki tür aileden gelmektedir. Birisi, zengin ve çalışmaya ihtiyacı olmayan, yalnız yüksek tahsilde bulunmak amacıyla Darülfünun'a gidenler, ikincisi ileride hayatını kazanabilecek bir meslek edinmek amacıyla Darülfünun'a girenler. Özellikle bu ikinci grup çoğunluğu oluşturuyor."[9]

İnas Darülfünunu 1916-1917 ders yılında eski Hukuk Mektebi (Mekteb-i Hukuk-i Şahane) binasında hizmet verdi. Bu bina sadece kadın öğrencilere aitti. 1918-1919 ders yılında ise, yeniden Zeynep Hanım Konağı'na geri dönüldü.

"Hayatını kazanabilecek bir meslek edinmek amacıyla" üniversiteye gitmek isteyen kadınlar için, toplumsal cinsiyet eşitliğini gerçekleştirmek de meslek sahibi olmak kadar önemlidir. Mükerrem Belkıs, Kadınlar Dünyası'nın 12 Temmuz 1913'te yayımlanan 87. sayısında bu hedefi şöyle dile getiriyordu:

"Özellikle en yüksek mekteplerimizde ekseri muallimlerimiz erkektir. Niçin? Onların yerlerini niçin kadınlar işgal etmesin? Bunlar bizim gerçek haklarımızdır."[10]

Osmanlı İmparatorluğu I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıktı. Hükümet, savaş sonrasının getirdiği ekonomik kriz nedeniyle 1 Nisan 1919'da kadın üniversitesinin müdür ve öğretim elemanlarının maaşını kesti. Maarif Nazırı Ali Kemal, Darülfünun müdürü Ahmet Naim'e İnas Darülfünunu'nun kapatıldığını ve kadın öğrencilerin artık erkek öğrencilerle birlikte eğitim göreceğini bildirdi. Darülfünun müdürü, kadın ve erkek öğrencilerin birlikte eğitimine karşı çıktı. Çözüm olarak da aynı binada fakat kadın ve erkek öğrenciler için sabah ve öğleden sonra olmak üzere iki ayrı program hazırladı.

Kadın öğrenciler, coğrafya bölümünde okuyan Şükufe Nihal başkanlığında Maarif Nazırı Ali Kemal'i ziyaret etti ve karma eğitim taleplerini ısrarla dile getirdi. Daha sonra, erkek öğrencilere verilen kalitede eğitim hakkı talebiyle, kadın öğrenciler kadınlara mahsus sınıflara girmeyi reddetti ve erkek öğrencilerin sınıflarına girdiler. 1921-1922 öğretim yılında üniversitede resmen karma eğitime geçildi.

KADINLARIN ŞEKİLLENDİRDİĞİ BİR SÜRECİN SERGİSİ

İstanbul Kadın Müzesi'nin bu önemli yıldönümünü kutlamak için hazırladığı "Kadınların Üniversitede 100 Yılı-İnas Darülfünunu / Kadın Üniversitesi 1914-1919" başlıklı sergide,[11] kadınların üniversiteye başlamalarının öyküsü, *Kadınlar Dünyası*'nın oynadığı rol, dile getirilen yüksek eğitim talepleri, kadınların yüksek eğitim hakkını elde etmek için denediği yöntemler, yüksek eğitime giden yolda kadınların müttefikleri ve kadın üniversitesi deneyimi gibi konulara yer verildi. Kadınların şekillendirdiği bir tarih süreci, kadınların sözleriyle sunuldu.

Kadınların üniversiteye girmesinin üzerinden 100 yıl, karma eğitime geçişin üzerinden 93 yıl geçti. Mükerrem Belkıs 1913 yılında "Özellikle en yüksek mekteplerimizde ekseri muallimlerimiz erkektir. Niçin?" sorusunu sormuştu. 100 sene sonra artık "Niçin?" sorusunu sormuyoruz. Şimdi, üniversitede toplumsal cinsiyet eşitliği kuralını tesis etmek için neler yapılabileceği konusunda çalışıyoruz.

Geçmişi hatırlamak özellikle kadın bağlamında çok zor. Belgesi saklanmayan geçmiş unutulur, değiştirilir, reddedilir. Geçmişi unutmamak özellikle kadın bağlamında çok önemlidir. Kadın müzeleri kadın tarihini belgelemek, görünür kılmak, paylaşmak, var olan müzelere alternatif olmak ve onları cins duyarlı tarih okuyuşu için değişime zorlamak amacıyla kurulur. Nesiller, cinsiyetler ve kültürler arası diyalog projesi olan İstanbul Kadın Müzesi'nin de kuruluş amacı bu doğrultudadır.[12] Kadınların üniversitede 100 yılı gibi jübile teşkil eden önemli bir başlangıcı hatırlamak, bu nedenle İstanbul Kadın Müzesi'nin görevidir.[13]

MERAL AKKENT
İSTANBUL KADIN MÜZESİ KÜRATÖRÜ

DİPNOTLAR

1 Türkiye'nin ilk, dünyanın üçüncü kent kadın müzesi ve dünya kadın müzeleri topluluğunun 75. üyesi olan İstanbul Kadın Müzesi, 25 Eylül 2012 tarihinde sanal ortamda açıldı. Müze, kentin kültür ve sanat yaşamını zenginleştirmiş yol açıcı kadınlarla buluşturur. Nesiller, cinsler ve kültürlerarası bir diyalog platformudur. Kadın tarihinde kutlama geleneğini oluşturan etkinlik konseptlidir. Hazırlık süreci dahil sanal müze olarakaçıldıktan sonra da gönüllü çalışanlarının profesyonel anlayışla yürüttüğü İstanbul Kadın Müzesi, sitesinde Türkçe, İngilizce, Almanca ve İtalyanca hizmet vermektedir. Ziyaretçilerle iletişimini, müzenin sosyal medya hesaplarında her gün sürekli sanal sergideki biyografiler bağlamında geliştirilmiş "Mini Müze Pedagojisi" programıyla Türkçe, İngilizce, Almanca dillerinde sağlar. Kadın Kültür Mirası etkinlik konsepti kapsamında uluslararası buluşmalar organize eder. www.istanbulkadinmuzesi.org, https://www.facebook.com/IstanbulKadinMuzesi, https://twitter.com/kadinmuzesi

2 Bu yazının içeriğini konu edinen ve kadınların şekillendirdiği bir tarih süreci sunan "Kadınların Üniversitede 100 Yılı-İnas Darülfünunu / Kadın Üniversitesi 1914-1919" sergisi, İstanbul Kadın Müzesi'nin "Kadın Kültür Mirası" etkinlikleri konsepti bağlamında tasarlandı. Kadın Kültür Mirası Etkinlikleri, İstanbul Kadın Müzesi'nin sürekli sergisinde tanıtılan "ilk"lerin kültür mirasını tarumar ve bu kültür mirasının günümüzde işlediği anlamı inceler. Kültürel mirasın günümüzdeki anlamı, uluslararası buluşmalardadisiplinlerarasıbakış açısıyla incelenir. Bu çerçevede İstanbul Kadın Müzesi ve Sabancı Üniversitesi Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Çalışmaları Forumu işbirliğiyle, Türkiye'de kadınların üniversiteye girme hakkını elde etmelerinin 100. yılında, "Kadınların Üniversitede 100 Yılı-İnas Darülfünunu / Kadın Üniversitesi 1914-1919" sergisiyle birlikte üniversitelerde toplumsal cinsiyet eşitliğinisağlamakiçin geliştirilen politikaları, programları ve iyi uygulama örneklerini uluslararası bir platformda tartışmak üzere 6-8 Kasım 2014 tarihlerinde, Karaköy Minerva Palas'ta, "Akademide Toplumsal Cinsiyet Eşitliği-Uluslararası İyi Örnekler Sempozyumu" düzenlendi.

Sempozyum programı: http://mysu.sabanciuniv.edu/events/sites/mysu.sabanciuniv.edu/events/files/units/FASS%20Editor/sempozyumprogram.pdf

3 Nuriye Ulviye'nin İstanbul Kadın Müzesi'nin sürekli sergisinde yer alan tanıtım sayfası için bkz. http://www.istanbulkadinmuzesi.org/nuriye-ulviye-mevlan-civelek/

4 Kadınlar Dünyası dergisi hakkında ilk kapsamlı çalışma, Prof. Dr. Serpil Çakır'ın araştırmasıdır: Serpil Çakır, Der.). *Osmanlı Kadın Hareketi*. İstanbul: Metis Yayınevi, 4. Baskı.

5 Ulviye Mevlan, *Kadınlar Dünyası* imzası ile. "Terakkiye Doğru", *Kadınlar Dünyası*, 8 Nisan 1329 (1913), no. 5, s. 2-3. Aktaran Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, İstanbul, 2011, 3. Baskı, s. 146. (Günümüz Türkçesine aktaran Meral Akkent)

6 "Kadınlar Dünyası" imzasıyla (Nuriye Ulviye), "Kadınların Tahsil-i Âliye İhtiyacı", *Kadınlar Dünyası*, 29 Ekim 1913, nr. 115, s. 2.

7 Mükerrem Belkıs, "Millete ve Hükümete Bir Hitabe: Hak İsteriz", *Kadınlar Dünyası*, 11 Temmuz 1913, nr. 86, s.1.

8 Mükerrem Belkıs, "Nahide Asaf Süleyman Hanımefendi'ye", *Kadınlar Dünyası*, 12 Temmuz 1913, nr. 87, s. 4.

9 Müfide Ferid, "Kadınlığa Dair-Darülfünununda Kadın, Anket", *Büyük Mecmua*, nr. 6, 24 Nisan 1919, s. 90

10 Mükerrem Belkıs, "Nahide Asaf Süleyman Hanımefendi'ye", *Kadınlar Dünyası*, 12 Temmuz 1913, nr. 87, s. 4.

11 "Kadınların Üniversitede 100 Yılı-İnas Darülfünunu / Kadın Üniversitesi 1914-1919" sergisi 7 Kasım-21 Aralık 2014 tarihleri arasında Yunanistan Başkonsolosluğu sergi salonu Stamatoglio Megaro'da açık kaldı.

12 İstanbul Kadın Kültür Vakfı, İstanbul Kadın Müzesi'ni gerçekleştirmek amacıyla 8 Mart 2011 tarihinde kuruldu.

13 İstanbul Kadın Müzesi, Türkiye'de kadınların üniversiteye giriş hakkını elde etmelerinin 100. yılında isteyen tüm üniversitelere "Kadınların Üniversitede 100 Yılı-İnas Darülfünunu / Kadın Üniversitesi 1914-1919" sergisini armağan ediyor. Üniversitede kalıcı sergi olarak sunulabilecek Türkçe / İngilizce sergi panoları, baskıya hazır pdf belge olarak gönderilecektir. istanbulkadinmuzesi.info@gmail.com

AVRUPA RESMİNDE İŞLER: TERZİLER

Rönesans sonrasında Avrupa'da hem sosyal hem de ekonomik yapı önemli bir değişim göstermeye başlamıştır. Üretim faaliyetleri çeşitlenmiş, ticaret bir önceki döneme göre hayli önemli olmaya başlamış ve bu faaliyet Avrupa kıtası için "dışarısı" ve özellikle de Doğu ve sömürgelerle ilişkilerinin odağı olmuştur. Daha da önemlisi kentli bir yaşam tarzı giderek yayılmıştır. Yeni meşguliyetler, gündelik hayatın her anının ayrı ayrı değerli ve çekici kabul edilişi, bu anların görsel dile tercümesini de beraberinde getirmiştir.

Pietro Longhi,
***Terzi*, 1741.**

Tuval üzerine yağlıboya,
60 x 49 cm. Gallerie
dell'Accademia, Venedik

Bu sayfalardaki yazı dizisinde daha önce de birkaç kez sözü edilen günlük hayata dair anların betimlenmesinde işler, iş sahipleri, iş ortamları ayrı bir yer tutar. Betimlemelerde sık sık karşılaşılan meslekler ve bu meslek adamlarını işbaşında gösteren resimler aynı zamanda bu grupların reklam aracı olarak da kullanılmıştır. Bu popülaritenin elbette en önemli nedenlerinden biri de bu konulara olan taleptir; yani alıcısı fazladır bu resimlerin. Bu değişen koşulların toplumsal yapıda en iyi gözlenebildiği coğrafya, Kuzey Avrupa'dır ama özellikle Fransa ve İtalya'da da günlük hayatın değişik anları daha çok üst sınıfların hayatlarının temsili biçiminde karşımıza çıkar. Sıklıkla betimlenen işkollarından biri de terziliktir. Bu meslek grubu çoğu zaman tekstil ticaretinin de içinde yer alan, görece saygın bir gruptur. Kentli yaşam içinde giyim kuşama verilen önemin artmış olması da bu mesleğe karşı uyanan ilginin nedenlerinden biri olmalıdır.

Bilindiği gibi, hemen her toplumda toplumsal katmanlar için belirlenen giyim kuşam kuralları vardır. Kimin ne tür ceket giyeceği, ceketinde düğme olup olmayacağı, hangi tür yakalığı kimlerin takabileceği, kimin ne renk giysi giyeceği gibi kurallara sıkı sıkıya riayet edilirdi. Bununla birlikte özellikle giyim kuşamda (bir diğer alan da ev dekorasyonu ve mobilyalardı) mo-

danın asıl yeşerdiği yer saraylardı. Burada moda olan kumaş, desen, model, (şapka ve ayakkabılar da dahil olmak üzere) diğer sınıflara daha ucuza mal olan taklitler şeklinde yayılırdı.

Pietro Longhi (1702-1785) Venedik'te sosyal hayata dair yaptığı betimlemeleriyle tanınır. Özellikle Venedik aristokrasisinin günlük hayatını belgeleyen çok sayıda çizim, gravür ve yağlıboya tablo yapmıştır. Büyük tarihi konulara ve dini resimlere pek hevesi ve yeteneği olmayan bu sanatçı belki de kuyumcu ve ressam olan babasının da etkisiyle daha küçük boyutlu ama açık seçik kompozisyonlarla canlı renkler kullanıp adeta taş bebek gibi figürler boyamıştır. Resimleri için önceden dikkatlice gözlem yaptığı, figürlerinin jestlerini yakalamaya çalıştığı, sahnelerin detaylı taslaklarını o günlerde özellikle Venedik'te çok kullanılan bir teknikle, renkli kâğıtlar üzerine beyaz tebeşirle ışıklandırılan karakalem ya da siyah tebeşirle çizdiği bilinir. Çizim konusundaki yeteneği daha sonra bir çizim ve gravür akademisi kurmasına da neden olmuştur. Venedik'ten hemen hemen hiç ayrılmayan sanatçı bu nedenle de yerel patronlarla ve özellikle de Venedik'in soylu aileleri için çalışmıştır. Daha çok Hollandalı ressamlar arasında yaygın olan, bir kompozisyonun birden fazla versiyonunu boyama alışkanlığı Longhi için pek cazip görülmemiş olsa gerek ki hemen hemen bilinen hiçbir benzer kompozisyon üretimi yoktur.

Venedik'in seçilmiş yöneticilerinden Contarini ailesinin koleksiyonuna kayıtlı olan Longhi'nin "Terzi" adlı resminde de tipik özellikler olarak gayet rafine bir renk uyumu, sade ve son derece kibar jestlerin olduğu bir düzenleme görülür. Pahalı bir kumaşı, şaşkınlığını ve hayranlığını sakince belli eden müşterisine gösteren kibar terzi kompozisyonun merkezinde bulunur. Ne arkadaki hizmetli kadın, ı ne de sağda, küçük köpeğe halka biçimli bir kurabiye (İtalyanlara özgü, *ciambella* denen, Venedik'te *buzzola* adıyla bilinen bir hamur işi) veren kız çocuğu ortamın sakinliğini bozacak bir jest yapar. Odanın görünen bölümüne hâkim olan sadelik, geri kalanı hakkında da bir fikir verir. Şömine üzerinde, rokoko tarzı ahşap çerçeveli ayna ve sağda üzerinde seramik bir sürahi bulunan kadife örtülü, bir kısmı görünen masa odanın az sayıdaki mobilyalarından bazılarıdır. Duvarda asılı, son derece sade bir çerçeve içinde görünen portre ise muhtemelen aile büyüklerinden birine ya da evin beyine aittir. Sahnedeki iki yetişkin kadın ve küçük kız çocuğu stil olarak 18. yüzyıl rokoko tarzı giyimleriyle birbirine benzer. Arka plandaki hizmetlinin giysisi, kollarındaki kırmalar gibi bazı ayrıntılar açısından evin hanımınınkine benzese de muhtemelen daha ucuz bir kumaştan dikilmiştir. Terzinin elinde tuttuğu ve müşterisinin beğenisine sunduğu kumaşın (aslında bunun halihazırda dikilmiş bir üstlük olduğunu sanmak da mümkündür) desenleri ise özellikle 17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa'da yaygın olan ve çok beğenilen Çin desenleriyle süslü gibi görünmektedir.[1] Bu desenler Çin'den ya da İran'dan gelen dokumalar üzerinden kopya edilirdi; her ne kadar çok net bir şekilde ayırt edilemeseler de, çiçekleri, vazoları ve aralarda bazı figürleri seçebilmek mümkündür.

Giovanni Battista Moroni, Terzi, 1570.

Tuval üzerine yağlıboya, 97,8 x 74 cm, National Gallery, Londra

Rönesans dönemi sanatta portreciliğin ortaya çıktığı ve yaygınlaştığı bir dönemdir. Özellikle soylular, sanatın yeni patronu olarak kendi portrelerini yaptırmaya büyük önem verir. Bu eğilim 16. yüzyılın ortasından itibaren sadece soylular ya da burjuvazi arasında kalmamış, meslek grupları da kendi portrelerini yaptırmaya hevesli olmuştur. Söz konusu siparişler bir tür takas usulünde de yapılırdı. Giovanni Battista Moroni'nin (1525-1578) siyah bir kumaşı kesmeye hazırlanan bir terzinin portresi de olasılıkla böyle bir ilişkinin ürünüdür. Kompozisyonda yüzeyin dörtte birini kaplayan bir alanda masa ve üzerinde bir parçası görünen siyah bir kumaş yer alırken, geri kalan alan tamamen, biraz eski moda kalmış balon (bazı kaynaklarda kabak olarak da adlandırılır) biçimli kırmızı bir pantolon ve üzerinde İspanyol usulü fırfırlı yakası olan beyaz gömleğiyle terziye ayrılmıştır. 16. yüzyılın önemli portre sanatçılarından biri olan Moroni, Brescia'da ustası Moretto da Brescia'nın (1498-1554) atölyesinde eğitim aldıktan sonra daha çok memleketi Albino'da çalışmıştır. Az sayıda dini konulu resmi bulunan sanatçı samimi ve gerçekçi portrelerin ressamı olarak tanınır. Çoğu zaman Titian'a (Tiziano Vecellio, 1488-1576) alternatif bir portreci olmuştur. Modellerini en gerçekçi insani duygularını yansıtacak şekilde betimlemesiyle ünlüdür.

ZERRİN İREN BOYNUDELİK
EMİNE ÖNEL KURT

Hollanda'nın ünlü sanatçılarından Gerrit Dou'nun (1613-1675) atölyesinde yetişmiş ve eserlerinin çoğunu Leiden'da yapmış olan Quiringh van Brekelenkam (1622- 1669) terzi ile müşterisinin atölyede bir ceket üzerine konuşmalarını betimlemiştir. Sıcak renkler kullanarak en ufak detaya kadar son derece net boyanmış kompozisyonda terzi ve çırakları yerden yüksek bir seki üzerinde oturmakta, çıraklar ikilinin konuşmasına ilgi göstermeksizin işlerini yapmaya devam ederken görünmektedir. Oda, sol tarafta çırakların da önünde oturdukları büyük bir pencereden ışık almaktadır. Pencerenin alt tarafından görünen sokağın karşısındaki yapının konumu nedeniyle bu atölyenin girişten en az bir kat yüksekte olduğu anlaşılabilir. Pencerelerin sadece üst bölümünde perde kullanılmış ve gün ışığını içeri alabilmek için perdeler kenara çekilmiştir. Ayrıca pencerelerin üst bölümünü içeriden kapatacak olan panjur açılarak muhtemelen tavandaki bir kancaya sabitlenmiştir. Bu tür panjurlar soğuk Kuzey ülkelerinde evlerde yaygın kullanılan elemanlardır. Pencerenin hemen yanındaki duvarda küçük bir kuş kafesi görülür. Bunun yanında ise oda içinde görülebilen tek duvarın ortasında bir manzara resmi asılıdır. Bu tablo bize bir kez daha dönem Hollanda'sında resim üretimi ve duvarlara resim asma geleneğinin popülerliği açısından bir fikir verir.

Avrupa resminde sıklıkla betimlenen işkollarından biri de terziliktir. Bu meslek grubu çoğu zaman tekstil ticaretinin de içinde yer alan, görece saygın bir gruptur. Kentli yaşam içinde giyim kuşama verilen önemin artmış olması da bu mesleğe karşı uyanan ilginin nedenlerinden biri olmalıdır.

Terzinin başı üzerindeki bölümde, duvarda yüksek bölümde bulunan bir raf üzerinde çeşitli renklerde kumaşlar görülür. Hemen altında iki çivi arasına gerili ip üzerinde çeşitli biye ve kurdeleler ve muhtemelen içinde bazı terzi malzemelerinin bulunduğu bir torba asılıdır. Yüzü izleyiciye dönük olan çırağın hemen arkasında bir iğnedanlık ve terzinin önünde de bir makas görülür. Solda görülen tek bir iskemlenin yanında yerde küçük bir kömür ütüsü ve kumaş kırpıntıları bulunur ki bunlar bir terzi atölyesinde olması muhtemel dağınıklıklardır. Sekinin altındaki sepet de muhtemelen kumaşların ya da dikişten arta kalanların konması içindir.

Müşteri kadının giysisi, özellikle kürklü yaka ve eteği olan ceketi, değerli madenden yapıldığı belli olan küpeleri ve dönemin modası olan başlığı onun en azından üst orta sınıf kentli kökenini gösterir. Ayrıca terziyle üzerinde konuştukları ceket de iyi bir kumaştan yapılmış olmalıdır. Sekinin üzerindeki makasın hemen yanında görülen kumaş kaplı küçük bir düğme, üzerine konuşulan ceketin yaka kenarındaki düğmelere benzer. Kadının elindeki kova ise o dönemde yaygın olan ve satın alınan balıkları taşımak üzere kullanılan türdendir. Resmin sol alt köşesinde yer alan iskemle üzerinde sanatçının imzası ve tarih görülmektedir.

Sanatçının aynı konuda yapmış olduğu, Londra, Amsterdam, Philadelphia ve Bonn'da en iyi örnekleri bulunan, birbirine çok benzer on üç ayrı resmi bulunur (Bazı kaynaklar en az yirmi beş olduğunu söyler). Dönem, meslek insanlarını, zanaatkârları resmetmenin gelenek olduğu bir dönem olmasına rağmen bu kadar çok sayıda terzi resmi yapan tek sanatçı Brekelenkam'dır. Konunun bu kadar sıklıkla işlenmesi terzilik mesleğinin yaygınlığı ve konunun popüleritesi hakkında da bir ipucu verir. Leiden kenti bu dönemde dokumacılık ve tekstil merkezi olduğundan, bu hammaddeyi işleyecek olan terziliğin, sektörün diğer yan dalları boyacılar, dokumacılar ve eğiriciler gibi, yaygınlığı daha da anlaşılır olur. Her ne kadar ressamlar bu dönemde sipariş ya da satış sıkıntısı çekmiyor olsalar da Brekelenkam'ın kariyerinin ortalarında olduğu bir dönemde bira ve brendi satmak için lisans aldığı kayıtlarda görülür. Bunu da ressamlık gelirinin dokuz çocuklu ailesine yetmediği için yaptığını düşünmek yersiz olmaz.

Quiringh Gerritsz van Brekelenkam, *Terzi Atölyesi*, 1661. Tuval üzerine yağlıboya, 66 x 53 cm, Rijksmuseum, Amsterdam.

Brekelenkam'ın terzilikle ilgili bu resminde de neredeyse diğeriyle aynı mekân ve figürler kullanılmış, bu kez müşteri yerine muhtemelen terzinin karısı olan ve yemek hazırlığı yapan bir figüre yer verilmiştir. Bu versiyonda mekânı daha geniş bir açıdan görmek mümkündür.

Quiringh Gerritsz van Brekelenkam, *Terzi Dükkânı*, 1653. Panel üzerine yağlıboya, 60 x 85 cm, Worcester Art Museum, Worcester.

Ayakkabı tamircileri, dantel örücüler, dokumacılar, balık satıcıları gibi çeşitli zanaatkâr ve tüccarlara ait resimleriyle günlük hayatın ressamı olarak tanınan Quiringh Gerritsz van Brekelenkam, yaşadığı dönemi görsel kayıt altına alan titiz bir gözlemci olarak da değerlendirilebilir.

Sanatçının terzilikle ilgili bu resminde de neredeyse diğeriyle aynı mekân ve figürler kullanılmış, bu kez müşteri yerine muhtemelen terzinin karısı olan ve yemek hazırlığı yapan bir figüre yer verilmiştir. Bu versiyonda mekânı daha geniş bir açıdan görmek mümkündür. Soldaki pencereler, duvarda asılı kuş kafesi ve hatta birisi şapkalı ve sırtı izleyiciye dönük, diğeri daha genç olan çıraklar bile neredeyse aynıdır.

Bu resimde terzi diğerindekine göre hayli yaşlı bir figürdür. Terzinin başı üzerinde yine tipik olarak kumaşların bulunduğu bir raf, altında biye ya da kurdelelerin asılı olduğu bir tel ve iğnedanlık görülür. Figürlerin oturduğu sekinin arkasındaki duvarda bulunan tablo bu kez bir natürmorttur ve aynı çiviye, genç çırağa ait olması muhtemel olan bir şapka asılıdır.

Kaynaklar Brekelenkam'ın da birkaç natürmort boyamış olduğunu, bunun da kendi resimlerinden biri olabileceğini yazar. Kompozisyonun sağında büyük bir ocak görülür. Hem ısınmak hem de yemek pişirmek için kullanılan türden bu ocağın içinde, ateşin üzerinde bir tencere vardır. Yukarıdan asılı çengel de muhtemelen ocakta et kurutmaya yarar. Ocağın üzerinde içeriği pek belli olmayan bir tablo ya da bazı kaynaklarda bahsedildiği gibi bir harita asılıdır. Önünde metal bir mumluk ve iki tarafında da birer porselen tabak bulunur; bu tabaklar da Hollanda için gelenekseldir. Ocağın önünde oturan yaşlı kadın ise kucağındaki tahta üzerinde sebze ayıklamaktadır. Sahnede bulunan köpek sadakat sembolü olarak, ortamda bir evlilik ilişkisinin olduğunun göstergelerinden biri şeklinde değerlendirilebilir.

KAYNAKLAR

Bagemihl, Roli, "Pietro Longhi and Venetian Life", *Metropolitan Museum Journal*, c. 23, 1988, New York, s. 233-247.

Bolles, Marion Preston, "Old Venetian Brocades", *Metropolitan Museum of Art Bulletin*, c. 3, Sayı 2, 1944, New York, s. 41-47.

Walter A. Liedtke, *Dutch Paintings in the Metropolitan Museum of Art*, c. 1, 2. Yıldız UniversityPress, 2007, New Haven, s. 1-1118.

Seymor Slive, "Dutch School", *European Paintings in the Collection of the Worcester Art Museum*, 1974, Massachusetts, s. 75-153.

Michael North, *Hollanda Altın Çağında Sanat ve Ticaret*, (Çev. Taciser Ulaş Belge), İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

DİPNOTLAR

1 İlk anda akla gelen, bu kadının evin hizmetçisi olduğudur. Ancak elinde tuttuğu tepsi ya da bohça içindekilerinde benzer nedenler nedeniyle terzinin asistanı olarak da kabul etmek mümkündür.

2 18. yüzyılda Avrupa'da Doğu ve Uzakdoğu'ya ilgi artmış, bu coğrafyanın özellikle desenleri sevilenler arasında yer almıştır. Alışılmamış formlar ve nihai oranlarla kendini gösteren bu havaya özellikle rokoko mimarlerin eserlerini oluşturmuştur. Chinoiserie denen bu akım 19. yüzyıl sonunda ortadan kalkmıştır.